

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна праця
на правах рукопису

Швайка Інна Олександрівна

УДК 325.454(430-52:477) “179/192”(091)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення
(кінець XVIII – 20-ті роки XX століття)**
спеціальність 07.00.01 «Історія України»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.О. Швайка

Науковий керівник: **Калініченко Володимир Вікторович** доктор історичних наук, професор.

Харків – 2018

Анотація

Швайки Інни Олександрівни. Взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення (кінець XVIII – 20-ті роки XX століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2017.

Робота присвячена питанню взаємовідносин німецького та українського етносів. Головною гіпотезою дослідження є економічна доцільність, яка спонукала українців та німців до економічного, культурного та соціального спілкування.

Хронологічно межі дослідження охоплюють кінець XVIII – 20-ті роки XX століття. Нижня межа відповідає часу створення перших колоній на території України, верхня – приходом до влади більшовиків, що призвело до соціально-економічних утисків німецької меншини та міграції значної кількості німецьких колоністів за кордон у 20-х роках XX століття. Територіально межі дослідження охоплюють територію сучасної України.

У зв'язку з поступовими інтеграційними процесами в Україні, які спрямовані в систему Європейської співдружності, вивчення етнічних груп, які проживали чи проживають на території України, становить науковий та практичний інтерес. Створення демократичної, соціально толерантної, сучасної держави засноване на принципах поваги до всього мультинаціонального населення країни. Такий курс політичної спрямованості взяла Україна, тому вивчення історії всіх етнічних груп стало актуальним. Німецька громада, яка проживала на території України протягом майже двох століть мала значний вплив на українські промислові та сільськогосподарські традиції. Сучасні дослідники та науковці досліджують питання соціального,

економічного, політичного, культурного життя поселень німецьких колоністів, роблячи акцент на комплексному дослідженні всіх сфер життя та функціонування цих поселень. Вивчення розвитку взаємовідносин колоністів та українців знаходиться поза увагою дослідників. Дослідження питання діалогу є важливим для зрозуміння соціально-економічних і культурних тенденцій XIX та XX століття.

Колоністи, опинившись у мультикультурному оточенні Півдня України, не могли не перейняти на себе культурні елементи оточуючого населення. Тому дисертаційна робота ставить завдання: дослідження взаємного обміну промисловим, сільськогосподарським, культурним досвідом між колоністами та українцями.

Перший розділ присвячений аналізу стану наукової розробки теми, джерельної бази, методології та методів дослідження.

Контакти німців з українцями виникали і зазвичай ґрунтувалися на економічній вигоді для обох сторін. Ця гіпотеза доводиться у другому розділі дисертаційного дослідження. У цьому розділі головна увага приділяється економічним відносинам колоністів з українцями у сфері сільського господарства та промисловості. Була зроблена спроба проаналізувати взаємовідносини колоністів з українцями на мікрорівні з використанням окремих прикладів. Також досліджується нормативно-правова база Російської імперії, що становила основу для виникнення взаємовідносин колоністів з українцями. Акцент зроблено на взаємовідносини власників підприємств зі своїми робітниками-українцями. У цьому розділі було проаналізовано стан німецького та українського сільського господарства, взаємний вплив культурних традицій його створення. Наведено приклади позитивного досвіду ведення господарства німецькими колоністами з інноваційними технологіями. Досліджено, яким чином німецький досвід господарювання вплинув на українське селянство.

У третьому розділі досліджуються взаємовідносини колоністів з

українцями у культурно-освітній сфері. Виділяється окремо освітній напрямок, культурно-побутовий та релігійний. У цьому розділі досліджується питання інтеграції німецької системи освіти в російську, що дозволило обмінюватися освітнім досвідом українцям та німцям. У підрозділі взаємовідносин у культурно-побутовому рівні досліджується взаємовплив культурних аспектів життєдіяльності колоністів та українців. Зокрема, розглянуто особливості будівництва та забудови поселень українських і німецьких поселень та визначено вплив будівничих традицій на схеми та принципи забудови. Наведено приклади переймання культурних традицій у стилі одягу, їжі, веденні господарства як колоністами, так і українцями. У цьому розділі висвітлено питання взаємовідносин протестантської та православної релігій на території України. Зокрема, висвітлена еволюція розповсюдження протестантизму та його форм на території України. На основі документальних свідчень наведені дані про перехід православних у протестантизм та протестантів у православ'я з подальшими соціально-правовими наслідками.

Іноземці, переселяючись на територію України, опинялися перед дилемою, що передбачала наслідки довготривалого перебування у іноетнічному оточенні «акультурація-асиміляція», це слугувало стимулом до культурної самоізоляції щодо зовнішнього оточення та культурної активності всередині общин переселенців. Переселення на Південь України з самого початку загрожувало колоністам розмиванням культурних ознак, що і змушувало інокультурні елементи такі як меноніти, лютерани, католики з самого початку єднатися, створюючи не тільки географічні, але і культурні анклавів. Ізольованість німецьких поселень від оточуючого населення зумовлювалася декількома причинами: намагання уникнути асиміляції; збереження та недоторканість релігійної сторони життя колоній; політикою держави спрямованою на підтримку ізолюваності поселень, через бажання не допустити поширення протестантизму в Росії.

Для того, щоб зрозуміти, де знаходилися межі збереження необхідного культурного мінімуму для розвитку власної етнічної ідентичності в умовах колонізаторської політики Російської імперії, треба зрозуміти внутрішні рушійні сили, що зумовили ізольовані німецькі общини мати контакти та взаємозв'язок зі своїми сусідами у Російській імперії, та проаналізувати культурні та економічні взаємовідносини іноземців з іншим населенням. Південь України з самого початку його заселення був мультикультурним, асиміляція у таких умовах могла відбуватися лише за рахунок поглинання менших за кількістю етносів домінуючим у регіоні. Але цього не відбулося через політику влади, яка протягом першої половини XIX століття культивувала мультикультурність регіону задля збереження етносами своєї самобутності і протидії впливу на православне населення. Що стосується акультурації, то Україна демонструє цілий спектр можливостей і моделей взаємодії культур – від чистого формального переймання норм іншої культури, до зрозумілої зміни культурних особливостей. Колоністи несли разом із собою відразу два завдання – колонізацію і європеїзацію Імперії. При цьому остання не була усвідомленою.

У дослідженні авторкою було доведено економічну основу виникнення контактів двох етносів. Як складову даних суджень було проаналізовано нормативно правову базу загальнодержавних економічних тенденцій у Російській імперії, що становили основу для виникнення взаємовідносин колоністів з українцями. Окремо було досліджено взаємовідносини у промисловому секторі економіки та у сільському господарстві. У промисловому секторі були досліджені відносини типу «хазяїн-робітник» з наведеними як позитивними, так і негативними прикладами взаємовідносин. Був досліджений внесок колоністів у промисловий сектор економіки в цілому. Зокрема, виготовлення продукції на підприємствах націленої на російський ринок. Також акцент робиться на взаємовідносини власників підприємств зі своїми робітниками-українцями. Німецькі колоністи мали чималий вплив на

розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Досвід німецької підприємницької діяльності активно використовувався російським урядом для розвитку російської економіки. Авторкою було доведено, що взаємовідносини у сільському господарстві ґрунтувалися на взаємному впливі культурних традицій ведення господарства обома етнічними групами. Наведено приклади позитивного досвіду господарювання німецькими колоністами з інноваційними технологіями, які вони застосовували. Досліджено, яким чином німецький досвід вплинув на українське селянство, адже німецькі технологічні запровадження полегшили обробіток землі, при цьому збільшивши ефективність роботи і зібрані врожаї. Колоністами було виведено новий тип рогатої худоби – німецьку червону степову, яка до початку ХХ століття майже повністю витіснила з сусідніх українських сіл сіру українську породу. Тип німецького господарства активно поширювався на українському селі.

Результатом даного дослідження є підтвердження економічної доцільності взаємовідносин колоністів з українським населенням у всіх сферах життя обох етносів. Наслідком цього став економічний діалог, який зумовив позитивні наслідки як на мікрорівні для економічного зростання зазначених етнічних груп, так і на макрорівні для загальнодержавних економічних тенденцій.

Ключові слова: *німці, колоністи, меноніти, лютерани, взаємовідносини, мультикультурність, Південь України, економіка, промисловість, сільське господарство, освіта, протестантизм, самобутність.*

Abstract

Shvajka I.O. Relations between German colonists and Ukrainian population (late 18th century - the 1920s). – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – V.N.Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2017.

The work is devoted to the relations between German and Ukrainian ethnic groups. The main hypothesis of the study is economic feasibility, which prompted Ukrainians and Germans to engage in economic, cultural and social dialogue.

The chronological framework of the study covers the period from the end of the 18th century till the 1920s. The lower boundary corresponds to the time of the creation of the first colonies in Ukraine; the upper boundary corresponds to the coming to Bolshevik power, which led to the social and economic harassment of the German minority and the migration of a significant number of German colonists abroad in the early 20th century. The territorial framework of the research covers the territory of modern Ukraine.

Due to the gradual integration processes in Ukraine, which were aimed at the system of the European Community, the study of ethnic groups which lived or live on the territory of Ukraine is of great scientific and practical interest. The creation of a democratic, socially tolerant, modern state is based on the principles of respect for the entire multinational population of the country. Such a course of political orientation was taken by Ukraine, so the study of the history of all ethnic groups became relevant. The German community living on the territory of Ukraine for almost two centuries had a significant impact on Ukrainian industrial and

agricultural traditions. Modern researchers and scientists investigate the social, economic, political, and cultural life of the German colonists' settlements, focusing on a comprehensive study of all spheres of life and functioning of these settlements. The study of the development of relations between the colonists and Ukrainians is beyond the attention of researchers. The study of the issue of the dialogue is important for understanding the social, economic and cultural trends of the 19th and 20th centuries.

Having found themselves in the multicultural environment of the Southern Ukraine, the colonists could not but adopt the cultural elements of the surrounding population. Therefore, the dissertation sets the task: the study of mutual exchange of industrial, agricultural and cultural experience between the colonists and Ukrainians.

The first section is devoted to the analysis of the state of scientific development of the theme, source base, methodology, and research methods.

As a rule, the contacts of the Germans with Ukrainians arose and were based on economic benefits for both sides. This hypothesis is presented in the second section of the dissertation study. This section emphasizes economic relations of the colonists with Ukrainians in the field of agriculture and industry. An attempt was made to analyze the relations between the colonists and Ukrainians at the micro level using specific examples. The legal base of the Russian Empire, which formed the basis for the emergence of colonial relations with Ukrainians, is also explored. The emphasis is placed on the relationship between owners of enterprises and their Ukrainian workers. This section analyzed the state of German and Ukrainian agriculture, the mutual influence of the cultural traditions of its creation. Examples of positive farming experience by the German colonists using innovative technologies are provided. It has been investigated how the German experience of management influenced the Ukrainian peasantry.

The third section explores the relationship between the colonists and Ukrainians in the cultural and educational sphere. Separate directions are pointed out, such as: educational, cultural and domestic, and religious. This section

examines the issue of integrating the German education system into the Russian one, which allowed the Ukrainians and Germans to share their educational experience. The mutual influence of cultural aspects of the colonists' and Ukrainians' life on the cultural and household level is studied in the subsection of mutual relations. In particular, the features of construction and development of settlements of Ukrainian and German settlements are considered, and the influence of building traditions on the schemes and principles of development is determined. Examples of the adoption of cultural traditions in the style of clothing, food, farm management by both colonists and Ukrainians have been provided. This section covers the issues of the relationship between Protestant and Orthodox religions on the territory of Ukraine. In particular, the evolution of the spread of Protestantism and its forms on the territory of Ukraine is pointed out. The data on the transition of the Orthodox into Protestantism and vice versa with subsequent social and legal consequences are given on the basis of documentary evidence.

On moving to the territory of Ukraine, foreigners faced a dilemma that implied the consequences of long-term stay in the foreign environment, "acculturation - assimilation", which served as an incentive for cultural self-isolation in relation to the external environment and cultural activity within the communities of settlers. Relocation to the South of Ukraine threatened the colonists with the erosion of cultural traits from the very beginning, which forced such elements of another culture as Mennonites, Lutherans, Catholics to unite, creating not only geographical but also cultural enclaves. The isolation of German settlements from the surrounding population was due to several reasons: an attempt to avoid assimilation; the preservation and inviolability of the religious side of the life of the colonies; state policy aimed at supporting the isolation of settlements, because of the desire to prevent the spread of Protestantism in Russia.

In order to understand where the limits of maintaining the necessary cultural minimum for the development of their own ethnic identity under the colonial policy of the Russian Empire were, one must understand the internal driving forces that led

the isolated German communities to have contacts and interconnections with their neighbors in the Russian Empire, and analyze the cultural and economic relations of the foreigners with other people. The south of Ukraine was multicultural from the very beginning of its settlement, assimilation in such conditions could only occur due to the absorption of the smaller ethnoses by the dominant one in the region. But this did not happen because of the government policy, which was cultivating the multiculturalism of the region during the first half of the 19th century in order to preserve the identity of the ethnic groups and counteract the influence on the Orthodox population. With regard to acculturation, Ukraine demonstrates a wide range of possibilities and models of interaction between cultures: from pure formal adoption of the rules of another culture to a clear change of cultural peculiarities. The colonists bore two tasks at once: the colonization and Europeanization of the Empire. However, the latter was not conscious.

The author has proved in her research the economic basis of the occurrence of contacts between the two ethnic groups. As a component of these judgments, the normative and legal basis of the national economic trends in the Russian Empire, which formed the basis for the emergence of colonial relations with Ukrainians, was analyzed. The relationships between the industrial sector of economy and agriculture were studied separately. As for the industrial sector, the relations of the "master-worker" type with both positive and negative examples of relationships were investigated. The contribution of the colonists to the industrial sector of the economy as a whole was investigated. In particular, it was manufacturing products at enterprises aimed at the Russian market. Also, the emphasis is put on the relationship between enterprise owners and their Ukrainian workers. The German colonists had a significant impact on the development of domestic agricultural machinery. The experience of German entrepreneurial activity was actively used by the Russian government for the development of the Russian economy. The author has proved that the relationship in agriculture was based on the mutual influence of cultural farming traditions by both ethnic groups. Examples of positive experience

gained by the German colonists with the innovative technologies used by them are given.

It has been researched how the German experience influenced the Ukrainian peasantry, because German technological implementation facilitated the cultivation of land, while increasing the efficiency of work and harvesting. The colonists brought out a new type of cattle (the German red steppe), which almost completely displaced the Ukrainian gray breed from the neighboring Ukrainian villages by the beginning of the 20th century. The type of German economy was actively distributed in the Ukrainian countryside.

The result of this study is the confirmation of the economic expediency of colonial relations with the Ukrainian population in all spheres of life of both ethnic groups. The result was an economic dialogue, which resulted in positive effects both on the micro level for the economic growth of these ethnic groups and on the macro level for national economic trends.

Key words: Germans, colonists, Mennonites, Lutherans, interrelations, multiculturalism, South of Ukraine, economy, industry, agriculture, education, Protestantism, identity.

Список публікацій здобувача за темою дисертаційного дослідження у фахових виданнях:

1. Темна І.О. Внесок німців в освіту України / І.О. Темна // Історія та географія / Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 52. – С. 8 – 11. (Index Copernicus)
2. Швайка І.О. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина XIX – початок XX століття) / І.О. Швайка // Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія та політологія: МДУ, 2016. Вип. 16. – С. 155 – 160. (Index Copernicus, РИНЦ)
3. Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті / І.О. Швайка // Історія та географія / Збірник наукових праць. Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 53. – С. 16 – 21. (Index Copernicus)
4. Швайка І.О. Еміграція німецьких колоністів з України до країн Північної Америки як наслідок складних взаємовідносин з владою (кінець XIX – 20-ті роки XX століття) / І.О. Швайка // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна. – 2016. Вип. 19. – С.88 – 95. (РИНЦ)
5. Швайка І.О. Заснування менонітського села Григорівка, як приклад взаємозв'язку українського та німецького етносів (кінець XIX – 20-ті роки XX ст.) / І.О. Швайка // Переяславський літопис: збірник наукових статей, 2017. Вип. 11 – С.28 – 33.
6. Швайка І.О. Порівняльний аналіз святкування основних християнських свят німецькими колоністами та українським населенням (кінець XVIII-початок XX століття) / І.О. Швайка // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Просвіта, 2017. Вип №3 . – С 30 – 36.

7. Швайка І.О. Русифікація в німецьких колоніях на території України у ХІХ – на початку ХХ століття / І.О. Швайка // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: Домбровська А.Я., 2017. – Вип 41. – С. 33 – 37

Матеріали наукових конференцій:

Швайка І.О. Викладання німецької мови у німецьких школах на території Ізюмського повіту Харківської губернії ХІХ – початок ХХ століття / І.О. Швайка // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків 28 квітня 2017 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 112 – 118.

Праці, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

1. Темна І.О. Поселення колоністів на території Барвінківщини (кінець ХІХ – 20ті роки ХХ століття) / І.О. Темна. Збірник наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету. Харків: – 2011. – Вип.2 . – С 97 – 102.

2. Темна І.О. Розвиток освіти в німецьких колоніях на території Ізюмського повіту Харківської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / І.О. Темна // Історія та географія / Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. — Харків: Колегіум, 2012. – Вип. 45. – С.109 – 111.

3. Темна І.О. Економічний розвиток німецьких колоній на Півдні України та в Ізюмському повіті Харківської губернії в ХІХ - на початку ХХ століття / І.О. Темна. Збірник наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету. Харків: -2013 . – Вип. 4. – С. 95 – 100.

4. Темна І.О. Історія створення та ліквідації німецьких колоній на Харківщині (початок ХІХ – 20ті роки ХХ століття) / І.О. Темна. Збірник наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету. Харків: – 2014. – Вип.5 – С.79 – 85.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	2
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки теми, джерельна база, методологія та методи дослідження	
1.1 Історіографічний аналіз теми	24
1.2. Джерельна база	37
1.3. Методологія та методи дослідження	47
РОЗДІЛ 2. Взаємовплив німецького економічного досвіду та українських господарських традицій	
2.1. Еволюція взаємин колоністів із владою. Нормативно-правове забезпечення функціонування колоній	53
2.2. Особливості ведення сільського господарства німецького та українського етносів. Взаємовплив традицій ведення господарства	74
2.3. Внесок німецьких колоністів у розвиток української промисловості	91
РОЗДІЛ 3. Розвиток українсько-німецьких етнокультурних відносин	
3.1 Освітнє співробітництво німецьких колоністів з українським населенням.....	107
3.2. Етноконфесійні відносини німецького та українського населення	132
3.3 Взаємовплив українських та німецьких побутових традицій	157
ВИСНОВКИ	180

ДОДАТКИ	184
Література та джерела до розділу 1	206
Література та джерела до розділу 2	219
Література та джерела до розділу 3	239

Перелік умовних скорочень

ВУЦВК - Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАЗО – Державний архів Запорізької області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

МНО – Міністерство Народної Освіти

НКВС - Народний комісаріат внутрішніх справ

РДІА – Російський державний історичний архів

РНК - Рада народних комісарів

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАВО - Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України

ВСТУП

У зв'язку з поступовими інтеграційними процесами в Україні, які спрямовані в систему Європейської співдружності, вивчення етнічних груп, які проживали чи проживають на території України, становить науковий та практичний інтерес. Створення демократичної, соціально толерантної, сучасної держави засноване на принципах поваги до всього мультинаціонального населення країни, без виділення домінуючої нації. Такий курс своєї політичної спрямованості взяла Україна. Німецька громада, яка жила на території України майже протягом двох століть, мала значний вплив на закладення українських промислових та сільськогосподарських традицій. Сучасні науковці досліджують питання соціального, економічного, політичного, культурного життя колоній, роблячи акцент на комплексному вивченні всіх сфер життя та функціонуванні колоній. Але вивчення зародження та розвитку взаємовідносин колоністів та українців знаходиться поза увагою дослідників. Дослідження питання «хто» і «що» є важливим для зрозуміння соціально-економічних і культурних тенденцій XIX та XX століття.

Колоністи, опинившись у мультикультурному оточенні Півдня, не могли не перейняти на себе культурні елементи оточуючого населення. Дисертаційна робота досліджує взаємний обмін промисловим, сільськогосподарським, культурним досвідом колоністів та українців. Контакти німців з українцями виникали і зазвичай ґрунтувалися на економічній вигоді для обох сторін. Ця гіпотеза доводиться у даному дисертаційному дослідженні. Іноземці, переселяючись на територію України, опинялися перед колонізаційною дилемою «акультурація-асиміляція», це слугувало стимулом до культурної активності переселенців. Південь України – це територія, яка була заселена представниками різних етнічних груп і загрожувала колоністам втратою власних культурних ознак, що і змушувало нових переселенців: менонітів, лютеран, католиків з самого початку єднатися, створюючи не тільки

географічні, але і культурні анклавів. Ізолюваність німецьких колоній від оточуючого населення зумовлювалася декількома причинами: намагання уникнути асиміляції; збереження та недоторканість релігійної сторони життя колоній; політикою держави спрямованою на підтримку ізолюваності колоній, через бажання не допустити поширення протестантизму в Росії.

Об'єкт дослідження – німецька етнічна група на території України.

Предмет дослідження – взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення як форма діалогу етносів (кінець XVIII – 20-ті роки XX століття).

Мета дослідження: дослідити взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення. У зв'язку з даною метою були поставлені наступні завдання:

- вивчити стан наукової розробки теми та джерельну базу досліджуваного питання;
- дослідити структуру німецькомовної етнічної групи на Україні;
- проаналізувати нормативно-правову базу Російської імперії, яка забезпечувала функціонування німецьких колоній;
- з'ясувати стан економіки у державі у досліджуваний період та виявити вплив економічних тенденцій на виникнення та формування зв'язків колоністів та українців;
- розглянути етнокультурні традиції німецького етносу та виявити рівень впливу культури оточуючого етносу на німецький;
- проаналізувати культурно-побутові контакти колоністів з українцями та виявити стан взаємовпливу культур на різних етапах історичного розвитку;
- простежити релігійний аспект взаємовідносин протестантського та православного населення;
- визначити форми та види взаємодії німецьких колоністів з їх мультикультурним оточенням, виокремити головні наслідки взаємодії;

- довести економічну природу виникнення контактів колоністів з українським населенням.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – до кінця 20-х років XX ст. Нижня межа відповідає часу створення перших німецьких колоній на території України, верхня – приходом до влади більшовиків і міграції значної кількості німецьких колоністів за кордон.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію України у сучасних її межах.

Наукова новизна досліджуваної теми полягає у тому, що вперше дослідженні питання взаємодії культур за принципом «діалогу двох етносів» на мікрорівні з подальшим доведенням економічної доцільності цього діалогу.

Вперше:

- проведено дослідження на макрорівні з використанням елементів історії повсякденності;
- було доведено, що масштаби взаємовідносин колоністів з українським населенням були більшими ніж прийнято про це говорити в історичній науці;
- досліджено питання взаємовідносин німецького та українського етносів у різних сферах;
- визначено головні причини, які формували етностереотипи, пропоновані населенням Російської імперії по відношенню до німців, та висвітлено еволюцію поглядів по відношенню до німецького досвіду
- простежені основні етапи виникнення та розвитку взаємовідносин колоністів та українського етносу

Уточнено:

- основні риси ментальності німців та українців, і як саме цей фактор впливав на появу взаємин колоністів з українцями;
- взаємовплив колоністів та українців на всіх рівнях їхнього спілкування;

Отримали подальший розвиток:

- визначення основних рис ментальності німців та українців, і як саме цей

фактор впливав на появу взаємин колоністів з українцями;

- прослідковування рівня взаємного обміну промисловим, сільськогосподарським, культурним досвідом між німецькими колоністами та українцями.

Практичне значення дисертації. Матеріали даного дослідження можуть бути використані істориками, краєзнавцями та науковцями для дослідження мультиетнічного Півдня України наприкінці XVIII – початку XX століття.

Зв'язок роботи з планами кафедри: роботу виконано відповідно до наукової проблематики кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини».

Особистий внесок здобувача полягає у самостійній постановці проблеми, завдань та мети дослідження та вирішенню даного кола питань. Було опрацьовано та проаналізовано джерела та літературу на основі яких були вирішені поставлені завдання дисертаційного дослідження. Результати дисертаційного дослідження є самостійними і повністю відповідають меті роботи. Усі публікації у фахових наукових збірниках і тези доповідей на конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження: Головні положення дослідження були викладені в доповідях наукових конференцій: Конференція «Діяльність німців в Україні у фактах та документах» (16 березня 2016 року м. Харків); на семінарі-робітні «Ремесло історика. Роль гіпотези при написанні дисертаційного дослідження» (8 листопада 2016 м. Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна); «Каразінські читання» (28 квітня 2017 року м. Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна).

За темою опубліковано 7 статей у наукових фахових виданнях та 1 тези доповіді всеукраїнської конференції.

1. Темна І.О. Внесок німців в освіту України/ І.О. Темна // Історія та географія/ Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 52. - С. 8-11. (Index Copernicus)

2. Швайка І.О. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина XIX – початок XX століття)/ І.О. Швайка // Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія та політологія: МДУ , 2016. Вип. 16. - С. 155-160 (Index Copernicus, РИНЦ)

3. Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті / І.О. Швайка //Історія та географія/ Збірник наукових праць. Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 53. - С. 16-21. (Index Copernicus)

4. Швайка І.О. Еміграція німецьких колоністів з України до країн Північної Америки як наслідок складних взаємовідносин з владою (кінець XIX – 20-ті роки XX століття) / І.О. Швайка // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна - 2016. Вип. 19. - С.88 -95. (РИНЦ)

5. Швайка І.О. Заснування менонітського села Григорівка, як прикладвзаємозв'язку українського та німецького етносів (кінець XIX – 20-ті роки XX ст.) / І.О. Швайка // Переяславський літопис: збірник наукових статей, 2017. Вип. 11 - С.28-33.

6. Швайка І.О. Порівняльний аналіз святкування основних християнських свят німецькими колоністами та українським населенням (кінець XVIII- початок XX століття) / І.О. Швайка // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Просвіт, 2017. Вип №3 . - С 30-36.

7. Швайка І.О. Русифікація в німецьких колоніях на території України у XIX – на початку XX століття / І.О. Швайка // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: Домбровська А.Я., 2017. - Вип 41. - С. 33-37

Матеріали наукових конференцій:

Швайка І.О. Викладання німецької мови у німецьких школах на території Ізюмського повіту Харківської губернії XIX – початок XX століття/ І.О. Швайка // Каразінські читання (історичні науки):Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків 28 квітня 2017 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 112-118.

Структура роботи, обумовлена метою і завданнями і складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та 18 додатків. Загальний обсяг роботи становить 259 сторінок. Обсяг основної частини – 171 сторінка. Обсяг використаних джерел та літератури – 52 сторінки (480 найменувань). Додатків – 19 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний аналіз теми

Історіографію з досліджуваного питання можна розподілити на декілька груп: дорадянську, радянську, сучасну вітчизняну та зарубіжну.

Дослідження питання німецьких колоній в Російській імперії розпочалися в XIX ст. Серед найважливіших праць цього періоду слід відзначити роботи А. О. Скальковського [125, 126, 127], дослідження Д.Багалія [2,3,4], який присвятив німецькій темі декілька праць. Його роботи присвячувалися більш широким питанням розвитку німецькомовних меншин. У своїх описах автор спирався на маловідомі архівні документи. Праці Д. Багалія мають велике значення для дослідження даної тематики, у роботах використані матеріали, які на сьогоднішній день втрачені.

Слід відзначити записки Йогана Корніса [77, 78]. Його найбільша праця «Про стан господарств в Молочанських менонітських округах в 1843 році» має велике значення при дослідженні взаємовідносин колоністів з українцями у сільськогосподарському секторі у першій половині XIX століття. Й.Корніс був великим землевласником, талановитим організатором господарств у Молочанських колоніях Таврійської губернії, членом-кореспондентом ученого комітету Ради Міністерства Державного майна.

Ю. Вітте [20] проводив дослідження господарювання у німецьких колоніях, зокрема головну увагу приділяв системі самоврядування у Молочанських колоніях. Автор зазначав, що колонії знаходяться у взаємозв'язку між собою, всі застосовують одні і ті самі прийоми у сільському господарстві, і за цим пильно слідкував Комітет по нагляду за колоніями під керівництвом Й. Корніса.

Більшість наукових праць другої половини XIX століття пов'язані із управлінським апаратом держави. Феномен економічного прогресу, який мали колонії в умовах мультикультурного, чужого оточення привертав до себе увагу багатьох чиновників та дослідників. Більшість із них мали змогу досліджувати колонії через те, що мали із ними безпосередні відносини за напрямком своєї роботи.

А. Клаус у своїх авторських працях [79] представив різнобічну картину життя колоністів в історичній ретроспективі, дослідив широке коло архівних джерел. В основі лежать опубліковані Клаусом у 1868-1869 рр. у « Віснику Європи» нариси про менонітські колонії, про роль духовенства в житті колоністських шкіл, які пізніше увійшли до монографії в якості самостійних розділів. Крім цих нарисів, у книзі з'явилися розділи про порядок успадкування колоністів, страхування будівель від пожеж, волосні банки та інші, а також цінні додатки, серед них «Відомість про колонії іноземних поселенців», карти колоній. Однією із заслуг автора була публікація про прибуття перших колоністів до Росії. Важливими для нас є дані про факти взаємовідносин колоністів із сусідніми етносами та відносини із державою. Роботи Клауса були фактично першими науковими працями у вітчизняній історіографії, які були присвячені життю колоній.

А. Фадєєв [125] був чиновником Опікунського комітету над іноземними поселенцями і випустив цикл статей для «Північного архіву», які ґрунтувалися на його власних спогадах про колонії та їх життя.

Праця А. Веліцина [21, 22] складається головним чином із різних статистичних даних про розвиток сільського господарства у колоніях, про особливості ведення господарства, врожайність, землеволодіння та життя колоній в цілому. Але у роботі простежується великодержавний, шовіністичний напрямок думок автора. На думку автора, заснування німецьких колоній – це акт мирного завоювання Росії, шляхом економічного та духовного гніту і поступового захоплення земель імперії, що у свою чергу

не меншою загрозою ніж кровопролитні війни. Але, не зважаючи на таке спрямування викладу матеріалу у книзі, при об'єктивному аналізі даних можна виокремити цінні дані про економічний розвиток та сільське господарство колоній. На цьому фоні виокремлюються факти взаємовідносин німецьких колоністів та українців.

На початку ХХ століття активізувалися антинімецькі настрої, які вплинули і на висвітлення німецького питання у літературі та публіцистиці. Роботи ці носили як позитивний характер по відношенню до німців, так і відверто негативний. Серед робіт цього періоду слід звернути увагу на праці Г. Писаревського [105, 106, 107]. Вони мають не лише цінність, як роботи сучасника німців, а і як важливе історичне джерело. У роботах використана велика кількість документів із архівів Петербурга та Москви: Державного архіву, Архіву Міністерства землеволодіння і державного майна, Московського філіалу архіву Головного штабу Міністерства іноземних справ, Московського головного архіву, Воєнно-облікового архіву Головного штабу, Архіву кабінету його імператорської величності, Московського відділу загального архіву Міністерства імператорського палацу. Важливу цінність складають 38 додатків наприкінці книги, які являють собою документи: контракти, записки, листи, накази, рапорти, реляції, описи, які безпосередньо стосуються взаємовідносин колоністів з Російською державою. Автором була зроблена спроба дослідити загальні умови часу, які були передумовою популяціоністської політики не тільки Російської імперії, але і ряду інших європейських держав, які також створювали умови для колонізації своїх територій іноземцями задля реалізації тогочасної популярної політики «народонаселення». У книгах автор робить спробу з'ясувати умови, які спонукали уряд розпочати проводити колонізаторську політику всередині імперії. Писаревський також дослідив ті умови та організацію переселення німців, які створила Катерина II. На його думку, всіх колоністів можна розділити на 2 категорії – «коронних» і «викликаних». До першої категорії

відносилися завербовані урядовими агентами і знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні уряду, друга категорія складалася у більшості із приватних підприємців.

А.П. Липранді [90, 91] відомий правий публіцист (псевдонім А.Волинець) і громадський діяч, учасник право-монархічного руху. Написав багато робіт, присвячених національним меншинам на території Російської імперії. Але ці роботи носили яскраво виражений антинімецький характер.

Необхідно відзначити, що в роки Першої світової війни вийшла друком праця, яка висвітлювала історію німецької колонізації Росії і носила також виражений шовіністичний характер. Ця праця С. Бондаря [12] «Секта менонітів у Росії» має релігійний характер і стосується історії появи у Російській імперії менонітів. Робота описує менонітський рух, який, на думку автора, став головною причиною економічного успіху менонітських колоній. Автор зазначає, що меноніти були гарними господарями, і росіянам треба багато чому у них навчитися. Пік цього успіху припав на період 40-х років XIX століття, коли урядом імперії з метою вивчення економічного досвіду до німецьких колоній відправляли російських офіцерів, що у свою чергу повинно було позначитися і пізніше позначилося на економічному розвитку українського села.

Монографія К. Ліндемана [88, 89] «Припинення землеволодіння і землекористування поселенців-власників...» була написана в умовах Першої світової війни і вийшла у 1917 році. Робота містить велику кількість документальних матеріалів, статистичних, соціально-економічних даних, нормативно-правових актів, тому має величезне значення в історії вивчення німецької колонізації України. Питання взаємовідносин колоністів з українцями досліджується в площині земельних відносин. Автор писав, що ліквідаційні закони покликані для скорочення німецького землеволодіння через те, що нібито німці становили перешкоду для розвитку російського землеволодіння. Автор висловлює думку про те, що уряд вбачав у збільшенні

колоністського землеволодіння загрозу для селянства імперії. Колоністи перебирали землі у селян через те, що мали більші статки і могли собі дозволити запропонувати більшу суму для викупу землі. Інша загроза, яку описує автор, виходячи із аналізу преси, це шпигунство і зрада на користь ворога держави в умовах війни. Робота Ліндемана також містить опис соціально-культурного аспекту життя колоній, а саме про систему освіти у колоніях, соціальних закладах, касах для пожертвувань, кооперативах. Ліндеман також зауважує про важливий внесок колоністів у перетворення незаселених, необроблених степових зон імперії у зразкові господарства та масивний аграрний край в цілому. Автор зазначає, що колоністи органічно влилися в економічне, політичне та соціальне життя держави, мали чималий вплив на економічний добробут держави.

Серед праць цього періоду слід відзначити працю Я. Штаха [154]. Автор протягом більше двадцяти років був пастором у лютеранській колонії. З огляду на це, ним визначаються причини переселення колоністів у Російську імперію, заходи, які проводилися урядом для організації колонізації краю. У книзі висвітлюється історія розселення німецьких колоністів на півдні сучасної України, їхнє релігійне, господарське та повсякденне життя. Автор ставить за мету довести, що колоністи повністю інтегрувалися в Російську імперію і тому нема жодних підстав звинувачувати їх у ворожому ставленні до Російської держави. Територіально межі дослідження охоплюють Мелітопольський, Дніпровський повіти. У книзі автор робить спробу дослідити внесок колоністів у розвиток сільського господарства на Півдні України, взаємовідносини з українським населенням і представниками інших етносів, освітні процеси у колоніях. У книзі доводиться думка про те, що земельна урядова політика спрямована на раціональне використання землі сприяла інтенсифікації сільського виробництва та його високому рівню розвитку за досить короткий проміжок часу. Я. Штах зазначав, що взаємовідносини німців з оточуючим населенням починаючи з 60-х років XIX

століття носили економічний характер, і базувалися на наслідуванні сусідніми господарствами німецького способу господарювання. Але знову ж таки піддаючи книгу критиці, слід сказати про те, що це суб'єктивна думка, яка базується на локальних та територіальних рамках і не може характеризувати обличчя всього українського селянства і ступінь його схожості із німецьким.

Серед праць зазначеного періоду також слід відзначити роботу Д. Еппа [157] видану у 1889 році. Праця написана німецькою мовою і в ній висвітлюється всебічне життя німецьких колоній Хортицького округу. У свою чергу автор торкається питання і взаємовідносин колоністів із сусідніми етносами, у тому числі із українським.

М.П. Фрізен [158] написав досить цінну комплексну роботу про життя менонітської громади у Російській імперії. Автор всебічно розглядає життя менонітських колоній: проблеми, з якими зустрічалися колоністи, та успіхи у різних сферах діяльності. Тут ми можемо зустріти також і дані про взаємовідносини німців з іншими етносами.

Зарубіжна історіографія активно починає висвітлювати питання німецької колонізації Російської імперії на межі XIX – XX століття. Колонізаційні рухи своїх громадян розглядалися, як спроба «окультурити» некультурну, варварську східну Європу. Такий погляд на своїх колишніх громадян і спричинив у подальшому до появи негативних антинімецьких настроїв у Російській імперії. У той же час протягом XIX століття з'являються поодинокі праці, присвячені питанню життя колоній в Російській імперії.

Серед зарубіжних дослідників першим, хто заговорив про взаємовідносини колоністів з українцями був Петцольд, який зазначав про спроби перенесення німецького досвіду господарювання на українське та російське село. Але він, досліджуючи дане питання, побував лише у великих менонітських господарствах і на основі цього стверджував про загальні тенденції на селі.

Трьохтомна праця барона А. Гакстгаузена [32], у якій приділяється

значна увага питанню життя німецького села, зокрема, ремісництву та розвитку сільськогосподарського виробництва. Але у той же час автор не робить порівняння між українським та німецьким селом, через досить невеликий відсоток контактів двох етносів. Автор це пояснює тим, що це було не доцільним через існування кріпосницької системи на селі.

Праця Д. Брандеса [13, 159] має суперечливий характер. У роботі автор помилково вважає, що між колоністами та місцевим населенням не могло бути контактів через відсутність спільних інтересів. На його думку, ці контакти виникли лише після заснування дочірніх колоній, яку створювалися у етнічно змішаних волостях.

Загалом, у роботах, що вийшли друком у дорадянський період, питання історії розвитку німецьких колоній на території України носило епізодичний і не системний характер. Вони обмежувалися або хронологічно, або регіонально, або тематично. Серед зазначених праць відсутні роботи, які б безпосередньо стосувалися дисертаційної теми. Тому необхідним є глибокий аналіз кожної праці для виокремлення фактів взаємозв'язків та взаємовпливу колоністів з українцями для зображення комплексної картини взаємовідносин цих двох етносів.

Значна частина праць, присвячених німецькому питанню, вийшли у 1920-х роках. У більшості ці праці були присвячені проблемам радянзації в середині німецьких колоній. Головним недоліком цих робіт є одностороння констатація становища німецьких колоній без комплексного дослідження та аналізу.

М. Авдієнко[1] та його праця «Народна освіта на Україні» висвітлює загальну картину національної освіти на Україні, і лише як один із аспектів дослідження торкається теми німецької системи освіти. Робота для нас є цінною, насамперед, наявністю у праці статистичних даних, які стосуються освіти в Україні. Висновком цих даних є констатація факту високого рівня освіченості колоністів при проведенні порівняння з іншими етнічними

групами. У роботі наводяться дані за період з 1917 по 1927 роки, на основі чого ми можемо прослідкувати зміни у системі освіти в Україні.

А. Глинський [30] у своїх дослідженнях розглядав національні меншини в Україні в загальному. Тому тема життя і діяльності німецьких колоністів висвітлюється лише частково і носить констатуючий характер без звернення до особливостей існування даного етносу на території Російської імперії.

У 1930-х роках через ряд політичних причин дослідження історії німецьких колоній на Україні фактично припинилося. Але у зазначений період все ж виходили праці, які стосувалися німецької громади. Слід звернути увагу на праці А. І. Клібанова [80] у яких автор розглядав протестантські рухи від періоду появи на території Російської імперії і до 30-х років ХХ століття. Головним чином, автор також звертає увагу на внесок релігійно-суспільних рухів у вітчизняну історію і співвіднесення їх релігійно-духовного та соціально-практичного досвіду з досвідом паралельних європейських єретичних, реформаційних, сектантських рухів. У той же час слід відзначити, що роботи автора носять яскраво виражену ідеологічно спрямовану концепцію. А. І. Клібанов протягом 50х-80-х років видає цілу низку робіт присвячених історії протестантизму у Росії.

В умовах Другої світової війни та у післявоєнний період, вивчення історії німецьких колоністів взагалі було неактуальним. Лише наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років з'явилися праці, в яких автори торкалися окремих питань історії німецької етнічної групи. У наступному періоді 1960-х – 1970-х років поряд із політичними зрушеннями та частковою лібералізацією ідеологічно спрямованої історичної науки починають з'являтися праці, які торкаються частково німецького питання. Зокрема, слід відзначити працю Ю.В. Іванової [67], у якій автор досліджуючи особливості формування господарського комплексу Приазов'я, лише частково розглядає історію німецької колонізації, як складовий фактор загального питання. Вивчення

проблеми історії німецької громади в Україні було відновлено лише на межі 1980-90-х років.

Отже, треба сказати, що радянська історіографія не спромоглася створити комплексну та об'єктивну роботу, яка б висвічувала історію розвитку в комплексному аспекті.

У радянську добу історичні дослідження з німецької колонізації втратили науковий характер. Опубліковані матеріали і праці мали ідеологічно спрямований і пропагандистський характер, а питання національних меншин аналізувалися, як складова частина загальних тенденцій. Тому даний масив досліджень потребує глибокого об'єктивно-критичного аналізу для виокремлення достовірних даних.

Переважна більшість праць, присвячених питанню взаємовідносин німецьких колоністів та українського населення, була написана в умовах незалежності України, коли науковці отримали можливість об'єктивно висвітлювати історичні факти та використовувати архівні матеріали. Після проголошення незалежності України відбувся фактично переломний момент у вивченні історії німецької колонізації в Україні. У цей період з'являється ґрунтовна праця І.Кулинича і Н.Кривець [87], яка носила комплексний характер і відрізнялася об'єктивністю викладеного матеріалу. У даній роботі авторами було проведене комплексне дослідження суспільно-політичного та соціально-економічного життя німецьких колоній на Україні. Робота відзначається аналітичним стилем викладу матеріалу та науковістю. Хронологічно межі дослідження охоплюють період від заснування колоній і до кінця 30-х років XX століття. У цьому дослідженні серед всього фактажу ми можемо виокремити факти взаємозв'язку колоністів з українцями, а також дослідити внесок колоністів у розвиток сільського господарства та промисловості Російської імперії.

Протягом 1990-х років виходить цілий ряд робіт, які стосуються історії колонізації німцями Півдня України. Аналізуючи їх слід зробити висновок,

що історія німецької колонізації розглядалася дослідниками всебічно та у напрямку соціально-економічної адаптації етносу до тогочасних історично обумовлених реалій. Цей висновок випливає з праць: В. Сергійчука [125], С. В.Гордієнка [31], М. Белікової [6] В. Васильчука [18], І. Винниченко [19], О. Рафальського [115].

Праці І.Кулинича цінні тим, що написані у руслі української історичної науки і відходять від впливу російських історіографічних традицій. Дослідження стосуються історії національних меншин в Україні. Німецька етнічна група досліджується частково.

Монографія В. Сергійчука ґрунтується на архівних документах. Важливими є статистичні дані обстежень, які проводилися Центром етносоціальних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. Це насамперед дані чисельності, місць переселень та економічного стану німецької групи в Україні, дослідження умов функціонування колоній та історія створення німецьких національних районів та сільських рад, шкіл, діяльності радянських органів влади в Україні, зокрема у німецьких поселеннях. Головною ідеєю виступають репресивні дії тоталітарного режиму щодо німецького етносу в Україні. Автор ставить питання і щодо можливості національно-культурного відтворення німецької групи в Україні за сучасних умов [124].

Праця С. Гордієнка носить узагальнюючий характер. Вона характеризує і систематизує попередні наукові дослідження. В ній досліджено весь період існування німецьких колоній в Україні. У книзі матеріали підібрані таким чином, щоб визначити внесок німецької групи в духовний, економічний, соціальний розвиток України. Робиться спроба довести взаємовплив української і німецької культур [31].

В.Васильчук опублікував досить ґрунтовне видання, яке стосується німецьких колоністів. У книзі автор всебічно висвітлює розвиток німецьких колоній на території України. Найголовнішим чином книга має значення через

дослідження автором колоній в регіонах, зокрема, поверхово і на Харківщині. У книзі наводиться велика кількість таблиць, карт та документів, які мають практичний і науковий інтерес [18].

Слід відзначити доробок Н.В. Венгер [23]. Це ціла низка наукових статей із історії німців в Україні, а також 3 монографії: «Нариси з історії німців і менонітів півдня України (у співавторстві)» (1999); «Живи та пам'ятай: історія менонітських колоній Катеринославщини» (2006); «Менонітське підприємництво в умовах модернізації Півдня Росії: між конгрегацією, кланом і російським суспільством (1789-2009)» (2009). Роботи автора відзначаються фундаментальністю, науковістю, використанням великої кількості джерел.

Праці С.І. Бобильової [7-11] мають важливе науково-практичне значення, оскільки містять важливий історичний фактаж із питань німецької колонізації на Україні. Монографії автора містять широку джерельну базу і відзначаються науковістю.

Варто відзначити роботи, у яких ставиться питання регіонального дослідження німецької громади на Україні. Такі роботи проводилися у регіональних центрах: Дніпрі, Києві, Луганську, Львові, Чернівцях, Одесі протягом 1990-х. Особливо слід відзначити науковий масив, який був отриманий Дніпропетровським інститутом україно-німецьких досліджень. З 1995 року щорічно інститутом починає видаватися збірник наукових праць, присвячених питанню німецьких колоністів. У цьому збірнику знайшли своє відображення різні аспекти історії німецької колонізації на Україні. Це видання залишається єдиним, у якому тематично та всебічно розглядається життя німецьких переселенців.

Протягом початку ХХІ століття дослідниками захищається ціла низка наукових робіт, присвячених німецькій тематиці. Серед праць цього періоду слід відзначити роботу І.С. Миронової, яка у 2003 році захистила дисертацію провідною темою якої було дослідження культурного життя різних етнічних

громад на території України, зокрема, німецьких колоній за часів радянського державного будівництва [95].

У цьому ж 2003 році С.В. Гаркавий захистив дисертацію за темою, у якій було досліджене питання правового становища іноземців у Російській Імперії у роки Першої світової війни. Але автор обмежився лише земельно-правовими питаннями та змінами у земельно-правових стосунках між різними етнічними групами у роки Першої світової війни [29].

Дисертаційне дослідження С.І. Очеретянко висвітлює питання освіти у німецьких колоніях у 20-х – 30-х роках ХХ століття із всебічним аналізом системи німецької освіти [103].

І.П. Задерейчук у 2005 році захистив кандидатську дисертацію, у якій всебічно дослідив систему німецької освіти на Півдні України включно із питанням спеціальної та інклюзивної освіти [66].

У 2005 році К. С. Лях [92] захистила кандидатську дисертацію. Головним завданням дослідження є висвітлення взаємодії німецькомовного населення Південної України з іноетнічним оточенням. Авторка не робить конкретного акценту на будь-яку етнічну групу, а проводить дослідження за напрямком «німці – інші етноси». У значній частині дослідження робиться акцент на відносини німців з урядовими структурами на Півдні України. Питанню взаємодії колоністів з іншими приділяється незначна частина уваги авторки.

2016 року С.В. Чируком [131] було захищено кандидатську дисертацію. Провідною тематикою дослідження є демографічні тенденції в лютеранських колоніях Півдня України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ століття. Автор багато уваги приділяє статистичним даним у лютеранських колоніях, досліджуючи впливи різних чинників на зміну чисельності лютеранського населення. Але у той же час не зрозумілим залишається поділ автором німецьких колоністів за релігійною ознакою. Колоністів автор поділив на

протестантів та лютеран, хоча лютерани відносяться до однієї із найстарших протестантських гілок.

Іноземні публікації, перш за все російські, висвітлюють не всі аспекти розвитку німецьких колоністів. Ці публікації лише поверхово розглядають розвиток колоній на території України, приділяючи більшу увагу колоніям на території Росії. Серед праць цієї групи можна виділити праці Ю. Бендин [15], Е. Шишкина – Фишер[153].

Проаналізована нами література, хоч і репрезентує нам досліджуваний період досить повно, але не розкриває багатьох питань, які виникають, оскільки лише породжує ще більший інтерес до поглиблення розгляду окремих аспектів проблеми і з'ясування невідомих до цього часу аспектів життя німецької національної меншини в Україні і на Харківщині зокрема.

Праці з історії німецької колонізації України хронологічно охоплюють весь період історії німців в Україні. Більшість цих праць носить комплексний характер і висвітлюють основні сторони життя колоністів та їх колоній. Питання взаємовідносин колоністів з українцями носить наслідковий характер, вони з'являються через економічну взаємовигоду обох етносів. Вивчення історії взаємовідносин німецького населення та українців можливе на мікрорівні за допомогою вивчення повсякденних практик спілкування двох культур.

Таким чином, аналіз масиву наукової розробки даної теми виявив досить значний обсяг робіт, які висвітлюють питання взаємовідносин колоністів із різними етнічними групами. Дослідження історіографічної бази виявило, що більшість зазначених робіт має на меті дослідження тієї чи іншої сторони життя німецьких колоній, а питання взаємовідносин колоністів з українським населенням носить наслідковий характер. Застосовуючи різні методи та прийоми обробки історіографічного матеріалу можна виокремити необхідний для даного дослідження фактаж у роботах різного періоду.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дисертаційного дослідження становлять різноманітні документи і матеріали, які можна поділити на такі групи: актові і діловодні документи; зображальні джерела; статистичні джерела; періодична преса; джерела особового походження.

До актових джерел слід віднести розпорядження і укази правлячих імператорів Російської імперії, нормативно-правові акти видані галузевими Міністерствами та Опікунською Конторою, а також приватно-правові договори, фіксували та регулювали цивільні відносини. Для даної дисертаційної теми ця група має значення через те, що висвітлює процеси, які безпосередньо впливали на формування взаємовідносин колоністів з українцями. Приватно-правові договори фіксують на документальному рівні взаємовідносини колоністів та українців і саме вони містять фактаж повсякденних практик спілкування колоністів з українцями на фоні економічних процесів як мікро так і макро рівнів.

Важливе значення для дослідження виникнення та розвитку взаємовідносин колоністів з українцями становлять діловодні матеріали державних архівів, зокрема: Державного архіву Одеської області (ДАОО); Державного архіву Запорізької області (ДАЗО); Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО); Державного архіву Харківської області (ДАХО); Російського Державного історичного архіву (РДІА).

Матеріали з історії колоній на Україні першої половини XIX століття головним чином зберігаються у архівах Дніпропетровського та Одеського Державних архівів. Одним із найголовніших джерел цього періоду слід вважати доповідні записки та меморії Опікунської Контори, які на сьогоднішній день зберігаються в ДАДО у фонді № 134. У цих записках та меморіях зберігається перелік документів, які прибували до Контори, а також документація, яка супроводжувала повсякденне життя Контори. У доповідних

регістрах записи про справи, які були розглянуті записувались кожного дня, підшивалися і відкладалися на зберігання кожного місяця.

З 1803 року для Опікунської Контори вводиться форма звітності про проведену роботу у вигляді меморії. Меморії велися аж до кінця XIX століття. Перш за все ця звітність створювалися для Міністерства внутрішніх справ і були у вигляді протоколів. Більшість справ стосується повсякденного життя німецьких колоній та їх клопотаннях. Документи Контори можна класифікувати наступним чином: документація, яка надходила із Експедиції державного господарства та Міністерства внутрішніх справ. У більшості це були документи, які стосувалися загальних питань колонізації та забезпечення необхідним колоній, у тому числі і земельних питань; відношення, відгуки закладів і посадових осіб, судів, ратуш, таможень, інспекторів, які мали безпосередні відносини і контакти з колоністами; рапорти наглядачів колоній, сільських старост та шульців; звернення і клопотання самих колоністів; розпорядження херсонського військового губернатора Рішельє, відношення губернаторів, а також губернських установ. Ця документація стосувалася всіх сторін колонізаційної політики царського уряду; документація внутрішнього життя Контори; доповіді чиновників, які здійснювали нагляд та подорожі по колоніям.

При детальному дослідженні нарисів Катеринославського єпархіального місіонера І.Г. Айвазова [36] з'являється нові факти у дослідженні взаємовідносин православних з протестантами, особливо у напрямку хазяїн-робітник. Даний документ наповнений історичним фактажем, але має суб'єктивне бачення подій, тому розглянутий матеріал через принцип об'єктивності.

Особливу увагу слід приділити архівним матеріалам Державного архіву Одеської області. Зокрема, цілому фонду №6, який містить документи Опікунського комітету про іноземних переселенців Південного краю Росії. Даний фонд складається із 8 описів та містить майже всю документацію, яка

супроводжувала діяльність Опікунського комітету. У фонді № 22 містяться документи, присвячені роботі Товариства сільського господарства Південної Росії. Тут ми можемо зустріти матеріали стосовно економічних тенденцій в колоніях. У фонді № 42 містяться документи Канцелярії попечителя Одеського учбового округу. Фонд складається із 37 описів та 16069 документів. Для дисертаційного дослідження цей фонд цінний тим, що містить інформацію про німецькі навчальні заклади після передачі їх під нагляд Міністерства Народної освіти і початку русифікації у колоніях. У фонді № 89 архіву зберігаються також документи «Менонітської громади Таврійської губернії Бердянського повіту», де ми можемо знайти матеріали по соціальному, економічному та культурному житті громади.

Серед матеріалів Запорізького державного архіву слід відзначити фонд № 24: документацію Олександрівської міської думи та управи міста Олександрівськ Катеринославської губернії. Особливої уваги потребує справа № 839 «Відомості про число жителів по станам та релігійним віросповіданням». Відомості є цінними для визначення динаміки чисельності сповідувачів тієї чи іншої релігії. Фонд №30 повністю присвячений діяльності машинобудівного і чавуноливарного заводу торгово-промислового товариства «Лепп і Вальман» м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії. З матеріалів цього фонду ми маємо змогу дізнатися про динаміку чисельності українського населення на роботі на підприємстві, відомості про заробітну плату та віросповідання робітників, а також про продукцію, яка виготовлялася на цьому підприємстві та обсяги замовлень. Це ж саме стосується і фонду № 46, у якому міститься інформація про завод томильного чавуну акціонерного товариства «А. Я. Копп і Гелькер» в Олександрівську. Фонди № 65-66 містять такі ж відомості про завод сільськогосподарських машин і знарядь промислового товариства «Лепп і Вальман» в селі Хортиця Хортицької волості Катеринославського повіту та завод сільськогосподарських машин і знарядь торгового дому «Спадкоємці

Д.Б. Шульца» в селі Павлівка Хортицької волості Катеринославського повіту.

Фонд № 112 містить матеріали по діяльності Євангелістично-лютеранської церкви у Олександрівську Катеринославської губернії.

Велике значення для дослідження мають матеріали Державного архіву Харківської області. Тема німців на Харківщині є малодослідженою у порівнянні із обсягом наукового масиву по Півдню України. Зокрема, акти націоналізації підприємств по Ізюмському повіту та акти перевірки початкових навчальних училищ та процесу викладання у них російської мови за 1900 та 1901 роки.

Важливим для дослідження економічного розвитку німецьких колоній є фонд № 238. У справі 797 міститься перелік парових млинів та маслобійних підприємств по Ізюмському повіту Харківської губернії. У ній є дані про кількість млинів та заводів, їх місцезнаходження, устаткування, кількість робітників, обсяги виробництва станом на 1919 рік. Для нас ці дані є цінними тим, що висвітлюють внесок німецьких колоністів у розвиток економіки регіону.

Важливими є документи і матеріали фонду 838 «Список промислових підприємств Ізюмського повіту і відомості про млини 1919». У даному фонді містяться відомості про стан націоналізованих підприємств в Ізюмському повіті на 1919 рік. У справах зосереджена інформація про будівлі парових млинів, маслобійних заводів та їхню вартість. Цей фонд є важливим для аналізу взаємовідносин колоністів із новою радянською владою.

У Фонді 266 «Відомість і звіт про народні училища у Ізюмському повіті» , у справі 797 міститься звіт про народні училища по Ізюмському повіту за 1900-1901 роки. У даній справі є відомості про вчителів, які викладали в училищах Ізюмського повіту, документи про кількість учителів-жінок та вчителів-чоловіків, їхню заробітну платню, будинки для проживання та додаткові пільги. Також у цій справі містяться дані про успішність складання іспитів учнями училищ, фінансування навчальних закладів, створення

бібліотек та нових будівель для навчання. Містяться дані про викладання російської мови у німецьких школах повіту.

Особливе значення для дослідження теми має Фонд 304 «Відомість про стан початкових училищ у Ізюмському повіті». У цьому фонді знаходяться відомості про початкові училища Ізюмського повіту. В ньому дуже багато інформації про кожне училище, а також є відомості про розташування училищ, кількість учнів, учителів, опис навчальних приміщень, особливості фінансування.

Для більш глибокого вивчення теми були використані матеріали фондів Російського державного історичного архіву. Зокрема, матеріали фонду № 383 «Перший департамент Міністерства землеробства», фонду № 733 «Департамент народної просвіти Міністерства народної просвіти», фонду № 821 «Департамент духовних справ іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ».

Важливим джерелом з вивчення взаємовідносин колоністів з українцями слід вважати документи партійних органів радянської доби. Сьогодні вже загальноприйнятим є той факт, що радянська доба стала найбільш драматичною в історії німецьких колоній в Україні. У результаті політики більшовиків були зламані всі структурні елементи, які забезпечували культурну ідентичність німців: релігія, культура, освіта, сільське господарство, промисловість. Аналізуючи партійні документи слід відзначити, що вони цілком відображають ту бюрократичну тоталітарну систему, яка була створена у державі. Особливу значимість мають засекречені документи, зокрема постанови та протоколи засідань бюро. Протоколи засідань з конкретних питань, переписка між партійними органами влади, звіти про проведення тих чи інших заходів, аналітичні матеріали. Ці документи призначалися для внутрішньопартійного користування, а тому не були завуальованими і мали досить чітку позицію та відвертість. Тут ми можемо зустріти досить детальну інформацію про стан німецького населення

в умовах радянської влади, про їхню реакцію населення на ті чи інші кампанії, які проводилися владою, про справжні причини і мотиви тих чи інших кампаній та подій.

Важливе значення мають також документація органів ВЧК-ГПУ. Документація чекістів цінна тим, що має матеріали, які були підготовлені з великою ретельністю, з детальним розбором фактів, наявністю великої кількості фактажу, детальним висвітленням фактів і подій. Протягом 1920-х років найчисельнішими є справи пов'язані з «контрреволюційними» та «антирадянськими» звинуваченнями німців. Це, насамперед, накази, програмні заяви, звернення до учасників антирадянських повстань, матеріали судових справ та допитів. За часів непу до цих матеріалів ще приєднуються донесення про приховану опозиційну діяльність у партійних рядах та організаціях. Пізніше серед документації та матеріалів справ можна також зустріти «антирадянські» пісні, анекдоти, які були поширеними серед населення. При дослідженні документів секретного типу гостро відчувається різниця в порівнянні з документами, які були призначені для широких мас. Сюди слід віднести документи з'їздів, конференцій, зборів, постанов, рапортів про виконання робіт. Всі ці документи мають ідеологічне забарвлення і пропагандистський характер і розповідають про успіхи на шляху побудови «соціалізму». У всіх цих документах можна виявити та прослідкувати лінію відносин німцями і новою владою. Ця документація дозволяє прослідкувати загальні настрої населення та тенденції в ньому.

Для кращого розуміння релігійної політики більшовиків по відношенню до протестантських общин важливими є матеріали органів управління за 1920-ті роки. Адже відомо, що релігійна політика більшовиків стала однією із головних причин еміграції колоністів за кордон. Слід відзначити фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). У фонді № 1 містяться відомості про скарги релігійних громад через закриття церков та молитовних будинків та листування між ВУЦВК і

виконавчою владою на місцях про шляхи вирішення цих невдоволень. На основі цієї документації за період 1921-1926-ті роки ми маємо змогу прослідкувати за ієрархічними ланками управління у вирішенні питань релігійного характеру. Тут же ми можемо проаналізувати дані про політичних стан у губерніях та переписку ВУЦВК по питанням відокремлення церкви від держави.

У фонді № 5 НКВС УСРР ми можемо дослідити документи, інструкції, накази, постанови та циркуляри НКВС та ГВК, які стосуються впровадження у життя Декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 року. На основі цих переписок можна зробити висновки про тиск органів влади на церкву та прослідкувати взаємини релігійних громад із державними органами.

Фонд № 413 містить документи Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УСРР, на основі яких ми можемо дослідити та проаналізувати акти та звіти про обстеження стану сільських рад у тому числі і рад національних меншин. У цих документах також містяться дані про релігійні громади в сільських радах національних меншин.

Для більш глибокого аналізу релігійної політики більшовиків та взаємин протестантів із державними органами були використані матеріали фондів: №8 з джерелами Народного комісаріату юстиції УСРР; № 166 Народного комісаріату освіти УСРР; № 258 Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду.

Важливими для розкриття дисертаційного дослідження роботи є опубліковані збірники документів Російської імперії. Серед найбільш важливих варто зазначити збірник «Німці-колоністи за Катерини» [100], у збірнику міститься велика кількість документів Катерини II та всіх високопоставлених чиновників. Також є ділові переписки між міністерством опікунства іноземними та чиновниками щодо вирішення різноманітних питань із забезпечення колонізації Російської імперії.

Варто відзначити збірник документів «Історія Російських німців у документах (1763-1992 гг)» [71]. У цьому збірнику представлені документи, що висвітлюють економічну сторону життя німецької громади.

У 1994 році вийшла збірка документів під редакцією Л.В. Яковлевої, Б.В. Чирко, С.П. Пишко «Німці в Україні 20-30-ті рр. XX століття. Збірник документів державних архівів України» [99]. Представлені документи характеризують життя німецької етнічної групи за умов радянського будівництва у 20-30х роках XX століття. Важливими є наведені дані про виникнення взаємовідносин між новою владою та етнічними німцями, а також виникнення конфліктних ситуацій між німцями та українцями.

У 2006 році під редакцією О.В. Безсонової [5] вийшов збірник документів про євангельський рух в Російській імперії. Робота характеризується наявністю матеріалів преси, архівних документів, які були зібрані в архівах України та висвітлюють питання зародження та розвитку пізньопротестанських рухів у трьох губерніях: Катеринославській, Таврійській та Харківській.

До зображальної групи джерел даного дисертаційного дослідження слід віднести матеріали Барвінківського краєзнавчого музею, окремі з них містять карти німецьких поселень і фотографії колоністів.

Із групи статистичних джерел були використані матеріали Всеросійського перепису 1897 року, які надають загальний огляд по губернії: огляди по губернії, економічний розвиток та стан освіти серед німців, дані про кількість підприємств, кількість землі у колоністів, кількість шкіл, учнів, результати першого.

Періодична преса почала приділяти увагу німецькому питанню з 1827 року, коли було засновано комерційну газету в Одесі «Одеський вісник». Газета видавалася двома мовами – російською і французькою.

З 1838 року у всіх губерніях почали видаватися «Губернські відомості». «Губернські відомості» паралельно до «Одеського вісника» зверталися до

німецького питання. Але, якщо вісник описував в цілому життя колоній, то він звертався до німецького питання під впливом тих чи інших подій державного чи місцевого характеру. Наприклад, у 1846-1847 роках проходила сільськогосподарська виставка у Сімферополі. Процес та результати цієї виставки активно висвітлювались на сторінках газети «Таврійські відомості» у ряді цілої серії статей під назвою «Перша виставка сільськогосподарських виробів Таврійської губернії». Для нас ці дані цінні насамперед тим, що найкращими виробами були визнані німецький сільськогосподарський інвентар, досягнення у сільському господарстві, садівництві та шовківництві.

З весни 1830 року у «Одеському віснику» з'являється ціла серія статей під назвою «Статистичний огляд колоній іноземних переселенців Новоросійського краю». У цій серії детально описувалося економічне життя колоній, сільське господарство, географічне розташування, кліматичні умови, історія переселення. Протягом 50-х років XIX століття в «Одеському віснику» зустрічаються статті про благодійництво німців.

За «Таврійськими губернськими» відомостями колоністи Мелітопольського та Бердянського повітів досягли значних успіхів у виготовленні сільськогосподарських машин. Для нас ця інформація є цінною, насамперед, через опис у газеті цих машин і принципу їхньої роботи. Такі ж матеріали опубліковувалися у віснику і після виставки у Москві 1864 року.

У статті А. Рудницького «Навчальне степове лісництво, під назвою Бердянська показова плантація» є цінні факти про історію заселення колоністами Бердянського та Мелітопольського повітів, а також особисті думки автора про пільги колоністів та головні причини успіху німецьких господарств. Причиною цього успіху він вважав «постійну працю» колоністів, освіченість всіх членів громади, скромність у побуті. Важливими для нашого дослідження дані автора про хліборобство, вівчарство, про промисловість колоністів.

Важливі статистичні дані про стан економіки містять журнали: «Записки громади сільського господарства південної Росії», «Новоросійський календар», «Записки Бессарабського статистичного комітету».

У матеріалах регіональної та місцевої преси: «Южный край», «Харьковский календарь на 1883». У них містяться відомості про становище німецьких колоністів серед місцевого населення. Можна виділити лінію національного відношення до переселенців. У газеті «Южный край» ми можемо знайти відомості про історію переселення німців на територію Харківщини, причини та умови переселення. У газеті є дуже цікава стаття А. Волинця, справжнє ім'я якого А.П. Липранді. Автор у статті «Німецьке завоювання Південно-Західної частини Росії» показує свою яскраво виражену антинімецьку ідею. Німці-колоністи виступають у ролі завойовників, яких потрібно позбутися.

Перша власна газета переселенців з'явилася у 1846 році під назвою «Розваги для німецьких переселенців в Росії», яка видавалася німецькою мовою. Головною задачею цієї газети було розповсюдження серед німецького населення корисних сільськогосподарських порад для читачів. Видання складалася із 8 блоків. Перший блок присвячувався землеробству, другий – тваринництву, третій – виноробству, четвертий – бжолярству та шовківництву, інші розділи – промисловості, культурному вихованню та розвитку колоністів, медицині. З 1849 року у випусках газети зустрічаються статті німецьких авторів, які описують життя окремих колоній. Газета є цінною для досліджуваної теми перш за все тим, що має статистичні дані та порівняння для аналізу внеску колоністів у різні сфери життя держави, а також зустрічаються факти взаємовідносин колоністів зі своїми сусідами. На сьогоднішній день більшість випусків цієї газети не збереглися. Але у той же час ми можемо знайти на сторінках «Губернських відомостей» багато матеріалів, які бралися безпосередньо із німецької газети.

Особливе значення для розкриття теми роботи мають джерела особового походження. Головну увагу серед даної групи слід приділити спогадам колишніх поселенців та дослідження їхніх щоденників дозволяють з'ясувати найменш відомі сторінки їхньої історії. Оскільки головним завданням є дослідженні взаємовідносин через призму повсякденного спілкування колоністів з українцями саме ця група джерел може найповніше охарактеризувати їх. Серед них слід відзначити «Десять спогадів про Григорівку» Т. Фреза [158]. У цих спогадах міститься виклад історії виникнення та розвитку села Григорівка, прізвища перших поселенців, карта села. Домінують відомості про школу, церкву, сільськогосподарську діяльність, будівництво першого заводу, наслідки Першої світової війни, революції і громадянської війни 1917-1921 років та нової економічної політики більшовиків. Дані матеріали введені до наукового обігу вперше.

Таким чином, джерельна база дисертаційного дослідження досить ґрунтовна. Більшість писемних джерел введено до наукового обігу вперше. Джерельна висвітлює різні сторони життя колоній: соціальну, економічну, політичну, культурну. Із всього цього масиву необхідно за допомогою різних історичних та спеціальних методів дослідження віднайти факти взаємовідносин колоністів з українцями. У роботі використовуються джерела різних груп, за допомогою яких були виконані поставлені наукові завдання.

1.3 Методологія та методи дослідження

У дисертаційному дослідженні були використані загальноісторичні та спеціальні методи дослідження. Зокрема, логічний метод – висунення на основі опрацювання і аналізу джерел було сформовано гіпотезу щодо економічного підґрунтя взаємовідносин; історичний метод дозволив виокремити хронологічну послідовність та тенденцію в взаємовідносинах; дедукційний метод надав можливість поділити період на етапи для того, щоб визначити окремі риси фактів взаємовідносин, які залежали від конкретних

політичних чи соціальних умов. Зокрема, в залежності від політики царського уряду в економічному напрямку залежав і економічний розвиток колоній, в наслідок цього і змінювалась інтенсивність контактів у різний хронологічний час; індукція навпаки дозволяє поєднати окремі факти взаємовідносин в одне ціле задля висунення гіпотези. На основі дослідження джерельної бази та окремих фактів взаємовідносин методом індукції було запропоновано загальний висновок, який виходить із завдання дисертаційного дослідження; структурно-генетичний метод на основі аналізу і синтезу дозволив встановити причинно-наслідкові зв'язки, які призводили у дію взаємовідносини.

Спеціально-історичні: історико-хронологічний – всі події дисертаційного дослідження подані у хронологічній послідовності та досліджуються в залежності від конкретно історичних умов розвитку. Цей метод використовувався для дослідження взаємин колоністів та українців у їхній динаміці та з вимог історичної хронології; синхронічний метод застосовувався для вивчення загальних тенденцій, які відбувалися у державі і яким чином вони впливали на етноси на території України, зокрема на німецьку національну меншину; історико-генетичний за логічною природою є логічно-індуктивним (від явища до висновків), за формою подання описовим – дозволив вивчити причини, перебіг та наслідки взаємовідносин; історико-порівняльний – співставлення політичних, економічних, соціальних змін у державі та їх вплив на етнічні групи; історико-типологічний метод дозволив виявити типологію поведінки колоністів у взаємовідносинах, яка була обумовлена релігійними приписами, ця модель була привезена переселенцями під час колонізації.

Діяльнісний підхід: дослідження комплексної взаємодії суттєвих компонентів: суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат. Це забезпечує цілісність, комплексність, структурність, взаємозв'язок з зовнішнім середовищем, цілеспрямованість і організацію дослідження; створює умови комплексного вивчення сфер людської діяльності.

Діалектичний метод – взаємодія зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного. На основі цього методу була опрацьована джерельна база, що дало змогу об'єктивно оцінювати матеріали, що були використані у дослідженні для уникнення хибних уявлень.

У роботі були використані наступні загальноісторичні методи: пошуково-бібліографічний метод, за допомогою якого проводилося дослідження пошук та робота із архівними фондами та описами, бібліотечними каталогами, бібліографічними виданнями; персоналістично-біографічний метод дозволив розкрити історію та оцінити особистий внесок окремих персоналій в історії взаємин колоністів з українським населенням; метод узагальнення дав змогу прийти від конкретних фактів взаємовідносин до загальних тенденцій у цих відносинах, прослідкувати ті загальні мотиви, якими керувалися етноси коли мали контакти один із одним, сформулювати висновки даного дослідження; пошуковий метод використовувався для розробки джерельної бази та пошуку літератури, яка б відповідала тематиці дисертаційного дослідження; метод типологізації застосовувався для класифікації документів, нормативно-правових актів, даних науковців для зіставлення певних фактів, подій та уточнення деталей дослідження; статистично-кількісний метод використовувався для вивчення питань, які мали під собою дослідження динаміки зміни чисельності тих чи інших громад, структур, процесів.

Серед міждисциплінарних методів дослідження були використані соціально-психологічний, який дав можливість змодельовати модель поведінки у діалозі українського або німецького етносу в залежності від металевих особливостей, релігійно-естетичний, який на основі вивчення релігійних догматів дозволив повною мірою дослідити моделі поведінки етносів, що розглядаються в залежності від релігії, математичний метод на основі розрахунків, діаграм дозволив проаналізувати чисельні показники заданої тематики.

Для більш глибокого дослідження історії взаємовідносин німецьких колоністів та українського населення були використані також загальнонаукові методи та принципи дослідження. Зокрема, слід відзначити основні положення теорії систем та системного підходу. Цей підхід вперше був введений Л. Берталанфі. Він досліджував загальні властивості, які були притаманні окремим структурним елементам незалежно від їхньої природи. Варто відрізнити це поняття від поняття системного аналізу, адже в них різний об'єкт дослідження: у теорії систем він методологічно спрямований. Сфера застосування цієї теорії не обмежується певними науковими категоріями, а може відноситися до будь-якого цілого компоненту, який складається із взаємодіючих компонентів. У даному випадку ми можемо досліджувати за допомогою даної теорії народ, який проживав на Україні як окреме ціле, що складається з окремих елементів – етнічних груп, які діяли між собою в межах дозволених установлених культурно-ментальних принципів та настанов.

У дисертаційному дослідженні були використані результати дослідження з використанням антропологічних підходів у культурній ідентифікації досліджуваних етносів. Ця галузь характеризується вивченням людини, як родової істоти з більш глибоким відходженням до культури, яка визначає етноментальні особливості народу. Головними задачами антропологічного підходу є вивчення людських рас із їхніми, як зовнішніми розрідненостями, так і ментальними. У роботі дані засади використовуються з метою виявлення характерних ментальних рис обох досліджуваних етносів з подальшим аналізом того, як вони позначалися на етнокультурних відносинах колоністів з українцями.

Гуманістична парадигма у даному дослідженні базується на зверненні до людини, як рушійної сили виникнення контактів колоністів з українцями. Адже саме задоволення своїх економічних потреб було в основі рушіїв, які спонукали до контактів двох етносів. За допомогою цієї парадигми ми маємо змогу прослідкувати саме варіант людського фактору у визначених взаєминах.

Культурологічна парадигма у загальнонауковій практиці позначає систему теоретичних, методологічних і аксіологічних настанов, прийнятих в наукових колах в якості еталонного зразка вирішення наукових задач. Зокрема, у роботі за допомогою цього підходу були вирішені наступні питання: аналіз культури як системи культурних феноменів; виявлення ментального змісту культури українського та німецького етносів; дослідження типології культури за проведенням паралелями із іншими етнічними групами; розв'язання проблем соціокультурної динаміки, яка позначалася культурній самобутності та самоіндетифікації; вивчення культурних кодів та комунікацій, які вплинули на динаміку взаємовідносин двох етносів.

Таким чином, слід зробити висновок про те, що методична база дослідження є досить ґрунтовною і містить всі основні принципи та методи дослідження, які дають змогу розкрити сутність дисертаційного дослідження у повному обсязі. У роботі були використані загальноісторичні методи, принципи та спеціальні методи дослідження. Також для більш глибокого дослідження використовувались загальнонаукові та міждисциплінарні методи дослідження. Використання зазначених методів і опора на наведені принципи дозволило нам (наскільки можливо) повно реалізувати поставлені мету та завдання.

* *

*

Отже, історіографія досліджуваного питання є досить значною і достатньою для комплексного аналізу проблеми. Але комплексний підхід дослідників до питання колонізації Півдня України, зумовив недостатнє приділення уваги взаємовідносинам німецьких колоністів та українського населення. Виділення фактів взаємовідносин можливе за допомогою вивчення історії повсякденних практик спілкування досліджуваних етносів.

Джерельна база дисертаційного дослідження є ґрунтовною і охоплює значний масив архівних матеріалів та інших джерел. Для того щоб опрацювати більше матеріалу джерела були поділені на групи за допомогою комплексного підходу до класифікації джерел та отримання більш детального та об'єктивного фактажу. Більшість архівних матеріалів було введено до наукового обігу вперше.

Провідною ідеєю даного дослідження є вивчення історії взаємовідносин на мікрорівні, тобто на побутовому рівні, для виявлення загальних тенденцій у відносинах двох досліджуваних етносів. Тому фактично все дослідження базується на конкретних прикладах розвитку цих взаємовідносин, які підтверджуються архівними даними та матеріалами сучасників. Обсяг досліджених матеріалів є значним, і за допомогою різних загальноісторичних та загальнонаукових методів дослідження вдалося виокремити об'єктивні дані вирішення поставлених питань у роботі.

РОЗДІЛ 2.

ВЗАЄМОВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО ДОСВІДУ ТА УКРАЇНСЬКИХ ГОСПОДАРСЬКИХ ТРАДИЦІЙ

2.1. Еволюція взаємин колоністів із владою. Нормативно-правове забезпечення функціонування колоній

Німецькі колоністи, переселяючись у Російську губернію, мали певний європейський економічний досвід, який влада імперії хотіла перенести на свою економічну модель розвитку. Для того, щоб спрямувати цей досвід у необхідному напрямку, урядом Російської імперії протягом всього існування колоній було прийнято цілий ряд нормативно-правових актів, які безпосередньо стосувалися німецьких переселенців. Гіпотезою даного дослідження є доведення економічної доцільності взаємовідносин колоністів з українцями через призму мікроісторії та історії повсякденності. Для кращого розуміння цих відносин необхідно проаналізувати нормативно-правову базу держави, яка була основою до економічних тенденцій у колоніях.

Колоністи з самого початку розглядалися, як окремий суб'єкт економіки, тому і більшість законодавчих актів, які приймалися, були локальними по відношенню до них, або ж якщо закон був загальноімперським, то обов'язково містив примітку про німців і їх відношення до нього [17, с.99].

Масова імміграція німецьких колоністів до Російської імперії почалася з приходом до влади Катерини II у 1762 році. Катерина II у відношенні до імперії поділяла думку академіка Шольцера, який твердив, що багата, сильна і родюча імперія може стати ще багатшою і сильнішою, якщо заселити її малозаселені регіони [98, с.76]. Підтримав цю ідею щодо заселення Півдня Російської імперії колоністами граф О.П. Рум'янцев, який мав досвід спостереження високого рівня розвитку господарств селян, які жили біля Данцига [119, с. 45]. Катерина II підтримала цю ідею оскільки вона розв'язувала не тільки економічне, а й політичне коло питань: заселити та

освоїти малозаселені регіони держави для використання економічного потенціалу і створити певний кордон між Туреччиною та Росією, а також остаточно знищити козацтво на Україні [119, с.55].

До Пруссії було відправлено колезького радника Трапе, який повинен був поширити серед населення пропозицію імператриці про переселення до Російської імперії. Влада брала до уваги практичні навички переселенців, ступінь економічної незалежності, можливість окремих етнічних груп забезпечити себе необхідними для життя речами, харчами і вплинути на господарський розвиток регіону. Виходячи з цього, уряд розробив колонізаційну стратегію розвитку малозасвоєних земель, головну надію у якій покладав на переселенців [9, с.78].

Німецька колонізація Новоросії почалася маніфестом Катерини II від 4 грудня 1762 року. Його було надруковано у газетах Голландії, Данії, Англії, Шотландії, Пруссії. Цей маніфест отримали для розповсюдження і російські дипломатичні агенти. Згідно з цим указом, всім іноземцям дозволялось: ««в імперію нашу приїздити і селитися, де тільки побажають...», з метою скорішого освоєння «вигідних для заселення і проживання людей корисних місць, які до цього ще не використовувалися»» [198, с.88]. Цей маніфест знайшов позитивний відгук у Німеччині, до якої були відправлені особливі емісари. До маніфесту додавався реєстр вільних і придатних для заселення земель. Але через відсутність у першій редакції маніфесту належних гарантійних прав колоністів цей документ не набув поширення серед потенційних іммігрантів. Тому у 1763 році Катериною II був підписаний новий маніфест, який був розширений додатком про перелік основних юридичних та громадських прав переселенців. У 1764 році маніфест був розширений ще одним додатком про права та пільги колоністів, у якому вказувалося про свободу віросповідання та дозвіл на будівництво своїх релігійних споруд та на 30 років звільнялися від податків. Ті, хто бажали займатися ремісництвом чи торгівлею і оселитися у містах, на 10 років

звільняли від податків, їм надавали житло та кошти на придбання інструментів та матеріалів. Всі переселенці звільнялися від державних повинностей, у тому числі і від військової служби[140, с.56].

Колоністи, які переселилися на територію України в 1788-89 роках, були в основному представниками протестантських релігійних громад з невеликим відсотком католиків [18, с.31]. У більшості це були меноніти, що представляють собою одну із протестантських релігійних течій, що беруть початок від Реформації XVI століття. За походженням, більшість із них із Голландії й Північної Німеччини. Свою назву одержали за ім'ям одного зі своїх перших лідерів Менно Симонса, який покинув сан католицького священика через розправу держави над анабаптистами, до числа яких входив і його рідний брат [118 с. 21].

У Польщі меноніти 200 років прожили в районі Гданська. У другій половині XVIII територія Гданська стала частиною Прусії, влада якої почала тиснути на менонітів і не рахуватися із їхніми релігійними догматами. Тому меноніти прийняли запрошення Катерини II і почали масово емігрувати до Російської імперії [102, с. 27].

Переселенцям надавалися земельні наділи розміром до 30 десятин землі на родину [22, с. 26]. Кожній колонії виділялися також і землі зверх тих, якими наділялися родини, для розширення землеволодіння за рахунок приросту населення. Колоністи, яких запрошували до Російської імперії, повинні були вміти займатися сільським господарством і мати власний капітал не менш ніж 300 гульденів [12 с. 50]. Надавалися пільги у розмірі 300 рублів у безвідсоткову позику, корм для худоби на 1 рік, звільнення від податків на 10 років.

22 липня 1763 року Катериною II була видана «Інструкція канцелярії опікунства іноземних про її обов'язки, повноваження по прийому іноземців». У цьому указі містилися певні доповнення до попереднього: «Якщо серед іноземців, які бажають переселитися в Росію, будуть такі, які не матимуть

достатньо коштів для переїзду, то вони можуть приходити до міністрів наших та резидентів, які повинні будуть забезпечити переїзд німців та надати грошову допомогу ...» [139, с. 69] . Бажаючі переселитися повинні були звернутися до канцелярії з письмовим проханням. У свою чергу канцелярія зобов'язувалась:

1. Полегшити переїзд колоністів, створивши належні умови. Всі прохання виконувати і не відмовляти нікому.

2. Кожному переселенцю та його родині надавалося відразу житло, в якому вони могли мешкати до того часу, поки їх не розподілять на власне місце.

3. Канцелярія мала право займатись переселенням лише тих іноземців, які переселяються згідно з маніфестом Катерини II.

4. Через те, що не була відома точна кількість переселенців, канцелярії виділялось по 200 тисяч карбованців допомоги на власні витрати, будівництво будинків та квартир для переселенців, та допомоги їм у придбанні насіння, худоби, приладдя для праці. Для тих, хто бажає жити в місті надавалися кошти на будівництво житла і придбання інструментів для роботи ремісників.

5. Канцелярія повинна потурбуватись про те, щоб і на місцях переселенням надавалась допомога з боку правничих органів.

6. Якщо переселенці побажають селитися окремими містечками і селами, то вони зобов'язані повідомити канцелярію про це. Канцелярія повинна скласти план поселення з кількістю земельних наділів та списком прізвищ.

7. Всю власність дозволялося ввозити без податків. Якщо ця власність була для продажу, то без податку дозволялося ввозити продукцію не більш ніж на 300 рублів на одну родину.

8. Якщо бажуючі переселитися не матимуть коштів для цього, вони повинні звернутися до міністрів із проханням організувати переїзд, міністри не мають права відмовити.

9. Канцелярія звітна лише перед імператрицею.

10. У разі необхідної додаткової допомоги канцелярія повинна звертатися до Сенату. Сенат повинен задовольняти прохання [97, с. 50].

У цій інструкції Катерини II також було положення про те, що Президентом цієї канцелярії призначався Ад'ютант граф Орлов. Ця канцелярія займалася всіма питаннями, які виникали при переселенні колоністів. Канцелярія очолювалася Президентом і містила штат в складі: секретаря, бухгалтера, статського радника, колезького радника, канцеляриста, перекладача, що володів німецькою мовою. Але у 1782 році Канцелярію було ліквідовано. Після цього колонії були підпорядковані губернській адміністрації [20, с. 76].

Проблемним ставало питання повернення боргів державі. Кошти, які виділялися колоністам повинні були використатися і для будівництва будинків для колоністів, а також для придбання худоби, посівного матеріалу, інвентарю. Ці кошти видавалися у безвідсоткову позику, але колоністи повинні були їх повернути протягом десяти років зі сплатою третини боргу кожні три роки. Таким чином передбачалося, що кошти витрачені на колонізацію будуть повернуті протягом першого десятиліття колонізаційної політики [83, с. 39].

Колоністи, які вирушали до Росії, змушені були платити борг не лише за себе. Це було наслідком того, що деякі колоністи на шляху до Росії помирали, деякі тікали із колоній. А тому залишок боргу розподілявся між колоністами, які залишились. Ремісники, які приїхали разом із селянами, не мали права полишати місця свого проживання і ті, які не змогли відкрити власну прибуткову справу, змушені були і надалі жити за рахунок держави,

збільшуючи свої борги [9, с.103]. Лише у 1775 році колоністам дозволили виїздити за межі поселень на заробітки [9, с.108].

Після смерті Катерини II в 1796 році спадкоємцем став Павло I, який продовжував політику колонізації малозаселених регіонів Російської імперії, заохочуючи іноземців до переселення. Для реалізації цієї політики та продовження переселення необхідно знову було створити центральний орган, який би опікувався всіма питаннями переселення для кращої організації всіх етапів колонізації. 4 березня 1797 року указом імператора при Сенаті була створена «Експедиція державного господарства» [48, арк. 10], а 6 квітня 1800 року в Катеринославі була створена Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців, яка підпорядковувалась цій Експедиції і була вищою адміністративною інстанцією [84, с.12]. Контора мала свої місцеві організації. Головним завданням Контори було «надійне» влаштування колоністів. Важливим кроком в організації колонізації було створення спеціальної інструкції для цієї Контори. У цій інструкції визначалася головне завдання Контори – нагляд і задоволення потреб колоній на Україні. Нагляд за колоніями полягав у вивченні соціального, а головне економічного стану [97 с. 47]. Для вирішення цього завдання до України було відправлено радника Географічного департаменту Контеніуса [97, с. 62]. Таким чином, життя німецьких колоністів від самого початку переселення регламентувалося законом. Організація німецької громади та її структури регулювалося законодавством, і мали чітку ієрархічну структуру посад у колоніях, які були частиною державної системи управління.

Зі створенням Канцелярії опікунства іноземними колоністами виникла потреба у спеціальних кадрах, які займалися б набором і відправкою колоністів у Росію. Від початку здійснення переселенської політики цими питаннями займалися російські дипломатичні служби при дворах європейських держав під керівництвом Колегії іноземних справ. Їм було розіслано декілька циркулярів, які зобов'язували дипломатичних агентів при

відправці колоністів бути поміркованими і не робити зайвих витрат; стежити, щоб ті, хто одержали грошову позику, їхали в Росію, а не залишались на старому місці. Агенти мали збирати дані та кваліфікаційні характеристики переселенців [98, с. 81]. Зокрема, вимагалися такі дані: на яких матеріальних засадах вони мають створювати підприємства: за свій рахунок чи за рахунок державної скарбниці; скільки переселенців і якого саме ремесла; скільки їм потрібно буде грошей на переїзд до Росії, якщо не мають своїх коштів[98, с. 95].

Влада вимагала від органів стежити за тим, щоб у Росію переселялися тільки такі особи, від яких можна отримати користь. Сільське господарство потребували чимало кваліфікованих робітників та землеробів, саме таких і вимагали відправляти в першу чергу і без будь-яких перешкод [140, с. 87].

16 травня 1801 року було видано Інструкцію для Новоросійських іноземних колоністів. У цій інструкції більш детально закріплювалися положення щодо життя у колоніях, визначалися адміністративні органи управління, порядок їх призначення та функціонування. Ця інструкція регулювала також питання релігійного життя колоністів[68, арк. 15].

20 лютого 1804 року Олександр I видав Маніфест, яким підтримав політику колонізації. На Південь України переселилася нова хвиля мігрантів вихідців з Вюртемберга, Бадена, Ельзасу, Пфальца Західної Прусії. Колоністи отримали пільги у вигляді позбавлення від податків на 30 років, мали привілеї відкривати ремісничі майстерні. Протягом першої половини XIX ст. п'ятдесятьом німецьким колоніям наділено 214 тисяч десятин землі [104, с. 23].

Фінансова підтримка колоністів продовжувалася до 1819 року. Потім колоністи повинні були переселятися до Російської імперії за власні кошти [100, с. 99].

Аграрна реформа 1861 року мала наслідки для німецьких поселень. Сільське, волосне управління на єдиних засадах вводилося для всіх селян та

колоністів. У 1862 році в Одесі був виданий окремою книгою «Звіт закладів і статутів про колонії іноземців в імперії». Це був збірник нормативно-правових актів, який систематизував всі раніше прийняті закони і був написаний двома мовами – німецькою та російською [67, арк. 28].

Проведення реформ у Російській імперії у 60-70 х роках XIX століття не могло обійти і законодавчу базу, яка регулювала німецькі колонії. На фоні економічних змін колонії не могли функціонувати далі без змін та доповнень у законодавстві. Виникла необхідність замінити існуючий «Статут про колонії». Спочатку владою було запропоновано створити спеціальний закон про колонії, але це було складним питанням через те, що «Статут про колонії» створювався та доповнювався протягом всього існування колоній на території Російської Імперії [102, с. 118]. І лише 14 червня 1871 року було прийнято «Правила про облаштування поселення» [101, с. 79].

Відповідно до закону було внесено зміни щодо адміністративного підпорядкування та облаштування колоній:

1) Колоністи – переселенці відтепер підпорядковувались загально губерньським, загально повітовим та місцевим адміністративним відомствам стосовно селянських питань;

2) Зберігалось все власне майно, яке було нажито під час проживання на території Російської імперії;

3) Зберігалось право власності на землі, які надавала держава колоністам [101, с.81].

Згідно за цим законом кожна волость мала свою страхову касу, кредитну касу, фельдшера, лікаря. Німецькі округи зберігали свою систему освіти. Волості поділялись на окремі общини, які і надалі могли функціонувати окремо і мати відносини у економічному направленні [20, с.106]. Після прийняття цього закону також було ліквідовано органи опіки. Таким чином зникла вертикаль прямої взаємодії з колоністами. Тепер вони фактично повинні були самостійно організовувати самоуправління і вирішувати

виникаючі питання та проблеми, а не вирішувати їх через органи опіки. Колонії відтепер підпорядковувались загальноросійським адміністративним законам. Це призвело до того, що у колоністів виникла необхідність спілкування з іншими соціальними та етноконфесійними групами у державі, а також вчитись самотійно вести ефективний діалог із владою [119, с.128].

Таким чином, владою вже на законодавчому рівні закріплювалась необхідність взаємодії колоністів із оточуючими етносами. Колонії вже не могли існувати ізольовано від оточуючого світу. Вже на адміністративному рівні свої питання вони мали вирішувати не в напрямку з владою, а взаємодіючи із представниками місцевого населення. Ці зміни перш за все були пов'язані із необхідністю посилити вплив на колоністів і започаткували довгий процес зрівняння у правах та привілеях колоністів із місцевим населенням.

Питання німецької колонізації дуже активно почало обговорюватися саме в 1890-х роках, як питання державного характеру. Вважалося, що німецькі колоністи мирним шляхом завоюють території Російської імперії, і це питання носить вже загрозливий характер: «Подальше поширення німецької колонізації не може продовжуватись без явних збитків для Російської імперії та її населення, тому необхідно якомога швидше зупинити завойовницькі рухи німців і тим самим визволити Росію від непроханих гостей» [27, с. 7]. Таке відношення було пов'язане перш за все через те, що німецькі колоністи змогли зосередити велику кількість капіталу у своїх руках. Це пов'язано з менталітетом колоністів та протестантською релігійною ідеєю. Там, де місцеве населення витрачало капітал на власні потреби, колоністи вкладали його в нові сфери, які у майбутньому повинні були принести прибуток [42, с. 55].

Німецькими колоністами менонітського віросповідання у більшості були заселені території Північного Причорномор'я та Катеринославщини. Найщільніше ними були заселені території: Хортиці на Запоріжжі – 18

населених пунктів; колонії Молочна Мелітопольського округу – 57 поселень; Заградовці Херсонської губернії – 16. Загальна чисельність менонітів на початку XX століття на Півдні України становила близько 50 тисяч чоловік [74, арк. 20].

У Державній Думі у період від її утворення у 1906 році і до 1914 року німецькому питанню в Російській імперії фактично не приділялося уваги як окремій темі, яка мала би входити в коло державно важливих питань. Коло питань присвячених німецьким колоністам, розглядалося в контексті загального національного питання, яке на фоні кризи влади та наростаючих революційних настроїв набуло важливого значення. Депутати зазначали: «Державна Дума, маючи у своєму складі представників всіх класів та народностей, які населяють Росію, об'єднала під своїми поглядами бажання оновити Росію і створити у ній державний лад, який буде ґрунтуватися на мирному співіснуванні всіх станів суспільства і народностей, на умовах надійної громадянської свободи» [98, с. 134]. Але до початку Першої світової війни німецьке питання не мало яскраво вираженого політичного забарвлення. При цьому німецьке населення розглядалося як етнос більш привілейований у порівнянні з іншими етнічними меншинами, оскільки вважався більш лояльним відносно правлячого режиму [78, арк. 10]. На початку XX століття німці не мали власної політичної партії чи організації державного рівня, яка могла б представляти та відстоювати інтереси німців перед державою. У більшості вони входили до загальноросійських політичних партій і виступали на виборах до Державної Думи як окремі політичні діячі [176, с. 184]. У Думі перших скликань обговорювалися аграрні питання, які безпосередньо стосувалися і німців. Столипінська аграрна реформа, яка була обговорена у рамках майбутнього думського зібрання, була підтримана більшістю депутатів німецького походження, оскільки у цій реформі знайшло відображення бажання колоністів до розширення свого землеволодіння шляхом отримання можливості придбання землі у Казахстані та Сибіру [173, арк. 27].

У 1910 і 1912 роках на розгляд були подані законопроекти про обмеження німецького землеволодіння. Ці законопроекти були підготовлені Міністерством внутрішніх справ [65, арк. 45]. Суть цих законопроектів полягала у обмеженні німецького землеволодіння у Подільській, Київській та Бессарабській губерніях. Першим, хто вніс пропозицію «Про зміну правил переселення у Волинській губернії осіб неросійського походження і про розповсюдження цих правил на Київську та Подільську губернії» був міністр внутрішніх справ П.А. Столипін [98, с. 189]. Його пропозиція пояснювалась необхідністю прийняття необхідних заходів для охорони південно-західних земель від мирного, але поступового захоплення земель німцями. У зв'язку із цим П.А. Столипін запропонував заборонити німцям купувати землю і нерухоме майно у Київській, Подільській та Волинській губерніях. У доповнення цього законопроекту у лютому 1911 року у Думу було направлена справа під грифом «таємно» з відомостями про німців, які проживають у Волинській губернії [83, с. 115].

Оголошення цього законопроекту активізувало обговорення німецького питання у Думі і поза нею. Завдяки партії «Союз 17 жовтня» і російсько-німецьким депутатам цей законопроект 18 травня 1911 року був відхилений [87, с. 119].

14 грудня 1912 року у Думу було направлено новий законопроект про обмеження німецького землеволодіння, але тепер до Волинської, Київської, Подільської губерній додалася ще і Бессарабська. Ця пропозиція також була відхилена Державною Думою [174, арк. 8].

Відносини між владою і етнічними німцями загострилися з початком Першої світової війни. 26 липня 1914 року відбулося спеціальне засідання Державної Думи, на якому Микола II виступив із промовою, у якій завірив, що все населення Російської імперії стане на захист своєї держави [205, арк. 12]. У той же час на цьому засіданні виступили німецькі представники Г.Е. Фелькерзай із Курляндії та Л.Г. Люц із Херсонської губернії. Їх патріотичні

виступи зустрічали бурхливими оваціями. Але такі настрої тривали лише протягом перших місяців війни [205, арк. 16]. До німецьких переселенців відносилися, як до шпигунів і потенційних зрадників. Відбувається перехід від лояльного ставлення до німецьких колоністів до відкритої боротьби із «німецьким засиллям». Сторінки періодичної преси починають рясніти рядом статей та брошур, у яких німці звинувачуються у шпигунстві, неблагонадійності та поразках російських військ на фронті [121, с. 90].

Зростаючі антинімецькі настрої почали носити загрозливий характер для етнічних німців. Пік цього невдоволення припав на 1915 рік, коли у Думі обговорювалось питання створення тимчасової комісії по боротьбі із німецьким засиллям. Ініціатором цього клопотання було праве крило у Думі. Але тут же виникло питання щодо змісту поняття «німецьке засилля» і хто до нього відноситься. Кадет С.П. Мансирьов зазначав, ніхто не розумів змісту поняття «німецьке засилля», але після початку Першої світової війни всі стани російського суспільства активно вживали це словосполучення іноді не розуміючи, що під ним мається на увазі. [117, с.80].

Для виділення змісту поняття «німецьке засилля» 11 серпня 1915 року була створена спеціальна тимчасова комісія, яку підтримувало праве крило і більшість депутатів. Головною ознакою, яка визначала зазначене поняття, було німецьке землеволодіння і його масштаби [143, с. 56]. Ця комісія також повинна була вести боротьбу із «німецьким засиллям» у всіх сферах державного життя. Вона складалася із чотирьох підкомісій: по німецькому землеволодінню; по торгово-промисловим і банківським питанням; по прибалтійським справам; підготовча по запитах німецького засилля [210, арк.3]. Головною задачею цієї комісії була боротьба із німецьким землеволодінням, що у свою чергу повинно було негативно відзначитися на сільському господарстві. 1 червня 1916 року було створено Особливий комітет по боротьбі з німецьким засиллям, який офіційно затвердив політику Російської імперії щодо вирішення «німецького питання» [210, арк. 4].

Депутатами Державної Думи також було розглянуті питання щодо німецької системи освіти та релігії колоністів. Це було пов'язане із тим, що саме релігія та освіта відігравали важливу роль у збереженні німцями власної самобутності та культурної ідентичності. На думку депутатів Думи, саме освіта та релігія стояли на шляху русифікації колоністів. 7 вересня 1914 року Катеринославський губернатор В.А. Колобов ввів заборону на вживання німецької мови у громадських місцях [49, арк. 119]. 25 жовтня 1914 року таке ж розпорядження було видане начальником Одеського військового округу, а також генерал-губернатора М.І Ебелова. Заборони торкнулися не лише мови, а й зачепило повсякденне і економічне життя колоністів. Так, було введено заборону на збори дорослих чоловіків (навіть збори двох німців вже вважалися антизаконними), заборонялося спілкуватися німецькою мовою за межами колоній. Заборонялося друкування газет, брошур, книг, оголошень німецькою мовою. Звично, що ці заборони носили вже параноїчний характер і були надто суворими навіть для воєнного часу [65, арк. 59].

На ряду із цими законодавчими рухами життя колоній регулювали наступні нормативно-правові акти: «Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких та турецьких підданих», «Про землеволодіння та землекористування деяких розрядів, які перебувають у російському підданстві австрійських, угорських або німецьких вихідців», «Про припинення землеволодіння та землекористування австрійських, угорських або німецьких вихідців у прикордонних областях» [98, с. 219].

Невдачі на фронті на початку 1915 року призвели до того, що у Державній Думі зменшувалась кількість прихильників, які виступали проти утиснення прав німців. Першою здалася партія «Союз 17 жовтня», яка змінила свої гасла на закликання до об'єднання навколо уряду за для перемоги над ворогом [121, с. 23].

Орієнтація лівого російсько-німецького крила депутатів Державної Думи посилялися за рахунок того, що праве крило виступало за ліквідацію німецького землеволодіння, землекористування та звинувачувало німців у підриві державного порядку і співробітництві із ворогом. Депутати правого крила мали на меті за рахунок ліквідації німецького землеволодіння розв'язати конфлікт із російським безземельним селянством. Органами влади була проведена кампанія щодо підрахунку німецького землеволодіння, яке підлягало ліквідації. Проти таких радикальних кроків влади виступали аграрники П.Н. Мілюков, К.Е. Ліндеман, Б.Є Нольде, застерігаючи владу, що такі її дії можуть призвести до хвилювань з боку селянства, які можуть перекинутися і на великі землевласницькі маєтки. Цей ряд законопроектів зустрів опозицію депутатів Г.А. Бергмана із Катеринославської губернії, Л.Г. Люца із Херсонської губернії, А.Ф. Мейендорфа із Ліфляндської губернії та граф Д.П. Капніста із Полтавської губернії. Вони підготували відповідні звернення до уряду. У цьому зверненні йшла мова про те, що така політика влади призвела лише до зменшення посівних площ, що, в свою чергу, призводить до зниження темпів розвитку сільського господарства. Всі ці законопроекти не були втілені у життя [21, с.181].

На фоні революційних подій та декларацій Тимчасового уряду в Одесі 18 березня 1917 року відбувся перший з'їзд представників німецького населення. 28 березня було прийняте рішення про створення Всеросійського союзу російських німців. Цей союз складався із 17-ти регіональних комітетів, які повинні були поєднати та представляти інтереси всіх німців Росії. Союз намагався налагодити зв'язок із Тимчасом урядом. З'їзд Союзу 28 березня відвідав комісар Тимчасового уряду Л.К. Веліхов. І на цьому засіданні було прийняте рішення про необхідність встановлення контакту з депутатом державної Думи – Л.Лютцем, щоб він представляв інтереси німецького населення перед державою [141, с. 89].

Ліквідаційна політика царського уряду наклала свій відбиток на подальшу діяльність Союзу. Вже на другому з'їзді, який проходив 1-3 серпня 1917 року в Одесі було прийнято ряд рішень, які стосувалися землеволодіння німців. 3 вересня рада уповноважених представників німецьких волосних комітетів Одеського повіту прийняла рішення про участь у майбутніх виборах єдиним списком кандидатів, але жоден із кандидатів не був обраний до Установчих зборів [199, арк. 109].

9 січня 1918 року УЦР прийняла законопроект про національні автономії у складі Української Народної Республіки. За цим законом національні меншими мали змогу на власні автономії за етнічним принципом, але для цього необхідно було зібрати 10 000 підписів «за» [207, арк. 56].

Встановлення більшовицької влади в Україні в 1919 році поклало початок політиці воєнного комунізму та червоного терору, яка у свою чергу мала під собою встановлення монополії на землю, техніку, сільськогосподарську продукцію та худобу [138, с. 123]. Можливість проведення цих заходів закріплювалася не законом, а органами «надзвичайного стану», які зазвичай не звертали увагу на економічний стан та можливості господарства. Наслідком проголошення червоного терору стало повстання у більшості волостей Одеського та Тираспольського повітів. Приводом для цього стала спроба групи «Спартаківців» (німецькі та австрійські військовополонені, які числилися німецькою групою української компартії) агітувати німців колонії Грос-Лібенталь до служби у лавах Червоної армії. Для придушення хвилювань серед німців довелося зняти з фронту частини армії під командуванням Якіра [134, с. 145].

Декрет РНК УСРР від 12 квітня 1919 року про продрозкладку викликав ряд повстань, які прокотилися селами Карлсруе, Суворово, Ландау, Карлструз, Найзаце та інші. Але якщо за законом 1919 року про продрозкладку, податок збирався з господарств, у яких земельний наділ розміром в більш ніж 5 десятин землі, то за новим законом від 26 лютого 1920 року про

продрозкладку, податок збирався з господарств, які мають понад 3 десятини землі. Таким чином, новий закон стосувався фактично всього селянства, хоча за заявами був створення для боротьби з куркульством на селі [119, с. 254].

Нова економічна політика, яка прийшла на зміну політиці «воєнного комунізму» замінила продрозкладку продподатком. Таким чином селяни мали змогу продавати надлишки своєї продукції на ринку. Але ставка продподатку була надто високою, а ціни на надлишок продукції на ринку надзвичайно низькими. Тим більше, що Україною в 1921-1922 роках пройшла засуха та неврожаї, які у свою чергу призвели до голоду [20, с. 247]. Не зважаючи на всі ці перешкоди колоністам у більшості вдалося виконати плани по продподатку. Наприклад, Ландауська волость виконала план на 97%, але за рахунок посівного матеріалу. Голод та засуха 1921-22-х років призвів до того, що 2/3 сільськогосподарської робочої худоби пало або було продано [14, с. 118].

2 січня 1926 року у Доповідній записці ЦК нацменшин при ВУЦВК Центральному Виконавчому Комітету ССРР про виконання постанови III з'їзду Рад СРСР про забезпечення повністю прав національних меншин, було зазначено що всі основні заходи щодо забезпечення реалізації прав національних меншин, які були вказані на III з'їзді Рад, керівництвом УССР були взяті до уваги ще з 1923 року і були виконані ще до IX Всеукраїнського З'їзду Рад [156, с. 234]. За період від III з'їзду Рад тогочасним керівництвом Української Республіки створено умови для забезпечення всіх національних меншин діяльністю судами, школами, культурно-просвітними установами, економічними заходами [156, с. 256]. Зокрема, за запитом ЦВК про виконання рішення, були зроблені наступні кроки:

1. Введення в усі виборні радянські органи представників нацменшин. Керівництво УСРР на виборах забезпечило рівномірну участь всіх трудящих нацменшин, починаючи з сільських та міських Рад, закінчуючи ВУЦВКом. У всі виборчкоми були введені представники нацменшин, забезпечено

проведення звітності на мовах нацменшин, виборчі картки, списки виборців і таке інше виготовлено на мовах нацменшин.

2. У випадку переважання нацменшини на певних територіях створюються окремі Ради, які можуть користуватися мовою переважаючої національної меншини. Організація національних сільських рад була забезпечена постановою РНК УСРР, яка знизила вимогу щодо кількості населення для адміністративно-територіальних одиниць [138, с. 47].

Створення сільських рад за національною ознакою можна розподілити наступним чином:

Таблиця 2.1.

Порівняння кількості сільських рад за національною ознакою на 1925 рік

Національність	Сільські ради		Райони	
	На 01.04. 1925	На 01. 10.1925	На 01.04. 1925	На 01.10.1925
Російських	—	69	—	—
Німецьких	98	117	5	5
Польських	15	64	—	1
Єврейських	19	19	—	—
Болгарських	25	28	—	—
Грецьких	26	27	—	—

[204, арк. 113].

На 1926 рік ці показники змінилися наступним чином:

Таблиця 2.2.***Порівняння кількості сільських рад за національною ознакою на 1926 рік***

Сільські ради	На 01.03.1926
Німецькі	208
Російські	112
Польські	111
Болгарські	64
Єврейські	82
Грецькі	27

[204, арк. 119].

Із вище наведених даних слід зробити висновок про те, що німецькі адміністративно-територіальні одиниці становили більшість серед інших національних меншин в УРСР. Цей факт свідчить про значну чисельність німецького населення на території України, не зважаючи на хвилі еміграції колоністів за кордон, які почалися із початком Першої світової війни та наростанням антинімецьких настроїв. На законодавчому рівні на початковому етапі будівництва радянської держави, більшовицька влада підтримувала права національних меншин на самовизначення, але це стосувалося у більшості адміністративного та освітнього напрямку. Економічна та релігійна сторона життя національних меншин зазнала змін та тиску з боку держави, що у кінцевому результаті і приводило до масової еміграції німців за кордон.

Створення судів національних меншин, де справи велися мовою національних меншин на кінець 1925 року на території України розподілялося наступним чином:

Таблиця 2.3.

Порівняння кількості судів, у яких засідання велися мовою національних меншин станом на 1925 рік

	Планувалося створити	Створено на 01.10.1925
Російських	31	-
Німецьких	33	2
Єврейських	33	12
Польських	6	4
Болгарських	4	2
Грецьких	4	-

[204, арк. 127].

Таким чином, запланована національна політика більшовиків не знайшла свого відображення у тогочасній реальній картині. Національні інтереси не були першочерговою умовою у побудові держави. І якщо питання організації самоуправління у колоніях та виділення окремих етнічних адміністративних одиниць набуло мотивації з боку держави, то у питаннях духовного напрямку політика була зовсім іншою. Антирелігійне спрямування було ключовим моментом ідеології 1920-1930-х років. Релігійні питання вирішувались досить жорстко, адже релігія більшовиками розглядалася, як ідеологія. А у них була власна ідеологічна політика, тому всіх опонентів намагалися знищити. Радянська влада вважала менонітів сектою, яка характеризувалася «національно-релігійним фанатизмом» або «найбільш активною із всіх релігійних течій». [218, с. 101].

Еміграція колоністів за кордон при таких умовах була закономірним фактом. Масовий виїзд менонітів з СРСР почався в 1923 році, коли повністю

завантажені чотири ешелони біженців (близько 4000 тисяч чоловік) виїхали до портів Прибалтики, щоб потім дістатися Канади. Про масштаби менонітської еміграції свідчить той факт, що тільки 17 липня 1924 року із Григорівки зі станції Барвінкове виїхало 175 осіб [80, арк 17].

Радянською владою еміграція почала сприйматися, як явище, яке набуває масовості серед населення. Результатом цього стало те, що всі рівні виконавчої влади зобов'язувалися фіксувати випадки еміграції серед німців. У Доповідному повідомленні бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У до секретаріату ЦК КП(б)У про еміграційні рухи серед німців-колоністів України за лютий 1925 року говориться, що еміграційні рухи серед німців на Україні після майже піврічної перерви знову поновлюється, поширюється і починає охоплювати не тільки менонітів, але і лютеран та католиків [198 с. 89]. На місцях йшла підготовка до виїзду до країн США та Канади: організація ініціативних груп, вибори головуючих та складення списків бажаючих виїхати за кордон. Із доповідної записки випливає, що головними мотивами, які висувають бажаючі емігрувати є:

- 1) непомірне обкладення колоністів єдиним сільськогосподарським податком і погані прогнози на врожай;
- 2) не проведення перерозподілу землі в німецьких колоніях за постановою ВУЦВК від 16 липня 1924 року;
- 3) релігійні утиски[198 с. 90].

Більшовицька влада намагалася спочатку мирним шляхом зупинити еміграцію, навіть було підвищено ціну на отримання закордонного паспорту із 30 до 200 рублів, а в деяких випадках, коли бажаючим емігрувати виявлявся підприємець, то ціну підвищували до 300 рублів. Це впливає із Донесення Запорізького окрвиконкому адміністративному відділу НКВС УСРР про виїзд менонітів за кордон від 7 квітня 1926 [198 с. 91].

Як приклад розподілу емігруючих по країнам Америки можна навести «Відомості про еміграцію німців колоністів Волині за кордон з жовтня 1925 по вересень 1926 від 20 жовтня 1926»:

З 1 жовтня 1925 року до 1 січня 1926 року 21 чоловік емігрував невідомо куди. З 1 січня 1926 до 1 квітня 1926 року – 26 чоловік, серед яких: до Канади – 19, Мексики – 6, Німеччини – 1.

За квітень 1926 року – 39 чоловік, з яких: до Канади – 11, до Бразилії – 11, Німеччини – 5, Куби – 7, Аргентини – 1, Мексики – 3, Уругваю – 1.

За травень 1926 року – 29 чоловік: до Канади – 20, Бразилії – 2, Німеччини – 1, Мексики – 5, Куби – 1.

За червень 1926 року: до Канади – 4.

За липень 1926 року – 20 чоловік: до Канади – 18, Мексики – 2.

За серпень 1926 року – 41: до Канади – 39, до США – 1, до Німеччини – 1.

За вересень 1926 року – 12 чоловік: до США – 3, до Німеччини – 4, Куби – 1, Канади – 4 [198 с. 92].

Варто відзначити, що існували спеціальні організації, які займалися безпосередньо організацією еміграції німецьких колоністів до США та Канади. Це були РУСКАПА (Російсько-Канадсько-Американське агентство по перевезенню пасажирів) та БУДАРТ компанія, яка надавала кредити німцям на виїзд та придбання землі для всіх бажаючих виїхати до США та Канади [198 с. 93].

Більшість колоністів встигла емігрувати за кордон, хоча еміграція переселенців супроводжувалася величезними труднощами, в першу чергу пов'язаними із бажанням влади не допустити виїзду німців за кордон. Виїзд колоністів продовжувався до початку 30-х років, після чого кордон тоталітарної держави влада зачинила.

Таким чином, законодавство Російської імперії на початковому етапі колонізації держави німецькими переселенцями носило регулятивний характер

для підкреслення індивідуальності даного суб'єкта економіки. Колоністам були надані всі умови для максимально швидкого відтворення власної моделі виробництва у російських умовах для подальшого накладення її на загальноімперську економіку. За таких умов виходить, що незначний взаємовплив колоністів з українцями був через відсутність достатньої економічної вмотивованості німців. Наступний етап характеризується зрівнянням у правах колоністів із імперським селянством. Економічний розвиток колоній дозволив скасувати пільги та привілеї, які надавали колоністам і почати використовувати накопичений німецький капітал для вигоди держави. Наступний етап характеризується корінним переломом у відношенні держави до колоністів у зв'язку із початком Першої Світової війни. Це у свою чергу чинило вплив і на законодавчу базу, яка тепер була спрямована на обмеження землеволодіння колоністів та закріплення за ними статусу «неблагонадійних». Революційні події та встановлення більшовицької влади відзначилися на економічному житті колоній не найкращим чином. Експерименти більшовицької влади фактично зітерли позитивний приклад розвитку німецької моделі господарювання, змішавши її із загальнодержавними економічними процесами. При таких умовах можна говорити про зникнення німецького елемента, як окремого суб'єкту економічних взаємовідносин колоністів з українцями, оскільки зникають такі поняття як «німецьке господарство», «німецький досвід господарювання», «німецьке підприємництво».

2.2. Особливості ведення господарства українського та німецького етносів. Взаємовплив традицій ведення господарства.

Уряд Російської імперії, проводячи політику колонізації, мав на меті господарське освоєння малозаселених територій держави. Колоністів передбачалося використати для перенесення європейського

сільськогосподарського досвіду. Уряд імперії вбачав необхідним навчити російських селян європейським принципам ведення господарства. Але перші десятиліття існування колонії не були зразковими господарствами [39, с.127]. Серед німців, лютерани і католики на відміну від менонітів, не мали власного позитивного досвіду ведення сільського господарства, тому, переселившись, змушені були переймати аграрний досвід в українців. Без переймання українського досвіду господарювання з вже пристосованими методами обробітку землі до кліматичних умов колоністам не вдалося б подолати адаптаційний період і закріпитися у Російській імперії. На це була низка причин: непристосованість до кліматичних умов Півдня України, численні розтрата Опікунської контори, і як наслідок цього неотримання колоністами значних сум із виділених державою на розвиток колоній. До імперії переселялись представники не тільки землеробів, але і ремісники, які не мали уявлення про ведення сільського господарства [85, с. 196].

У першій половині XIX століття спроби запровадження європейського досвіду господарювання на Південь України був здебільшого невдалим, в джерелах першої половини XIX століття є дані оцінки господарства німецьких переселенців, наведені за німецькими академіками (Кеппена, Гюльденштедта, Гакстгаузена, Петцольдта і ін.), містять перебільшеними оцінки стану господарства переселенців. Звіти цих німецьких академіків ґрунтувалися на даних стану сільського господарства німців, землеволодіння яких становило 64 десятини землі на господарство. Але розміри таких господарств були у меншості землевласників поселень. Більшість господарств налічували від 12 до 30 десятин землі або взагалі не мали ораних землеволодінь. Саме ця більшість і не потрапляла в поле зору німецьких вчених. І на основі цих зразкових господарств вже у середні XIX століття і німецькими дослідниками, і державними комісіями робився висновок про вплив німців на українське населення [38, с. 127].

У той же час колоністи допомагали українцям удосконалювати методи обробки землі, чим значно піднімали врожайність. Прикладом може стати вирощування картоплі, яке не набуло значного поширення серед українців. Саме колоністи, застосовуючи методику «окучування» картопляних кущів з правильним календарним застосуванням посівного матеріалу, показали гарні врожаї з цієї культури, що перейняли і українці. Картопля швидко стала одним із головних продуктів харчування населення [103, с. 98]. Зусиллями колоністів було розпочато лісонасадження у степових районах України. Започатковано лісництво у степній зоні Йоганом Корнісом, який у 1812 році заснував хутір Юшанли у Таврійській губернії. Хутір розташовувався на 505 десятинах землі. Саме на цій території Йоган Корніс і заклав власне лісне господарство, яке у подальшому стало зразковим і перетворилося на заповідник [109, с. 68]. Колоністи продавали своїм сусідам посадковий матеріал для лісів та садів, рогату худобу елітних сортів, заклали основи вівчарства та шовківництва у південних губерніях України. В українській традиції ведення господарства обробіток землі проводився за допомогою волів, які не показували результатів у швидкості обробітку. Приклад колоністів використовувати у господарстві коней перейняли і українці, що дозволило скоротити строки обробітку землі [157, с.4]. Корінне населення купувало також німецькі вози з високими стінками і великими колесами з металевими осями, які дозволяли перевозити значно більше сіна, зерна та іншої продукції. Поступово коні стали головним засобом обробітку землі на території південних губерній України. Німецький колоністський плуг букер із сіялкою набув поширення серед українського населення з 1860-х років XIX століття. А з 1870-х років у використання потрапляють машини для збору врожаю [26, с.70]. Колоністи займалися зазвичай ремонтом сільськогосподарських машин, і були винахідливими у ремісничій справі, що зумовило престижність навчання у німецьких ремісників. Меноніти запропонували новий тип виготовлення цегли [26, с. 88].

Німецькі переселенці вирізнялися надзвичайною винахідливістю у сільському господарстві. Через досить короткий проміжок часу німецькі сільськогосподарські угіддя стали зразковими. Але контакти колоністів з місцевим населенням у першій половині XIX століття носять поодинокий характер [219, с. 180]. До середини XIX століття уряд Російської Імперії був дещо розчарований колонізацією Півдня України. Першочергова мета переселення – передача сільськогосподарського досвіду колоністами населенню Південної України та економічне піднесення регіону просувалося повільно. Німці створили власні ізольовані поселення і мали відносини з іншими етносами лише у випадках, коли це було вигідно економічно. Німецькі поселення на фоні українських селищ виглядали своєрідним оазисом благополуччя та достатку. Низький рівень «користі» колоністів у регіоні був зумовлений тим, що колоністи не могли вплинути на застарілу кріпосну систему у державі, яка гальмувала економічний прогрес імперії [230, с. 88]. Колоністи привезли із собою досвід господарювання, інвентар, техніку та винаходи, але не могли ним поділитися через те, що у цій системі вони не були потрібні. Звідси і низький рівень впливу німців на українців [231, с. 119]. З іншого боку успіх колоністських поселень вбачався у пільгах та привілеях, які надавалися колоністам при переселенні. За скасування цих пільг та привілеїв виступали панслов'янські кола держави. Представники цього ж руху наголошували, що колоністи не виправдали сподівань і загальний прибуток колоністів становив лише 10% від запланованого[160, с. 169].

Ізольованість німецької громади зумовлювалася не лише державною політикою, але і природно-кліматичними, і культурно традиційними чинниками. Колоністи часто засновували окремі поселення-хутори, які були безсистемно розкидані на великих територіях. Сучасники зазначали: «Німецькі колоністи живуть окремими фермами, які іноді бувають на великій відстані одна від одної». На Поліссі німецькі хутори часто ховалися у лісистих місцевостях, до яких було важко дістатися. У 1879 році Рівненський повітовий

справник випадково знайшов у своєму повіті декілька колоністських шкіл, які функціонували якнайменше 10 років без будь-якого контролю з боку влади. Система функціонування колоній створювалася таким чином, що колонії самі могли забезпечити себе найнеобхіднішими речами виробництва, інвентарю, предметами побуту і їжею. Взаємовідносини всередині громади базувалися на традиціях закладених ще у Німеччині. Всі конфлікти, зазвичай, вирішувалися всередині. Таким чином, контакти колоністів зі своїми сусідами зводилися до мінімуму [20, с. 178].

Культурній та економічній ізолюваності німців сприяла і політика царського уряду. Вона обмежувала спілкування колоністів з українцями на побутовому рівні. У дореформений період колоністи фактично не могли вивчати російську мову, у колоніях заборонялося селитися представникам інших етносів. І навпаки колоністам не дозволялося селитися в українських селищах [9, с. 67]. На думку відомої дослідниці О.І. Дружиніної у тих місцевостях, де колоністи жили по сусідству з закріпаченими українцями, не було можливості для передачі господарського досвіду. Селяни не були зацікавлені у інноваціях через те, що не були зацікавлені результатами своєї праці. У місцевостях, де по сусідству з колоністами проживали вільні селяни, сільськогосподарський досвід досить успішно переймався українцями ще у дореформений період [86 с. 304]. Цей факт підтверджують документи та особиста переписка фахівців із сільського господарства таких як Д. Струков та В. Бауман [76, арк. 29].

Прикладом взаємовідносин у аграрній сфері може слугувати виникнення так званого «колоністського плугу» [94, с. 10]. Українці до початку XIX століття користувалися застарілими методами обробітку землі. Тут можна виокремити рало, яке було спочатку цільнодерев'яним, а пізніше на загострений сук почали ставити залізний наконечник з невеликою трикутним наральником. Наральник входив у землю під кутом 45, але і у такому положенні міг лише прорізати дерновий шар землі і розпушити його[111, с.

209]. Згодом для кращого результату оранки наральник удосконалили, змінивши форму його лопасті, що дало можливість покращити кут входження у землю. Відтепер наральник проходив паралельно по землі, а не під гострим кутом, що зумовлювало підрізання землі знизу. Пізніше рало удосконалили, приєднавши до нього дерев'яну дошку для відвалу землі, а потім і ніж попереду наральника. Таке рало отримало назву українського сабану (Додаток Г).

Сабан за конструкцією являв собою двохметрову основу, на якій кріпилася масивна гряділь, широкий полоз, дошка для відвалу землі і рукояті. На такий плуг спереду кріпився лемех та ніж для розрізання землі. Конструкція опиралася на колеса, що полегшувало навантаження, і вивертала пласт землі у сусідню борозну, що підвищувало ефективність оранки землі. Але такий плуг могли тягнути лише декілька пар волів, що могли собі дозволити не всі селяни, і поширеним було також використання сохи [111, с. 215].

На Півдні України селяни використовували так званий український плуг, який являв собою важку дерев'яну конструкцію, яка була трикутною. Плуг складався з одного боку з гряділі, а з іншого – чаплиги (рукоять) (Додаток Д). Плуг вертикально відрізав пласт землі, лемех горизонтально його підіймав, а відвальна дошка відсовувала пласт у сторону і перевертала його. Така конструкція вивертала великі глиби землі. Головним недоліком слугувало те, що плуг лише вивертав землю і не дрібнив її [110, с.196]. Слід відзначити, що ні рало, ні сабан, ні соха, ні український плуг не могли задовольнити тих потреб, які висував історичний прогрес.

Найбільший вплив на удосконалення та розвиток виготовлення сільськогосподарських знарядь праці мало «Вільне економічне товариство», яке проводило виставки сільськогосподарської техніки. Після початку колонізації Півдня України це товариство організувало у 1773 і 1791 роках конкурс на «найкращий плуг» Росії. Умовами отримання золотої медалі було

виготовлення плугу, який був би легким, рівно закривав насіння і був найбільш універсальним для російських ґрунтів. Перші роки проведення конкурсу не знайшли свого переможця. І лише у 1840 році конструкція одеського майстра Лук'яна Рудницького та колоніста Кондрата Бехтальда отримала нагороду. Цей плуг був цільнометалевим. Він набув поширення під назвою південноукраїнського або колоністського (Додаток Є). Особливістю його було те, що лемех був цільним із подошвою плугу і мав великий захват борозни (22-27 см.). Оброблював землю на глибину до 18 сантиметрів і був ефективним при обробці залежаних, засушливих земель. Для роботи такого плугу необхідні були 2 пари волів або пара коней. Він удосконалювався протягом другої половини ХІХ століття [216, с. 163]. На території України був створений цілий ряд підприємств, які спеціалізувалися на виготовленні цих плугів. У 1840 році таке підприємство було побудоване у селищі Штейндорф Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. У 1854 році колоністи брати Гене заснували власне виробництво плугів. [26, с.267]. У Херсонській губернії у 40-х роках ХІХ століття колоністами був побудований завод Е. Фалька та Р. Шнайдера, який спеціалізувався на виготовленні сільськогосподарської техніки [81, арк. 10].

Але не всі прошарки українського селянства в змозі були користуватися цими новинками техніки. Це було пов'язане із тим, що частина селян була закріпаченою і її не цікавили сільськогосподарські винаходи для покращення врожаю. Інша частина селян була бідною і просто не мала фінансової можливості для придбання нової техніки [41, с. 132]. Для порівняння: середнє українське господарство оцінювалося у 300 рублів сріблом, а німецьке – у 2500 рублів [51, арк. 140]. Віз українського селянина коштував 10-12 рублів, німецького – 100 [51, арк. 156]. При таких умовах середньостатистичний селянин не міг купувати у колоніста техніку, навіть, якщо вона і була передовою. Так чи інакше технічний вплив колоністів на російське і українське село все ж існував, німецьку техніку (вози, жатки, молотарки та

інші машини на кінному приводі) купували більш заможні українські селяни. Тільки німецький колоніст або заможний селянин з річним доходом не менш ніж 1000 рублів, міг дозволити користуватися подібною технікою у своєму господарстві [86, с. 56]. Складне економічне становище не лише не давало змогу купити німецьку техніку, але й не давало можливість рентабельно використовувати її у своїх господарствах. Середньостатистичний український селянин був неграмотний і технічно необізнаний, що ускладнювало використання нової техніки. Український селянин також не міг користуватися порадами та новими досягненнями агрономії. Наприклад, порада сівозміни була фактично недоступною через малу кількість землі. Середній земельний наділ становив 10-12 десятин землі, у той час як для використання на полі принципу сівозміни без збитків для господарства вимагає мінімум 50 десятин землі [108, с. 159].

З економічним зростанням колоній німці почали наймати до себе у господарства робітників з числа українців. Заробітну плату робітники отримували більшу, ніж у сусідніх російських та українських землевласників. Але у той же час вимоги до роботи у колоністів також були більшими. Німці завжди сумлінно платили, але вимагали сумлінного, ретельного виконання роботи, яку давали без криків, без сварок, але з наполегливістю та вимогливістю. Гарно годували, оскільки не було розподілу столу між господарями та робітниками. Харчувалися та працювали усі разом. Робітники намагалися закріпитися у німецьких поселеннях й будували собі там будинки. У колоніях з'являються вулиці, на яких жили робітники із своїми родинami. Німецькі господарі з повагою ставилися до традицій своїх робітників [114, с. 45]. Прикладом може слугувати колонія Ландау, де для православних робітників була побудована церква [75, арк. 50].

Зо описом стану Молочанських колоній за 1843 рік, де працювало 242 робітника із числа українців. Заробітну плату чоловіки отримували у розмірі від 29 до 71 рубля сріблом, а жінки від 17 до 40 рублів сріблом. Йоган Корніс,

який проводив цей опис зазначав, що взаємовідносини між роботодавцями та робітниками були доброзичливими. Багато уваги хазяїни приділяли моральному вихованню робітників. Вони повинні вести себе тихо, мирно, виконувати сумлінно роботу[112, с. 136].

У 1860 році, за рік до реформи, Таврійський губернатор зазначав, що підвищенню кількості вирощеного зерна сприяли колоністи, завдяки яким у використання потрапили нові знаряддя для обробітку землі, які місцеве населення ніколи не використовувало[113, с.125].

Садівництво на Півдні України, де була степова зона, не набуло широкого поширення. Колоністи, переселившись на цю територію, зустрілися з труднощами при спробах закласти основи садового господарства, оскільки не було можливості отримати місцевий досвід чи приклад. Доводилося починати з самого початку методами проб та помилок. Необхідно було знаходити та купувати сортові дерева та пристосовувати їх до місцевого посушливого клімату. Багато зусиль було затрачено на виведення сортів дерев, пристосованих до клімату. Але вже наприкінці XIX століття кожний менонітський будинок мав власний сад, великих чи малих розмірів. У городі чи в саду підтримувався зразковий порядок. Цим займалися жінки та діти. Город був розбитий на грядки. Кожен член сім'ї мав власну грядку за яку ніс відповідальність[108, с. 280].

Німецькі колоністи вивели завдяки схрещуванню і поширили у степовій зоні України червоно-німецьку (червоно-степову) породу великої рогатої худоби [91, с. 54]. Ця порода виникла у 70-х роках XIX століття на основі схрещування місцевої сірої української породи із ввезеними ангельською, остфрізляндською, вільстермаською породами. Нововиведена порода характеризувалася пристосованістю до кліматичних умов, невибагливістю до кормів, у той же час надавала великі надої, а також молоко мало жирність 3,5-3,8%, що було показником вище середнього. Але в той же час порода не була такою витривалою, як українська сіра, тому мало використовувалась як тяглова

сила [146, с. 30]. Лише згодом ця порода набула широкого поширення в Україні протягом XIX-XX століття. І на сьогоднішній день представники цієї породи поширені в Україні у сільських господарствах у той час, як сіра українська майже не зустрічається у господарствах українців [97, с. 400].

Згідно з відомостями, станом на 1866 рік у німецьких колоніях було виготовлено сільськогосподарського інвентарю на загальну суму в 99 227 рублів [74, арк. 2-8]. Варто зазначити, що більшість із цих сільськогосподарських виробів на загальну суму в 61 862 рубля було продано за межі німецьких колоній. Це свідчить про те, що сільськогосподарський інвентар, виготовлений колоністами, мав широку популярність серед селян Російської Імперії. І німецькі ремісники у більшості розраховували саме на ринок поза межами колоній [74, арк. 25].

Ще у 1848 році у документах Міністерства державного майна було зазначено, що на території України серед державних селян почали поширюватись німецькі знаряддя обробітку землі. Так, державні селяни, які жили поблизу колонії Молочна, перейняли у колоністів моделі кам'яних катків, за допомогою яких вони молотили по 20 копиць. [26, с. 170]. Н. Калагеорги залишив опис цього катка: «Зерно висипалось на току і пара коней тягнула по ньому кам'яний із зубцями каток. Таким чином зерно звільняли від лущиння» [26, с.175].

У 1854 році на території українських губерній Російської імперії існувало 8 фабричних підприємств, які виготовляли сільськогосподарську техніку, два з них належало німцям [38, с. 187].

У 1862 році Пітер Лепп отримав нагороду на виставці сільськогосподарської продукції у Москві. Він представляв соломорізку, яка була виготовлена на його заводі [196, с. 155].

У 1864 році у Москві проходила виставка винаходів сільського господарства. На цій виставці було представлено 33 вироби менонітів [196, с. 156]. Визнання отримали винаходи: Б Варкетин (колонія Альтонау) та його

плуг вартістю 62 рубля; І. Дерксен (колонія Ліхтенау) та його плуг із разпашником та 5 зубами вартістю 95 рублів; Якоб Фрізен (Орлово) та його віялка вартістю 42 рубля; Дітріх Тісен (колонія Клефельд) та його плуг із возом для перевезення вантажу [196, с. 156]. Таким чином, німецькі колонії чинили серйозний вплив на розвиток агротехніки в регіоні в цілому. Важливим було те, що німецькі колонії територіально знаходилися в оточенні поселень корінного населення Російської імперії, і мали можливість збувати свою техніку саме сусідам. Поширення набувала та техніка, яка, дійсно, мала користь у сільському господарстві. Тому німецькі винахідники шляхом експериментів, спроб та невдач закладали початки зародження вітчизняного машинобудування.

Що стосується борошномельного сектору, то тут можна відзначити, що млини у переселенців в основному були трьох типів: млин на стовпі, перевага – дешевизна конструкції; сорочковий; башений [27, с. 189].

«Млин на стовпі» часто називали «німецьким». Така конструкція у дійсності зводилась на стовпі, що дозволяло розвертати його за вітром [27, с.193].

Башенні млини – борошномельні підприємства шатрової конструкції називались голландськими. Вони мали нерухомий корпус і встановлювались на стаціонарному фундаменті. Дах із lopастями розвертався за вітром вручну. Корпус млина був або восьмигранним, або круглим. Звужувався доверху, що надавало конструкції більшої міцності [27, с. 209].

Борошномельні підприємства колоністів дещо відрізнялися від російських та українських. Українські млини були вкриті соломною, а німецькі - деревом, або залізом. Вітряні конструкції були як одноповерхові, так і двоповерхові. Іноді на підприємства такого типу наймали робітників із не німецьких поселень. Прикладом може слугувати підприємство Регіра в Альтонау, на якому працював наймит. Він управляв тваринами, які приводили у роботу механізм млина для подрібнення крупи [126, с. 53].

Досліджуючи стан сільського господарства Півдня Російської Імперії, М. Шаховський зауважував, що німецькі жатки, які були виготовлені на заводі Леппа мали велику популярність серед селян. У середині 1890-х років у Таврійській губернії нараховувалось більш ніж 40 000 таких жаток [196, с. 157]. За допомогою цих удосконалених жаток селяни могли обробляти не 40-50 десятин землі, як це було раніше, а більш ніж 100 десятин [196, с. 157]. Маючи жатки такого типу селянин міг не тільки обробляти власний наділ, але і отримувати додатковий заробіток обробляючи чужі наділи. Така практика отримання прибутку отримала поширення із 1888 року [196, с. 158].

Підприємець А. Ярошенко у своїх спогадах описував своє знайомство із жаткою Леппа: «1884 рік був урожайним, тому не вистачало робочих рук на наділах. А ті, що були, підіймали ціни на свою роботу. Було вирішено купити нову жатку Леппа. Коли її привезли у село, то прибігли всі сусіди навіть із навколишніх сіл подивитися на неї. Вона показала чудові результати. І тому ми повністю перейшли на машинну працю. До 1884 року ми збирали врожай пшениці і машинною, і ручною працею. Але із 1884 року і по сьогоднішній день (1894 рік) ми збираємо врожай за допомогою жаток Леппа. Наші засіви іноді досягають 600 десятин землі» [26, с. 260], [196, с. 158].

Відносини колоністів з українцями у сфері сільського господарства і всього, що із ним пов'язане, не завжди було безконфліктним. Конфлікти зазвичай виникали на фоні непорозумінь у земельних відносинах[103, с. 45]. На початковому етапі переселення колоністів до імперії слабкою була організація колонізації. Наслідком цього стало те, що кількість землі, яка була обіцяною державою при переселенні кожній родині, не завжди була дотримана. Результатом цієї неорганізованості стало виникнення конфліктів колоністів із своїми сусідами. Прикладом може слугувати поселення Молочанських колоній поблизу Михайлівки. Колоністи не отримали 9,5 тисяч десятин. Цю землю зайняли селяни села Михайлівка. У селян вищезгаданого села Михайлівки було відрізано 3,6 тисяч десятин землі на користь німців.

Таким чином, колоністи села не отримали 5,9 тисяч десятин землі. Території німецького поселення та села Михайлівка були виміряні знову, і недостача землі була позначена у плані. План 10 лютого 1825 року відправили до Таврійського земського управління з проханням про приєднання землі, що не вистачає до Менонітського колоністського округу. Державна експедиція направила клопотання до Канцелярії. Остання зробила висновки про те, що у селян села Михайлівка є зайва земля, але у меншому розмірі, ніж представлено у клопотанні. Державна експедиція, отримавши такий вердикт, не стала проводити повернення землі колоністам. 29 вересня 1825 року з Департаменту господарського відділу Міністерства Внутрішніх справ до Міністра фінансів прийшло клопотання про повернення колоністам землі, якої бракувало. Наслідком цього довготривалого конфлікту стало повернення колоністам землі у збиток жителів села Михайлівка. До земельних конфліктів також призводила відсутність чітких меж між колоністськими та українськими поселеннями [56, арк. 5-9].

Так, у 1798 році жителі села Стрий Кайдак подали скаргу до управи на менонітів за те, що останні «не давали їм можливості займатися скотарством». Коли селянська худоба перетинала межу поселень, колоністи відразу вимагали оплатити випас, а якщо ні, то відбирали худобу [59, арк. 36].

У 1813-1814 роках меноніти подали скаргу про вирубку лісу, який належав менонітському поселенню Ямбург [44, арк. 38].

У 1819 році жителі с. Токмак подавали скаргу до Кабінету Міністрів на менонітів. У заяві зазначалося, що меноніти не пускали худобу на поля і самовільно забирали із поля хліб та сіно. Збиток був оцінений в суму 1 тисяча рублів сріблом. У заяві містилося прохання про виселення менонітів з двох сусідніх поселень та про розмежування землі між селянами і менонітами. У заяві вимагалось також повернення збитків, які зазнали жителі села. Попечитель німецьких колоній Новоросії Інзов розібрався із суттю цього конфлікту: жителі села Токмак побудували свої хутори на річці Бегім-Чокрак,

що належала до колоністських земель. Хутори знаходилися на межі села Рюккенау, яке належало менонітам. Селяни ж у свою чергу часто залишали свою худобу без нагляду, а вона часто заходила на менонітські землі і приносила збитки. Меноніти виганяли худобу, що і призводило до конфліктів. Конфлікт був вирішений наступним чином: селянам було запропоновано переселитися до Токмаку, залишивши собі 3000 десятин землі, а решту землі віддати менонітам. Але у такому випадку селяни втрачали 6000 десятин землі, що призвело до нових непорозумінь. Наслідком цього довготривалого конфлікту стало переселення селян до Токмаку і виділення по 15 десятин землі на людину, а решта (9340 десятин) була передана менонітам. У 30-х роках XIX століття починають простежуватися тенденції до зменшення земельного ресурсу на Півдні України, що у свою чергу призводило до обезземелення колоністів. Колоністи почали активно купувати та брати в оренду землі [60, арк. 12-18].

В кінці XIX століття антинімецькі кампанії, які поширювалися у суспільстві, позначалися і на земельних відносинах колоністів з українцями. У пореформений період, колоністи були зрівняні з правами із українським селянством і фактично втратили підтримку з боку держави. Якщо на початку XIX століття купівля землі була необхідністю для колоній, то до кінця XIX століття вона стала засобом зосередження капіталу [201, с. 149]. Дослідити загальноукраїнські тенденції з землекористуванні німецьких колоністів можна на прикладі Мелітопольського повіту. За даними Мелітопольського земства за період з 1889 по 1914 рік кількість землі, зосередженої у німецьких колоністів зросла на 76%. Тенденцію до зростання можна прослідкувати за діаграмою (Додаток Б).

До 1916 року на кожен німецьку родину в середньому приходилося 100 десятин землі. Дані за двома найбільш заселеними німцями губерніями, а саме Катеринославською та Таврійською, можна розподілити за допомогою діаграми (Додаток Б).

За даними наведеними у діаграмах, слід зробити висновок про те, що відбувалося зосередження землі у німецьких власників.

Зосередження землі у німецьких власників призводило до нагромадження капіталу. У 1914 році у середньому на кожну німецьку родину приходилося майна на суму 30 000 рублів, а на кожного громадянина українських губерній Російської імперії, на якого накладався подушний податок, – 6000 рублів [49, арк. 59].

Кількість капіталу, зосередженого у менонітських поселеннях, можна розподілити наступним чином:

Таблиця 2.4.

Порівняння кількості німецького населення, яке обкладається податком, та землі, якою вони володіють

	Кількість людей, які підлягають подушному оподаткуванню	Вартість майна, яке їм належить у тис. рублів
Таврійська губернія		
Гальбштатська волость	4545	30500
Гнаденфельдська волость	4004	21620
Бердянський повіт	199	15575
Мелітопольський повіт	429	22871
Катеринославська губернія		
Хортицька волость	5168	29127
Краснопільська волость	959	27484
Миколайпільська волость	1035	15417
Мемрікська волость	1305	11145
Меноніти Шенвізе	656	9981

Харківська губернія		
Ізюмський повіт	1429	13250

[49, арк. 101].

Таким чином, виходячи із вищенаведених даних, можна зробити висновок про те, що відбувалася концентрація землі у німецьких руках, незважаючи на антинімецьку кампанію у законодавстві Російської імперії, яке було направлене на обмеження німецького землеволодіння.

У Таврійській губернії станом на 1915 рік нараховувалося 45 менонітів, які володіли земельним наділом більше 1000 десятин:

- 3 власника мають наділ більш ніж 10 000 десятин землі (найбільше – 14 617 десятин);
- 1 власник – 7000 десятин;
- 1 власник – 6800 десятин;
- 1 власник – 5500 десятин
- 4 власника від 3000 до 4500 десятин;
- 10 власників – від 2000 до 3000 десятин;
- 9 власників – від 1500 до 2000 десятин;
- 16 власників – від 1000 до 1500 десятин;

Кількість земельних власників наділу від 500 до 1000 десятин – 29; від 100 до 500 – 126 [64, арк. 10].

У Катеринославській губернії станом на 1915 рік кількість землевласників із земельним наділом більш ніж 1000 десятин – 21. Із цього числа:

- Один (член Державної Думи Бергман) – 7400 десятин землі;
- 9 власників від 2000 до 7000 десятин;
- 11 власників від 1000 до 2000 десятин;

Кількість землевласників, які мають наділи від 500 до 1000 десятин – 40; від 100 до 500 десятин – 67 (21, с. 66).

На кожне німецьке господарство у середньому приходилося від 5 до 9 коней, від 4 до 7 корів, по 2 робочих екіпажа, 2-3 плуга і від 2 до 7 борон. У порівнянні з середньостатистичними українськими господарствами, звичайно, німецькі виглядали заможнішими [50, арк. 200].

Для підтвердження висновку про високий рівень розвитку сільського господарства та промисловості німецьких колоній можна також навести приклад проведення Південно-Української сільськогосподарської, промислової, кустарної виставки у 1910 році. Із 65 переможців у різних номінаціях 62 були німцями і лише 3 українці. (Додатки Ж-М) [212, с. 2-9].

Економічний благоустрій колоністів контрастував з сусідніми українськими селами, які мали недостатні земельні наділи і повинні були жити напівзлиденим життям. Ці протилежні умови життя, ізолюваність колоністів призводили до виникнення ворожнечі між переселенцями та українцями. До речі ініціаторами яких, зазвичай, були саме українці [117, с.78].

Таким чином, взаємовідносини колоністів з українським населенням у сфері сільського господарства мали як позитивні факти, так і негативні. Позитивні факти характеризуються передачею сільськогосподарського досвіду українцям, удосконаленням та винайденням нових методів обробки землі та вирощування культур, а також виготовлення сільськогосподарської техніки, яка відповідала вимогам часу і була затребувана умовами. Негативна сторона характеризується конфліктами, які мали місце у цих взаємовідносинах. Першопричиною цих конфліктних ситуацій є недосконалість земельного регулювання державою відносин українців та німців. Були відсутні чіткі межі поселень, що у свою чергу призводило до непорозумінь між етносами. Ще одним немало важливим фактором до виникнення конфліктів слугувала приналежність до різних релігійних течій. Це призводило до пересікання релігійних культур, а як наслідок виникнення конфліктів у сільськогосподарських відносинах.

2.3. Внесок німецьких колоністів у розвиток української промисловості

Російській імперії було вигідно, щоб німецький капітал не виходив за межі колоній, його так було легше контролювати. Це була свого роду гарантія, що колоністи повернуть борги і кредити державі, які були їм надані для переселення. Держава законодавчо намагалася також створити перешкоди для міжконфесійних шлюбів. Влада перешкоджала таким шлюбом через економічний підхід: колоніст, який бере шлюб з представником іншої групи, втрачав свій статус колоніста, а значить не повинен виплачувати кредит державі. Через це на законодавчому рівні було закріплено, що перед вступом до шлюбу колоніст повинен був виплатити борг державі і передати своє майно громаді [196, с. 16].

Німецькі переселенці особливо меноніти були впевнені у своїй особливій місії на Землі й розглядали себе як особливу общину обраних. Цю общину переселенці намагалися всіляко уберегти від зовнішніх впливів. Це пов'язано перш за все з положеннями в релігійних писаннях, де сказано, що послідовники повинні відгородити себе від світу навколо, щоб не було спокус, які суперечать аскетичному способу життя. Контакти колоністи мали з українцями лише тоді, коли це було економічно вигідно [11 с. 26].

На законодавчому рівні була закріплена неподільність тих 60 десятин землі, які надавалися державою [169, с. 78]. Через постійно зростаючу чисельність німецького населення з'являється новий прошарок безземельних колоністів, які змушені були шукати шляхи заробітку у інших сферах економіки. Інвентар, який колоністи привезли із собою з Європи, був не пристосований до місцевих природно-кліматичних умов, що у свою чергу спонукало німців до удосконалення інвентарю та техніки. Виникала гостра потреба у ремісниках. У зв'язку з цим майже у кожному господарстві з'являються ремісницькі майстерні. Поступово ремісники створювали профільні майстерні для виготовлення сільськогосподарського інвентарю. З

часом це призвело до того, що кількість виробленого продукту перевищувала потреби колоній. З 30-х років XIX століття німецькі ремісники почали обслуговувати села, які знаходилися поблизу колоній. Успіхи у цьому руслі призвели до виникнення підприємництва серед колоністів. Таким чином, маючи економічні відносини із місцевим населенням, почалися активні взаємовідносини і в інших сферах життя етнічної групи. Процес торгового обміну був важливою складовою взаємної інтеграції етносів [197, с.17].

Підприємництво має під собою на увазі наймання робочої сили. Колоністи на початковому етапі виникнення підприємництва намагалися наймати робітників із числа німців. З розвитком промисловості відчувалася нестача робочих рук, і власники підприємств починають наймати на роботу також і українців. Ступінь контакту колоністів з місцевим населенням у промисловому секторі змінювалась у залежності від періоду колонізації. Це підтверджує записка інспектора сільського господарства Д. Н. Струкова «Погляд на стан різних галузей сільського господарства на Півдні Російської імперії за останні 5 років, 1849-1854» у цій записці наводяться дані про те, що більш ніж за 50 років після початку колонізації німецькі колоністи жили окремим життям, не зливаючись із російським населенням. Д. Н. Струков також доповідає про те, що колоністи зберегли свою мову, релігію, культуру, прихильність до самоізоляції та економічних підхід до всього. Свої відносини з населенням вони звели до найму місцевих жителів у свої господарства та торгівельні зносини з українцями [196, с.157].

Німецькі колонії з часом подолали адаптивний період, який був досить складним для них, у їх розвитку почали з'являтися позитивні тенденції. Світова економічна стратегія мала вплив і на економічний розвиток Російської імперії. Російська імперія залишалась аграрною країною, і виготовлення сільськогосподарської техніки було фактично першочерговою задачею. Це продиктоване часом і необхідністю завдання підхопили прогресивні представники німецьких переселенців [196, с. 158]. Першим підприємством

по виготовленню сільськогосподарської техніки став завод Шумана у Луганську, побудований у 1840 році. На заводі виготовляли пристрої для переробки зерна. У період з 1840 по 1843 роки тут було виготовлено понад 100 машин. Але ціна на пристрій виявилася занадто дорогою для місцевого населення, і Шуман вимушений був припинити виготовлення цих пристроїв і перейти на виготовлення більш дешевих зернопереробних машин. Власники намагалися зробити виготовлення продукції більш простішим, а не якіснішим. Тому автономізація підприємств залишилася неактуальною ще багато років [21, с. 167] [196, с. 158]. Це призводило до того, що розвиток виробництва гальмувався, а якість техніки залишала бажати кращого. Тому у першій половині XIX століття виробництво сільськогосподарських машин не мало значного впливу на машинобудівний сектор промисловості Російської імперії. Більшість сільськогосподарської техніки ввозилася із-за кордону і була доступною для більш заможних землевласників. Звичайне селянство, маючи господарство у середньому вартістю в 300 рублів, не могло собі дозволити купівлю сільськогосподарських машин, ціна на які часто перевищувала 100 рублів за машину. Закріпачене селянство не цікавилася новинками сільськогосподарського машинобудування, оскільки не було зацікавлене у результатах своєї праці. Лише поодинокі випадки свідчать про приєднання німецького потенціалу у промисловий сектор держави[3, с. 161]. Розвиток сільського господарства, а з ним і удосконалення методів обробітку землі призвели до виникнення підприємств, які спеціалізувалися на виготовленні сільськогосподарських машин та знарядь. Так, на початку XIX століття колоністами був удосконалений український плуг, який отримав назву колоністського (додаток Є) [33, с. 50].

Важливим поштовхом до розвитку вітчизняного машинобудування слугувало бажання накопичення капіталу. Оскільки у німецьких колоніях була досить значною частка підприємців, виникала необхідність створення нових способів заробітку грошей. Це стало причиною удосконалення машин та появи

нових різних технічних винаходів. Звичайно, ринок збуту нових машин мав на меті не тільки продаж в середині колоній, а й орієнтувався на місцеве корінне населення. Прикладом може бути розповідь у щоденнику проповідника одного із Хортицьких поселень Девіда Еппа, у якій говориться про підприємця Фрізена, який зміг досягти успіху завдяки тому, що винайшов новий спосіб просіювання зерна на млинах. Завдяки цьому новому механізму Фрізен зумів швидко збагатитись. При чому цей новий механізм користувався популярністю як і серед німців, так і серед місцевого населення. Підприємець навіть отримав прізвище «Російський Фрізен», через те, що його механізм мав більшу популярність серед місцевого населення Російської імперії [28, с. 189].

У 1840 році в Україні було побудоване одне із найбільших підприємств по виготовленню сільськогосподарського інвентарю. Підприємство було побудоване у селищі Штейндорф Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Підприємство спеціалізувалося на виготовленні плугів, молотилок зерна та соломи, віялок. На ньому працювало 100 робітників різних віросповідань та національностей. Продукцію збували у Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях [50, арк. 300].

У 1854 році колоністи, брати Гене, заснували власне виробництво плугів. Воно перетворилося на найбільше підприємство України по виготовленню сільськогосподарських знарядь праці [26, с. 89].

У 20-х роках ХІХ століття на Півдні України у німецьких колоніях з'являються також суконні підприємства, які мали попит на свою продукцію серед колоністів та їх сусідів. Такі підприємства зосереджувались у Хортицьких та Молочанських колоніях. На підприємствах працювали як німці, так і українські селяни, іноді кріпаки-утікачі. Німецькі підприємства у дореформенний період були більш рентабельними, оскільки на відміну від російських, використовували вільнонайману працю, а не примусову [83, с. 303].

У другій половині ХІХ століття на німецьких підприємствах працювало

більш ніж 60 % робітників, які належали до інших етнічних груп. Середня заробітна плата за день становила 2,50 рублів. Варто зазначити, що у документах майже відсутні згадки про те, що були конфлікти на національній основі. Але на економічному фоні звичайно також виникали конфлікти. Іноді на заводах влаштовувалися страйки, і конфлікти вирішувалися або за домовленістю, або за допомогою фабричної інспекції. При чому інспекція дуже часто приймала рішення саме на користь робітників [47, арк 10.].

У 50-х роках мельник Йоганн Тевс із колонії Шензе, прийняв до себе на навчання строком на 7 років двох хлопчиків із державних селян. Цей випадок став поштовхом для проведення кампанії з популяризації і розповсюдження умінь німецьких ремісників. Хоча раніше вже проводилися спроби запровадити навчання для не німецьких дітей у колоністів, які мають зразкові господарства. Наприклад, це господарство Йогана Коніса у селищі на річці Юшанли. При житті він охоче брав на навчання до себе дітей, але разом із його смертю припинилася ця практика[197, с. 20].

При аналізі взаємовідносин типу «хазяїн-робітник» з релігійної точки зору можна зробити висновок про те, що з виникненням та розвитком німецького підприємництва на Україні поширювалися і ідеї протестантизму, як однієї з причин успіху німців. Контакт колоністів з українцями був пов'язаний з бурхливим розвитком у колоніях виробництва як сільськогосподарської продукції, так і підприємств по переробці цієї продукції та сільськогосподарської техніки. Для роботи на німецьких підприємствах прибували робітники з числа українців. У таких робочих обставинах православні робітники фактично опинялися між двох конфесійних культур [6 с. 38]. У протестантів (власників підприємств) були відсутні релігійні харчові обмеження у вигляді постів, а всі свята зводилися до святкування основних релігійних свят без другорядних, яких в українському православному календареві було безліч. Звичайно, власники підприємств вимагали дотримання режиму праці-відпочинку згідно зі своїми встановленими

культурними нормами. Тут і виникає поняття «релігійного» конфлікту у взаємовідносинах «хазяїн-робітник». Православні священники зазначали, що у менонітів ставлення до православних робітників та православ'я в цілому було спокійним та миролюбним, а у представників новоутворених релігійних протестантських громад - «зухвалим та нахабним»: з постійними спробами повернути робітників до своїх лав. Своїм неповажливим ставленням до православ'я та критикою релігійних догматів, представники новоутворених релігійних громад зменшували значимість та авторитет православної церкви в очах своїх робітників. Іноді такі власники проводили збори для робітників, де наголошували на непотрібності дотримання постів, ідолопоклонства і так далі [72, арк. 5]. Прикладом можуть слугувати робітники німецьких господарств Голіціновки Катеринославської губернії. Ці робітники вже у перший рік своєї роботи на німців стали не дотримуватися постів. Інший випадок у цьому поселенні наводить православний священник, який застав свого прихожанина за їжею, яка не була пісною у німецькому будинку у день посту. Робітник це пояснив тим, що господар не дав йому пісної їжі, тому він грішить мимоволі. Бували випадки, коли найманці тікали із господарств через утиски в їжі. Коли священник зробив зауваження господарям щодо утисків православних, то у відповідь від Давида Абрагамса (одного із таких господарів) почув засудження у бік православ'я за пости та ідолопоклонство. Лише погроза звернутися до суду змусила Давида Абрагамса зупинитися. Допит робітників колонії Котлярівка показав реальну картину відношення господарів, які належали до новоутворених релігійних напрямків щодо православної релігії: особливо ненависними для них були православні свята, через які вони втрачали робочі дні, та пости, які змушували готувати окремо робітникам. Такі німецькі господарі змушували робітників працювати у святкові дні. Один із опитуваних зазначив, що його хазяїн Яків Дерксен говорив: «У вас, що не сива борода – то святий», «Святі такі самі люди як і ми, чим вони відрізняються від нас? Не обов'язково їх святкувати. Я не працюю у неділю і ви не працюєте, а у

ваші свята будете працювати» [51, арк. 180]. Віктор Кондратенко та Іван Балакіреєв зазначали, що їх хазяїн використовував погрози, якщо вони відмовлялися працювати у свята: «За ваші свята ми будемо вас учити по одному. Будемо зачиняти вас у коморі, щоб знали і більше не хотіли відмовлятися від роботи». Такі погрози іноді все ж таки мали місце для здійснення. У колонії Міхаельсгейм господар ледь не вбив робітника за те, що він відмовлявся працювати у свято. Священик Белановський зазначав, що сам бачив, як робітники Івана Кієна 8 вересня, у свято Стрітіння Вишгородської (Володимирської) ікони Пресвятої Богородиці, возили хліб з поля [50, арк. 196]. Інший хазяїн Якуб Раїр (поселення Селідовка) морив голодом свого робітника Афанасія Коленко за те, що він не хотів працювати у свято. Робітники колонії Нойрдгейм засвідчили, що російський робітник Єфим Пономарьов отримав 75 ударів мокрою мотузкою від трьох німців, після чого він зник і більше його ніхто не бачив. За таке свавілля колоністів карали зазвичай лише штрафами. Іноді неповага до пануючої релігії переходила всі межі: колоністи Абрам Пенер і Йоган Шперлік із колонії Міхаельсгейм отримали штраф за те, що під час хресного ходу не скинули шапки і не звернули з дороги, по якій рухалася процесія [150, арк.202].

Варто зазначити, що такі конфліктні ситуації були поодинокими і носили зазвичай виключний характер. Незважаючи на це, умови праці та заробітна плата спонукали православних робітників найматися на роботу до німецьких колоній та на німецькі підприємства. Серед цих православних були і такі, що мирилися з вимогами своїх роботодавців, а у окремих випадках і переходили до протестантизму, що несло за собою фінансову вигоду для таких робітників. Колоністи більш лояльно ставилися до новонавернених, забезпечуючи їх та їхні родини фінансовою підтримкою [12, с. 78].

Власники підприємств, які належали до старопротестантських напрямків релігії зазвичай позитивно відносилися до своїх робітників не звертаючи увагу на етнічну та конфесійну приналежність. Прикладом може

служувати млин Герхарда Валля, на якому він наймав робітників із числа місцевих селян Російської імперії. Герхард не відмовляв своїм робітникам у фінансовій допомозі, а іноді навіть взагалі міг пробачити борг. Саме ці важливі особисті якості зіграли важливу роль у подальшій долі Герхарда. Під час громадянської війни один із колишніх робітників підприємства надав сховище для Валля та його родини [26, с.284].

У середині 80-х років XIX центр машинобудування переміщується на територію України. Головною причиною цього було те, що сировинна база знаходилася також у цьому регіоні. На початку 90-х років XIX століття половина машинобудівних підприємств Російської імперії знаходилася на території України. 9 із них належало німцям [98, с. 15].

На початку 80-х років XIX століття Валеріан Черняєв, агроном, один із головних спеціалістів по сільськогосподарським машинам, інспектор сільськогосподарського сектору Міністерства державного майна і член його наукового комітету, характеризував Хортицю наступним чином: «Хто міг би подумати, що в якійсь німецькій колонії виготовляється машини (сільськогосподарських та для млинів) на 300 000 рублів. Ця сума перевищує суми Москви Наскільки великий попит на машини, можна судити вже по тому, що майже в кожному дворі середнього колоніста можна знайти трьохкорпусний плуг, кінні граблі, жнивну машину і неодмінно віялку, а у більш заможного і молотилку» [20, с. 100].

Наприкінці 80-х XIX століття років на території України машинами оброблялося: 21% під час сівби орної землі, під час жнив – 20%, 36% аграрного сектору використовувало техніку при молотінні і 45% при віянні тоді, як у Центральній Росії відповідні цифри становили в цей час: 9%, 3 %, 36%, і 35% відповідно[83, с. 20].

За даними офіційної статистики, на Півдні Росії в 1888 році було вироблено сільськогосподарських машин на півтора мільйона рублів, що становило 32% всього виробництва Росії в тому ж році; в 1900 році

виробництво з південних заводів дорівнювало 6,5 мільйонів рублів, тобто 61% виробництва Росії. Наскільки швидко прогресувало в цьому періоді сільськогосподарське машинобудування на Півдні можна проаналізувавши дані зібрані Дж. Грієвзом: в 1891 році на 42 південних заводах було вироблено всього сільськогосподарських машин на 3 мільйона рублів, а через три роки, в 1894 році, оборот складав вже 8 мільйонів рублів [28, с. 187].

Протягом другої половини XIX століття колоністи довели уряду Російської імперії спроможність не лише у аграрній сфері, а і у напрямку торгово-промислового сектору економіки. І почався новий експеримент з підтримки підприємництва серед колоністів. На державному рівні була закріплена фінансова вмотивованість колоністів: заселяти міста для розвитку підприємницької діяльності. [26, с. 69].

Станом на 1900 рік на території України виготовлялось 57,5% сільськогосподарської техніки. При чому більш ніж третина підприємств належала німецьким колоністам. У Катеринославській губернії німцями виготовлялось більш ніж 58% сільськогосподарської техніки, що становило 1 087 рублів. Виготовлено її було на 17 сільськогосподарських підприємствах [73, арк. 7].

У Таврійській губернії третина підприємств належала колоністам. Всього спеціалізованих з виготовлення сільськогосподарської техніки у губернії було – 8. [26, с. 311].

У кінці XIX століття Південь України охопила «мельнична лихоманка», яка була складовою стрімкої індустріалізації. Саме німці відіграли в ній чи не найважливішу роль. Південь України в короткий термін вкривається мережею борошномельних підприємств [90, с. 81].

Г.Фрез німецький колоніст (поселення Григорівка), продав своє господарство за 5 тис. рублів. На отримані кошти він купив земельну ділянку в селищі Барвінкове для будівництва млина. Колоніст разом із своїм братом та А.Леппом почали будівництво млина не маючи раніше досвіду у

борошномельній справі. У своїх мемуарах Г. Фрез зазначає, що підприємство неодноразово перебувало на межі банкрутства, і тому навіть незважаючи на моральні принципи змушені були, брати кошти в борг та давати хабарі місцевим чиновникам за для поліпшення податкових ставок. Але все ж таки 4 грудня 1894 року паровий млин почав свою роботу. Млин був великою для того часу майже триповерховою будівлею, яка мала димар висотою в 30 метрів та зерносковище, яке було 15 метрів заввишки [235, с. 90].

1895 року криза охопила борошномельну промисловість. Але перший паровий млин у Барвінковому працював. Більше того, його продукцію продавали не тільки на місцевому рівні, але і вивозили до Тули, Варшави, Лодзі та до інших міст. З часом млин вже не встигав виконувати всі замовлення і тому, власниками ініціювалося будівництво нового млина. У листопаді 1904 року була побудована нова чотириповерхова будівля млина. 2 млини могли переробити за добу до 72 тон пшениці . [235, с. 21], [189, с. 98] .

Підприємці брати Фрези також інвестували кошти і у розвиток місцевої інфраструктури. Були побудовані житлові будинки, школа, розбудована лікарня, які поступово були обладнані паровим опаленням та електрифіковані. Був створений менонітський житловий квартал у селищі Барвінкове. Тут же було побудовано артезіанський колодязь і закритий резервуар для води. [105, С. 19] [189, с. 99].

Борошномельна промисловість і виготовлення сільськогосподарських машин були тими двома основними галузями, на які опиралися німецькі колоністи. Починаючи з 1900 року, розвиток сільськогосподарського машинобудування на Півдні Росії набув інтенсифікації. Умови, за яких відбулося подорожчання робочої сили та перехід до нових принципів та форм землекористування та здешевлення чавуну та заліза. Всі вищезгадані причини зумовили інтенсифікацію виробництва. При чому це відобразилося і на заробітній платі робітників не лише підприємств, але і на робітниках сільських господарств. При порівнянні 1906-1908 років, для сільських робітників вона

розподілилася наступним чином: у Малоросії – 65 коп., у Новоросії – 91 коп., у Катеринославській губернії – 1 руб. , у Таврійській губернії – 1 руб. 3 коп. і у Херсонській губернії – 1 руб. 5 коп. [78, арк. 38].

У 1910 році в Барвінковому почав свою роботу завод сільськогосподарських машин «Луч». Власниками підприємства були брати Класени, Й. Фрез та Б. Дік. Завод був побудований на кошти від продажу землі братами Класенами на загальну суму в 5 тис. рублів. Територія, на якій було побудовано завод, була викуплена у купця Г. Мартиненка і розташовувалась у безпосередній близькості до залізничного вокзалу. Приміщення колишньої олійниці було швидко переобладнано під цех заводу (незабаром воно згоріло, і власники побудували нові корпуси, один з яких у видозміненому вигляді існує до цих пір). На ньому працював 191 робітник. Завод працював на вугіллі, потребував коксу та нафти. Перед революцією на заводі працювало до 200 робітників. Це було найбільше промислове підприємство міста. Воно випускало і ремонтувало різноманітну сільгосптехніку, а в роки війни виконувало військові замовлення [105, с.67] [189, с. 99].

На прикладі роботи цього заводу та інших підприємств Барвінкового можна говорити про внесок менонітів у розвиток державного сільськогосподарського машинобудування. Саме аналіз на мікрорівні, а не на державному дає змогу дослідити тенденцію розвитку взаємовідносин «власник-робітник». Із вище наведеного слід зробити висновок, що ці відносини залежали від багатьох факторів: конфесійна приналежність власника та робітника, часу, коли ці відносини відбувалися у загальноімперському просторі, нормативно-правової бази, яка регулювала ці відносини. Так, завод «Луч», борошномельне підприємство братів Фрези, та інші підприємства слободи Барвінкової показали позитивний приклад взаємовідносин згаданого типу. Власники підприємства у 1912 році звернулися до Ізюмського земства з приводу користування робітниками

заводу Барвінківською лікарнею. Для забезпечення лікарським наглядом та послугами своїх робітників були виконані наступні вимоги:

- було внесено пожертвування на розбудову існуючої Барвінківської земської лікарні. Сума пожертвування складала 1000 рублів із підприємств з кількістю робітників до 25 чоловік з урахуванням постійно працюючих та сезонних робітників. Із підприємств з кількістю робітників більш ніж 25 – пожертвування складало 1500 рублів;
- внесення даних сум розподілялося на 2 роки із внесенням до фонду кожного півроку;
- всі хворі робітники повинні бути прийняті до лікарні без перешкод;
- лікарня повинна бути забезпечена всім необхідним для проведення хірургічних операцій;
- на утримання хворих робітників виділяються кошти підприємствами відповідно до кількості лікарняних днів. Але ця плата була меншою в порівнянні з заробітною платою, оскільки підприємці платили земельний податок, до якого входили і кошти на утримання лікарень;
- право користування лікарнею повинно поширитися на всю слободу і сусідні населені пункти;
- необхідно висунути клопотання про те, щоб робітники отримували діагноз у Барвінківській лікарні, а не в місті Ізюм, як це було раніше. [80, арк. 39].

Таким чином, власники підприємств Барвінківського піклувалися про своїх робітників. Це проявлялося не лише у економічно-мотиваційних відносинах, й у забезпеченні якісного лікування своїх робітників. Це було прикладом для всіх підприємців, адже жоден з російських підприємців не долучився до даної кампанії.

Підприємства Ізюмського повіту, які обслуговувалися Барвінківською лікарнею знаходилися на території сучасного Барвінківського району у його сьогоднішніх межах. Це були підприємства:

- триповерховий паровий млин Т.К Шимке, який працював на кам'яному вугіллі. Робітників – 18;

- млин Бурау (на газу) з кількістю робітників – 11. Це була триповерхова будівля: половина будівлі була цегляною, а інша дерев'яною. Завод працював на вугіллі;

- паровий млин братів Фрез, з кількістю робітників – 19. Млин складався з 4 поверхів;

- паровий млин напівавтомат братів Фрез на якому працювало 30 чоловік. Млин складався з 6 поверхів;

- паровий млин братів Зіменс в селі Гусарівка, на якому працювало 20 робітників. Це була триповерхова будівля, а також зерносховище, амбар, контора, житловий будинок, стайня, сарай, машинне відділення;

- млин Олексіївського Південно-борошномельного товариства в селі Гаврилівка, на якому працювало лише 2 німці. Станом на 1923 рік промисловий комплекс складався з чотириповерхового млина: 2 поверхи для селянського помолу, машинне відділення – 1 поверх, парове відділення – 1 поверх; контора; будинок цегляний; амбар дерев'яний; будівля для водного насоса; кухня цегляна; гараж; житловий будинок для робітників [80, арк. 11-19] [188, с. 98].

Не менш важливими для розвитку промислового сектору економіки регіону були маслобійні заводи, які давали змогу переробляти молочну продукцію на місці. Маслобійні заводи, які були в Барвінковому: товариства Фінченко та Гз. Фрект з кількістю робітників – 12; завод Шимке при паровому млині з робітниками чисельністю 28 чоловік [79, арк. 70-79].

Також у селі Ново-Миколаївка Мечебиловської волості був маслобійний завод Унру та Фрез під назвою «Вінс» при паровому млині з кількістю

робітників – 24. Коли проводилась націоналізація промисловості у 1923-24 роках, був складений акт перевірки націоналізованих підприємств по Ізюмському повіту, таким чином станом на 6 грудня 1923 року завод «Вінс» складався з одного корпусу. В одній будівлі знаходився і паровий млин, і маслобійний завод. Будівля була цегляною, крита залізом. Загальна вартість будівлі і обладнання становила 2110 руб. 50 копійок [79, арк. 28; 89, арк.15].

Перед Першою світовою війною в Барвінковому працювало 9 парових млинів: крім двох млинів Фрезів – це були ще млини Еппа, Классена, Хараджаєва, Фінченка, Любарського, Романенка, Тіссена (Додаток Н). Парові млини будуються також менонітами у Петрівці (Майдан), Григорівці [79, арк. 50].

Таким чином протягом більш ніж 100 років німецьке підприємництво чинило значний вплив на промисловий сектор економіки. Підприємства були на той час сучасними і виготовляли продукцію, яка відповідала вимогам часу. Взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення у промисловому секторі будувалося на основі економічної взаємовигоди і доцільності. Головним чином для українців це було обумовлене грошовою вмотивованістю, адже німецькі підприємства пропонували конкурентну заробітну плату та чесність у взаєминах зі своїми робітниками.

* *

*

Досліджуючи питання взаємовідносин німецьких колоністів з царською владою слід зробити висновок, що з самого початку колонізації, німецькі поселення мали керуватися законодавством Російської імперії. Громади колоністів створювалися, як соціальні інститути, але повинні були мати офіційну структуру (ієрархію чинів), яка повинна була стати частиною загального державного апарату управління. Ця структура мала виконавчі

функції (поліцейські, податкові, виконавські). Але по факту німецька громада продовжувала існувати, як неформальна організація, яка керувалася звичаєвим правом. Опікунська контора, яка була створена для того, що стати зв'язним елементом між колоністами та владою на початковому етапі існування не мала значної влади та впливу на колоністів, так як і не могла надати допомоги колоністам через значні зловживання та розкрадання у Которі. Протягом XIX-початку XX століття між владою та німцями фактично не відбувалося конфліктів, оскільки колонії пройшли період адаптації та мали позитивні тенденції в економіці. Антинімецькі настрої у суспільстві виникають наприкінці XIX століття і були пов'язані перш за все з економічним успіхом колоній та успіхом німців у промисловості. Але із владою взаємини погіршилися із початком Першої Світової війни, коли німецькі колоністи були звинувачені у співробітництві із ворогом держави та ліквідаційні закони ввели обмеження на більшість економічних сфер діяльності колоній. Революція 1917 року та встановлення більшовицької влади, зумовили затяжний конфлікт між владою та німецькою громадою на ґрунті обмеження та наступу на автономність, економіку, релігію, мову, культуру, що в кінцевому результаті призвело до міграції колоністів до країн Північної Америки.

Німецькі колоністи протягом часу перебування на території України чинили значний вплив на економічний розвиток Російської імперії. Особливо слід відзначити період кінця XIX – початку XX століття, час найбільшого економічного розквіту німецьких колоній. Німці знаходячись у середовищі корінного населення, маючи ті ж самі природні та економічні умови з українцями спромоглися досягти визначних успіхів у сільському господарстві, промисловості, техніці у порівнянні з іншими етносами. Це було пов'язане перш за все із тим, що колоністи перенесли із собою до нової батьківщини і власний, вже давно сформований, досвід господарювання із встановленими принципами економічного підходу до всіх сфер життя суспільства. У сільському господарстві були використані нові, на той час прогресивні методи

господарювання та обробітку землі. Протягом другої половини XIX – початку XX століття існувала значна різниця між українським та німецьким селом. Цей контраст зумовлювався багатьма чинниками: державною політикою, прогресивними методами господарювання у німців, позитивний досвід у обробітку землі привезений колоністами із Німеччини, релігійними переконаннями в особливій місії протестантів на землі та в економічному призначенні. Німецькі підприємства складали значну частку промислового сектору Російської Імперії.

Результати дослідження даного розділу були викладені у публікаціях [188], [189], [196], [197], [198].

РОЗДІЛ 3.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН.

3.1 Освітнє співробітництво німецьких колоністів з українським населенням.

Щоб запустити процес асиміляції німців, урядові Російської імперії необхідно було розпочати процес подолання головної перешкоди між німцями та українцями – мовного бар'єру. Саме з цього часу і починається процес спочатку добровільної, рекомендаційної русифікації у колоніях, а пізніше і примусової. Русифікація, за відомим дослідником Е. Таденом, у Російській імперії характеризувалася тим, що відбувалася на декількох напрямках: спонтанна русифікація еліт, адміністративна русифікація, яка характеризувалася централізацією влади і обов'язковістю ведення справ російською мовою; насильницька русифікація, характеризувалася тим, що відбувалося насадження російської мови на законодавчому рівні і заборона в діловодстві мов етносів, що населяли імперію [10, с. 49].

Національна політика Російської імперії є актуальною проблемою для вітчизняних та зарубіжних дослідників. О. Міллер провів комплексне дослідження, яке стосувалося русифікаторської політики уряду імперії в контексті направленості на створення єдиної нації. С. Соколовський у своїх дослідженнях опирається на судження про використання терміну «іногородці» у державній політиці та імперському законодавстві. Зарубіжні дослідники, такі як Р. Вікс та А. Каппеллер розглядали національне питання в Російській імперії з точки зору досвіду Європи у вирішенні національних питань [76, с. 126].

На думку деяких дослідників, таких як Н. Івчик, зміна вектору національної політики була зумовлена подіями 1830-1831 років, коли відбулося

Польське повстання, яке супроводжувалося спробами повсталих залучити до своїх лав представників інших етносів для боротьби за власну незалежність і самовизначеність. Це призвело до того, що багатонаціональна держава мала в перспективі постійні проблеми з бажанням самовизначення окремих етносів. Як результат цього, політика уряду була спрямована на зміцнення імперії [62, с. 226].

Школи у німецьких колоніях засновувалися разом із заснуванням поселень. Школа відігравала надзвичайно важливу роль у житті протестантів. Діти не могли проходити обряд конформації, якщо самотійно не могли прочитати Євангеліє. Це зумовило високий рівень освіченості серед німецької общини. Протестантськими общинами школа розглядалася, як один із найважливіших важелів виховання молодого покоління у відповідності до релігійних догматів. У результаті чого німецькі школи фактично «ліпили» із своїх учнів протестантів. Релігійне спрямування освіти закріплювалася тим, що діти вчилися читати і писати за Святим Письмом. Це призвело до того, що пастори мали надзвичайно великий вплив на освітні процеси. До 1881 року, коли остаточно було скасоване самоврядування у німецьких колоніях, школи можна вважати церковними [1, с. 87].

Школа, зазвичай, у німецькому поселенні використовувалася і як релігійна споруда. Прикладом може слугувати школа у менонітському селі Григорівка Ізюмського повіту Харківської губернії. Поселення було засноване у 1889 році, а навчальний заклад – вже у 1890 р., незважаючи на те, що він складався із одного приміщення і використовувався також як релігійна споруда. Тут проводилися церковні служіння, діти проходили конформацію, а молоді люди вінчалися. Така практика була характерною для багатьох німецьких шкіл, адже менонітами вона розглядалася, як один із основних факторів виховання майбутніх протестантів [178, с. 28]. До весни 1905 р. школа складалася з однієї класної кімнати, де викладав один учитель, а будинок, де він мешкав, був прибудований до східної частини шкільного

приміщення. Коли завершили будівництво житлового приміщення для другого вчителя, відбулося відкриття ще однієї класної кімнати, у якій почав викладати Джохан Фанк. На початку XX ст. школу знову добудували – класну кімнату та будинок ще для одного викладача. Саме після цього почалося навчання в перших двох класах середньої школи. У 1906 р. на посаду вчителя було запрошено третього фахівця для започаткування навчання у старшій ланці (для хлопчиків). Для того, щоб дати дівчаткам можливість поглибленого навчання, будівлю знову було розбудовано і запрошено на роботу вчителя-жінку. Варто зазначити, що за час проживання менонітів у Григорівці з 1889 по 20-ті роки XX століття церковна споруда так і не була побудована. Цей факт свідчить про тісний зв'язок освіти та релігії у німецьких колоніях [178, с. 29].

Переселяючись у Російську імперію, німецькі колоністи мали широкі права по самоврядуванню у своїх колоніях. Це стосувалося і питань освіти. Фактично на початковому етапі переселення починаючи з 1763 року, не було видано окремого нормативно-правового акту, який би стосувався регулювання освіти у колоніях. Згідно із Маніфестом Катерини II від 22 липня 1763 року, переселенцям дозволялося переселятися на територію Російської Імперії і «оселятися, де вони забажають» і «мати при тому потрібне число пасторів та церковнослужителів». З цього слід зробити висновок, що колоністи, не маючи певних рекомендацій щодо освітніх процесів, перенесли із собою власну освітню систему із Німеччини [125, с. 376].

Вони оселялись окремими поселеннями, тому на початковому етапі переселення у освітньому процесі ніяких контактів із місцевим населенням не мали. До цього призводила політика держави, яка спрямована на підтримку самоізоляції колоній. Так, у 1797 році Новоросійською конторою опікунства було видано розпорядження згідно з яким офіційною мовою взаємодії колоністів із владою визначалася німецька мова, вона повинна була викладатися у німецьких школах. Про викладання російської мови не було

зазначено нічого. Це розпорядження заклало одну із головних причин, чому колоністи не вивчали російську мову аж до кінця XIX століття, а тому не мали контактів у освітньому напрямку із населенням Російської імперії [123, с. 37]. Німецькі колоністи не переймали досвід у питаннях організації освітнього процесу і не надавали його українцям через недоцільність даного питання. Випускники німецьких навчальних закладів фактично не мали змогу продовжити свою освіту за межами колоній через мовний бар'єр та те, що німецькі навчальні заклади не були у єдиній системі освіти Російської імперії. Про навчання дітей інших етносів у німецьких школах взагалі не могло бути мови через низку причин: релігійна спрямованість освіти; надання дітям елементарної освіти для потреб общини; мовний бар'єр; закритість німецької общини [130, с.180].

Школи у німецьких колоніях утримувались за рахунок сільських общин, але підпорядковувались Міністерству державного майна [98, с.169]. До 1866 року всі німецькі освітні установи керувались уставом затвердженим для Саратовських колоній, а також цілою низкою постанов та витягів із них, які затверджувалися для навчальних закладів на рівні округів (правила для початкової школи Бергтальського округу, витяги із рекомендацій міністра внутрішніх справ євангелістсько-лютеранської генеральної консисторії від 10 березня 1840 року) [98, с. 207].

Після реформ, проведених Олександром II, німецькі школи передаються під нагляд Міністерства Народної Освіти. Для того щоб виявити рівень освіти, який надавався у них, було вирішено провести їх огляд по всіх німецьких колоніях. Для цього у кожному повіті було обрано делегата із числа членів повітової училищної ради для проведення огляду та письмового звіту [1, с. 78].

Із доповіді М.О. Корфа про стан навчальних закладів у німецьких колоніях можна зробити висновок, що школи у німецьких колоніях станом на 1867 рік перебували у досить складному становищі, як і у плані матеріально-

технічної забезпеченості, так і у плані якості освіти. Причинами такого стану Корф визначав: недостатню фінансову забезпеченість, низьку заробітну плату для вчителів. Це зумовило недостатній кваліфікаційний рівень вчителів у школах, через погану фінансову вмотивованість вчителів [81, с.9].

Таблиця 3.1.

Порівняння заробітної плати вчителів у німецьких колоніях та вчителів в українських школах середини XIX століття.

<i>Вид плати</i>	<i>В українських школах</i>	<i>У менонітських школах</i>	<i>У лютеранських школах</i>
Заробітна плата у рублях сріблом	12-18 рублів сріблом на рік за кожного учня. (100-200 рублів сріблом на рік)	100-200 рублів сріблом	Від 100 до 250 рублів сріблом на рік
Забезпечення продуктами харчування	Не було		10 четвертин хліба
Забезпечення житлом	Не було	Будинок у селі, або декілька кімнат у суміжному із школою приміщенні	Кімната або приміщення суміжне із школою
Інше	Не було	Паливо для опалення житла; інколи хатня робітниця; 6-10	Паливо для опалення житла; 6 десятин землі для власного

		десятин землі для власного користування	користування.

[28, арк. 57; 55, с. 100]

За доповіддю барона Корфа, станом на 1867 рік у жодній німецькій школі Олександрівського повіту не було навчальних посібників. Діти вчилися писати і читати по Святому Письму. У багатьох школах були відсутні дошки [39, арк. 28-29].

У менонітських школах діти йшли на навчання із власними прописами і книжками. У молодших класах діти навчалися по Катахезису або фібелю. У середніх – по Євангелію, а старших – по Біблії. Інших книжок для навчання до середини XIX століття у німецьких школах не було. У лютеранських навчальних закладах були відсутні навіть прописи. Вчителі писали літери та склади на шматках паперу або на газетах, а діти копіювали їх до зошитів [67, с. 131].

У колонії Грунау користувались російською рахівничкою. Це свідчить про перші прояви запозичень колоністами із системи освіти Російської імперії [26, арк. 8].

Варто звернути увагу на те, що у німецьких школах навчалися як хлопчики, так і дівчатка, у той час як у навчальних закладах України не було прийнятим віддавати дівчаток на навчання [27, арк. 10].

Для кращого розуміння тенденцій, які відбувалися у напрямку русифікації німецьких колоній у Російській імперії можна звернутися до конкретних прикладів, які можемо знайти у звітах членів повітових училищних рад. Училищні ради створювались на території України у 60-х роках XIX століття, і були свого роду організаторами та контролюючими органами навчального процесу. Таким прикладом можна вважати донесення

М.О. Корфа Олександрівській училищній раді, де наведені конкретні дані та приклади по інтеграції німецьких колоній у російську систему освіти [37, арк. 19].

До реформ 60-х років XIX століття мовою викладання у школах була виключно німецька. 10 травня 1860 року Одеська Опікунська Рада надіслала до кожної німецької школи по одному екземпляру державного гімну «Боже Царя бережи», зобов'язуючи співати його у кожній німецькій освітній установі. Ця вимога була проігнорована так як і рекомендація Опікунської ради про викладання російської мови по декілька годин на тиждень. Обґрунтуванням невиконання рекомендації слугувало те, що не було вчителів, які б володіли російською грамотою. Менонітська громада Олександрівського повіту, будучи прогресивно налаштованою, у 1866 році відправила трьох учнів до Хортицького училища для того, щоб вони навчалися російській грамоті та змогли викладати російську мову у німецьких школах [40, арк. 7].

У Маріупольському окрузі станом на 1866/67 навчальний рік в жодній школі німецьких колоністів не викладалася російська мова. Завдяки клопотанню Олександрівської училищної ради вже на 1867/68 навчальний рік тут діяли 4 російськомовні школи, у яких весь навчальний процес вівся російською мовою, а німецька мова викладалася лише двічі на тиждень. Окрім того, у п'яти німецьких поселеннях була введена російська мова у навчальну програму. За навчальний рік у окрузі російській грамоті були навчені 130 дітей [37, арк. 21].

Варто зазначити, що запровадження російської мови у німецьких школах не було насильницьким, а лише завдяки заохоченню та рекомендаціям Училищної Ради. Як приклад, Олександрівська Училищна Рада навесні 1867 року запросила вчителя В.К. Неймана працювати вчителем у російській школі, яку планувалося відкрити у вересні цього ж року у колонії Грунаю. Училищна Рада сповістила общину Грунау про можливість, яку вони можуть отримати, але організацію навчального процесу община селища повинна була взяти на

себе. Училищною Радою В.К. Нейману було надане вчительське посвідчення і необхідні навчальні матеріали. Але вже у жовтні 1867 року під час огляду навчального процесу у школі Грунау, членами комісії був зроблений висновок про те, що організація освітнього процесу знаходилася у непристосованому приміщенні. При цьому у школі навчалося 23 учні [37, арк. 28]. Варто зазначити, що головні труднощі із якими зустрілася російська школа, полягали у питанні фінансового забезпечення, адже община вже платила податок з кожного повноправного члена на користь німецької школи у колонії. І обкладання новим податком ще і на користь російської – було питанням складним. Але все ж таки на загальних зборах було прийнято рішення про те, що російська школа є «невідкладною необхідністю» для німців і повинна фінансуватися за рахунок общини. Хвиля русифікації у колонії набула розмаху, і вже на весні 1868 року община колонії Грунау подала клопотання до Училищної Ради про відкриття російського жіночого училища, аргументуючи це тим, що «російська мова не увійде до широкого вжитку серед німців до тих пір, поки вона не стане вживаною у кожній німецькій оселі» [91, с. 54].

Цього ж року у колонії Великий Вердер община самостійно висунула пропозицію до Училищної Ради про відкриття російської школи у колонії. Вона гарантувала отримання вчителем заробітної плати у розмірі 400 рублів сріблом на рік не зважаючи на те, яка кількість учнів буде навчатися (в українських школах вчителі отримували 18 рублів сріблом на рік за кожного учня). Община колонії Рундевізе, також висунула пропозицію щодо заснування російської школи у них. У кожній колонії, при російській школі, існував наглядач, який займався організацією навчального процесу, а також займався господарськими питаннями. На цю посаду запрошували представників із колоністів, які мали чіткі позитивні погляди на рахунок російських навчальних закладів у німецьких колоніях. Зазвичай наглядачі надавали також і фінансову допомогу навчальним закладам із власних коштів. Так, у колонії Грунау наглядачем був І.І. Ян, який на користь школи пожертвував кошти і на них

закупив всі необхідні меблі, а також допоміг при будівництві нового цегляного приміщення. У колонії Тіренгоф колоніст Бродт за кошти із власного рахунку побудував шкільне приміщення для російської школи. Таким чином, у 1869 році було відкрито російську школу. Станом на 1869 рік у колоніях Грунаю і Рундвізе у російськомовних школах навчалося у загальному 69 учнів. Утримання у Грунау обходилося у 1062 рубля сріблом на рік, продукти харчування для вчителя, а також покривання витрат на житло для вчителя у середньому 6 рублів сріблом на місяць (сюди включалося опалення та освітлення будинку) [192, с. 55].

Вчителі у німецьких російськомовних школах купували посібники з вивчення російської мови для себе за власний кошт. Користувалися у 60-80х роках XIX століття посібниками: Керковіуса, для перекладу з німецької мови на російську; посібником по вивченню російської мови Петрова (виданий в Одесі у 1859 році) [138, арк. 56].

Батьки учнів, купували навчальні посібники дітям самостійно, так у колонії Бергталь у 1869 році було колоністами придбано 40 примірників підручника Петрова. У колонії Тіренгорт у одній із родин батьки платили по 180 рублів на рік за навчання свого сина у школі в Олександрівці (це була звичайна російська школа, не німецька) [138, арк.79].

Училищна Рада допомагала процесу запровадження російської мови у німецьких колоніях, запрошуючи російських вчителів до шкіл, а також надаючи безкоштовно підручники для учнів. Радою також надавалась фінансова допомога при відкритті російських шкіл. У колоніях Грунаю була надана допомога у розмірі 100 рублів для першочергових потреб школи таких, як опалення шкільного приміщення та придбання необхідного інвентарю [165, арк 19]. Станом на 1870 рік вчитель отримував на рахунок школи 500 рублів за 35 учнів. Якщо кількість учнів була більшою, то виплати збільшувались на 12 рублів за кожного. З цього розрахунку викладач отримував заробітну плату близько 520 рублів, а решта коштів витрачалася на користь школи. Вчитель

отримував по одній мірі зерна за кожного учня, а також безкоштовну квартиру [174, арк. 23].

Згідно із перевіркою знань учнів проведеною 25 квітня 1870 року в російській школі у колонії Грунау, знання учнів були на достатньому рівні. Всього у старшій школі навчалося 17 учнів, які досить добре володіли технікою читання, але розуміння російської мови було дуже слабким. Згідно із рекомендаціями членів Училищної Ради, дітям необхідно якомога більше використовувати різноманітні звороти російської мови при перекладі і перекладати не лише конкретні приклади із підручника, але і інші приклади, надані вчителем [38, арк. 18].

У російськомовній школі Рундевізе в загальному навчалося 15 дітей. При інспектуванні було виявлено, що у молодших класах діти читають добре, а пишуть незадовільно. При більш глибокому аналізі навчального процесу було зроблено висновок, що вчитель цієї школи Нейман відкинув пропозицію щодо навчання по «звуковій методі» і використовував традиційну систему навчання у німецьких колоніях – «заучування» без розуміння змісту та хорове читання текстів. Як результат: діти не могли пояснити прочитаних слів, а всі вправи «Рідного слова» були завчені напам'ять без розуміння суті. Старші класи показували кращі результати і володіли письмом, і читанням на рівні, який відповідав поставленим задачам. У арифметиці діти могли додавати, віднімати і розв'язувати задачі на декілька дій [38, арк. 25].

У колоніях Рундевізе, Великий Вердер, Малий Вердер, Кальчановка і Білі Вежі німецькі колоністи на відміну від всіх інших колоній вільно володіли українською мовою. Ця відмінність у порівнянні із іншими колоніями була пов'язана із тим, що переселенці цих колоній були вихідцями із Франкфуртської округи на Рейні, з початком колонізації в Російській імперії переселилися у Чернігівську губернію, де жили у тісному співіснуванні із українським населенням, що призвело до того, що до 1832 року колоністи майже повністю українізувались і майже не розуміли німецької мови.

Елементи одягу і побуту були перейняті в українців. У цих колоніях простіше за все було започаткувати російськомовні школи. Так, у колонії Великий Вердер община самостійно ініціювала відкриття російськомовної школи і надсилала прохання до Училищної Ради про пошук вчителя. Община Кальчановки повідомила Училищну Раду про те, що у німецькій школі вчитель буде навчати дітей російській грамоті, а вже на наступний 1871/72 навчальний рік у колонії буде відкрита власна російська школа [37, арк. 10].

При порівнянні рівня знань з арифметики учнів німецьких шкіл та російських шкіл у німецьких колоніях, на основі звіту членів Олександрівської Училищної Ради можна зробити висновок, що знання учнів російських шкіл були вищими від німецьких навчальних закладів. Але в той же час рівень знань був нижчим, ніж у учнів українських та грецьких сіл [37, арк.11].

У російських школах була запроваджена «звукова метода» навчання читанню у молодших класах, яка ґрунтувалася на тому, що вчитель показував учням літери і називав їх спочатку голосні, потім приголосні і учні повторювали їх хором, після цього складали склади із цими літерами і багаторазово повторювали у різних комбінаціях (цю методику активно пропагував барон М.О. Корф у 60-80х роках XIX століття). Ця методика викладання знайшла успіх серед навчальних закладів і при порівнянні результатів навчання виявлялося, що учні за 4 тижні навчання у російській школі вже могли самостійно читати без складів і писати слова. У той час як у німецькій школі на засвоєння таких навиків йшло майже 3 роки. До того ж при порівнянні методики виховання можна зробити висновок, що у німецьких школах діти повністю повинні були у всьому слухати вчителя, не виражати ніяких самостійних думок та суворо дотримуватись дисципліни під час занять. У російськомовних німецьких школах дітям надавалося більше свобод, можливість висловлювати власні думки та толерантне відношення вчителя. Як результат – діти у цих школах відчували себе більш вільними і не боялися відповідати на поставлені запитання [133, с. 18].

У колонії Ней-Ямбург російську мову викладав вчитель Кістнер, який сам володів російською мовою не досконало. Це призвело до того, що діти заучували напам'ять слова, не розуміючи їхнього змісту. А при іспиті не могли прочитати інших, не знайомих слів. Щодо письма діти не могли написати слів самостійно на дошці. Більшість взагалі не розуміли, якими літерами необхідно писати ті чи інші слова. Деякі взагалі продиктовані слова намагалися писати німецькими літерами. Діти не розуміли літер і слів, а лише «перемальовували» їх із дошки у свої прописи [41, арк. 11].

Навчальна література з російської мови характеризувалася наявністю у школах варіацій підручника для перекладу, Новий Заповіт, катахезис Лютера російською мовою. Школа в Грунаю виділила 1 руб для придбання 25 екземплярів керівництва по вивченню російської мови за звуковою методою барона Корфа [55, с. 129].

У цей же час у німецьких російськомовних школах, які підпорядковувались Училищній Раді почали запроваджувати наочну методику навчання. Суть її полягала у тому, що вчитель вчив російській розмовній мові дітей за картинами. Наставник веде бесіду з дітьми російською мовою, описуючи і пояснюючи предмети та елементи зображені на картині. Прикладом слугують картини Золотова, на яких зображені моменти сільськогосподарського життя [28, арк. 45].

У Олександрівському повіті станом на кінець 70х років XIX століття у 32 німецьких школах працювало 17 колоністів, 1 – міщанин, 14 – іноземців [38, арк. 29].

Щодо предметів викладання то у російських школах дозволялося також викладання Закону Божого, що свідчить про високий рівень довіри общини до вчителя.

Щодо процесу русифікації у німецьких колоніях прикладом може слугувати перепис населення, проведений 1897 році, за яким можна виявити кількість писемного населення у Таврійській губернії, яке володіло російською

мовою за національностями (Додаток О). За цими даними рівень володіння російською мовою серед німців був найвищим у порівнянні із українцями, євреями та татарами. При цьому у німців високий рівень володіння російською мовою мали як чоловіки, так і жінки (Додаток П).

Таким чином, рівень письменності німців був найвищим серед народів імперії. До того ж рівень володіння російським письмом був більшим у порівнянні з іншими. Це свідчить, що русифікація серед колоністів мала наслідки, бажані урядом Російської імперії. При аналізі перепису населення 1987 році можна виявити кількість молодого населення, на яке вплинула цілеспрямована політика русифікації у колоніях, що була розпочата у 70-х роках XIX століття [129, с. 87]. З цього перепису виходять дані про високий рівень володіння населенням віком від 10 до 19 років російською мовою по губерніях Півдня України (Додаток Р)

Незважаючи на те, що колоністи намагалися віддавати дітей на навчання до своїх шкіл, відомі випадки спільного навчання протестантів із католиками, православними, іудеями. Так, у школі для глухонімих дітей у колонії Грослібенталь, за 25 років її існування освіти здобули 77 лютеран, 28 православних, 19 католиків, 29 іудеїв, 4 баптиста і 1 римо-католик [129, с.139].

Німецькі школи були передані під нагляд Міністерства Народної Просвіти (далі МНП) протягом 1881-1892 років. Початкові школи відносилися до шкіл нижньої ланки навчальних закладів, але вже після короткого періоду в 10 років, після адаптації до нових умов під наглядом МНП колонії нараховували навчальні заклади середньої ланки: училища при лютеранських та католицьких церквах, чоловічі ті жіночі училища, реальні училища, приватні німецькі навчальні заклади [143, арк. 15].

У Харківській губернії початкові училища поділялися на 2 категорії:

1) училища, які відкривалися інструкцією від 4 червня 1875 року (підзвітні Міністерству народної освіти) в селах Василівка, Григорівка Гаврилівської волості;

2) училища, які відкривалися положенням від 25 травня 1874 року (училища підконтрольні Училищним радам) в селах Беззаботівка, Рижове, Софіївка, Безпальцеве, Єлизаветівка, Петрівка.

У 1900 році було відкрите Ново-Бахметівське однокласне сільське училище у селі Ново-Бахметівка Олександрівської волості [49, арк. 12].

У «Відомості й звіті про народні училища Ізюмського повіту» згадується, що на 1 січня 1900 року на території Ізюмського повіту було 2 школи, які утримувалися німецькими колоністами і були підпорядковані Міністерству народної освіти. На 1 січня 1901 року таких шкіл було відкрито ще дві [49, арк. 13].

Освітніх установ, які були підпорядковані Училищним радам на 1 січня 1900 року було шість, а на 1 січня 1901 року – сім. З них у приватній власності знаходилося чотири школи, наймалися за рахунок німецької громади три [49, арк. 14].

На 1 січня 1901 року на території Ізюмського повіту однокласні сільські училища, які утримувалися німецькими колоністами були в селищах: Василівка Барвінківської волості, Григорівка Гаврилівської волості, Ново-Бахметівка Олександрівської волості [49, арк.17].

На території Ізюмського повіту станом на 1900 рік в однокласних сільських училищах, які забезпечувалися німцями-колоністами і які були підзвітні Міністерству народної освіти, було 3 вчителів, один із них протестант і два меноніти. До того ж серед них не було жінок. В училищах, які підпорядковувалися Училищній раді, було 7 учителів: три протестанти і чотири вчителі менонітського віросповідання [49, арк. 19].

На 1900 рік в Ізюмському повіті, в училищах підконтрольних Міністерству народної освіти, було 94 учні із них 55 хлопчиків і 39 дівчаток.

На 1901 рік в училищах навчалося 177 учнів, з яких було хлопчиків 97, а дівчаток – 80. Щодо релігійного віросповідання, то в цих училищах православні не навчалися, на 1901 рік в училищах навчалося 55 протестантів і 97 менонітів [49, арк. 21].

В училищах, підзвітних Училищним Радам, на 1900 рік навчалося 172 учні із них чоловіків було 92, а жінок 80. На 1901 рік тут навчалося 217 учнів із них 109 чоловіків і 108 жінок. Варто зазначити, що в цих училищах навчалися також і православні і римо-католики. На 1901 рік тут навчалися: православні – 1; римо-католики – 71; протестанти – 66; меноніти – 79.

Цікавим є той факт, що в училищах, які утримувалися німецькими колоністами, навчалися діти селян. Діти дворян і чиновників та інших станів тут не навчалися [49, арк. 15].

Навчально-виховний процес, згідно зі свідченнями огляду, проведеного в 1901 році і результатами екзаменів у школах, які утримувалися німцями, був на досить високому рівні. Викладання всіх предметів, окрім Закону Божого і німецької мови, велося на російській мові.

Успіхи учнів у вивченні російської мови були задовільними, окрім Єлизаветівського і Софіївського училищ, де погано писали російською мовою.

У підготовчих відділеннях німецьких шкіл діти читали статті з книги Вольнера: «Російська мова» (випуск 1, Буквар). У молодших відділеннях при читанні російською мовою ще дуже відчувався акцент німецької мови. У середніх відділеннях читання велося за книгою Вольнера «Російська мова» (Випуск 2). Акцент при читанні деяких російських слів ще був помітним. Переказ змісту прочитаного відбувався лише за допомогою спрямовуючих питань викладача. У старших класах практикувалося читання та переказ статей із книги Вольнера «Російська мова» (випуск 3). Результати методики викладання були задовільними, учні уже добре володіли російською мовою [157, с. 109].

Закон Божий викладався вчителями загальноосвітніх предметів. Предмет «музика» викладався на російській мові, до того ж російський гімн виконувався всіма учнями під чітким керівництвом наставників.

Варто зазначити, що всі вчителі володіли російською мовою на високому рівні і відносилися до своїх педагогічних обов'язків дуже відповідально.

Заробітну платню вчителів в німецьких школах отримували у розмірі від 300 до 600 рублів на рік, а також надавалося житло, опалення, освітлення житла, а також служниця [49, арк.25].

Всі підручники, а також навчальна література купувалася на кошти батьків дітей, які навчалися у цих школах. При двох училищах – Василівському і Петровському – на кошти сільської общини була створена шкільна бібліотека з підручників рекомендованих Міністерством Народної Освіти, які увійшли в каталог книг для вживання в нижчих училищах відомства Міністерства народної освіти [157, с. 110].

Для забезпечення належного рівня викладання російської мови для вчителів німецьких шкіл пропонувалися спеціальні курси з поліпшення знань російської мови. З ініціативою запровадження таких навчань виступали самі німецькі громади, оскільки розуміли, що вчителі, які не викладають у німецьких поселеннях і не мають практики спілкування з росіянами, не можуть якісно навчати дітей. Про проведення таких курсів вчителів повідомляли раніше, іноді через оголошення в місцевих газетах. Курси проводилися у центральних училищах таких як: Пришибське, Гальбштатське, Нейзацьке, Орловське, Хортицьке або у державних навчальних закладах. Вони проводилися під час літніх канікул і зазвичай тривали місяць. Фінансувалися місцевою владою або общинами, які направляли вчителів. Вчителів заселяли у пансіонати при училищах. На курсах зазвичай викладали дидактику та методику викладання. На практичних заняттях вчителі читали твори

російських класиків, співали російські пісні та проводили пробні уроки [58, с. 45].

30 червня 1903 року МНО був виданий циркуляр про обов'язкове постачання всіх німецьких шкіл навчально-методичною літературою для поліпшення вивчення російської мови. Цей циркуляр також передбачав проведення для учнів екскурсій за межі поселень та у сусідні селища з метою отримання учнями практики спілкування із місцевим населенням та удосконалення рівня володіння російською мовою. Цим циркуляром також передбачалося відкриття при школах курсів для навчання місцевого населення [58, с. 47].

На великих підприємствах та у господарствах німецьких колоністів працювали робітники з числа інших етнічних груп, у тому числі і українці. Зазвичай такі робітники мешкали разом зі своїми родинами у колоністських поселеннях. Для дітей таких робітників православним духовенством створювалися церковно-приходські школи, у яких вони вчилися грамоті та головним релігійним догматам. У таких школах вчилися діти православних, а також і тих, хто із православ'я перейшов до протестантизму [23, с. 50]. Прикладом може слугувати недільна школа поселення Софіївка Олександрівського повіту. Православний місіонер І.Г. Айвазов у своєму нарисі «Щоденник місіонера» описував свій візит до такої школи. Під час навчального процесу діти сумлінно писали та читали. Серед дітей були і сектанти (так називали всіх протестантів). Всі вони, ходили в школу з великим бажанням, читали молитви, старанно хрестилися, але не носили натільних хрестиків [30, арк. 28].

Слід відзначити, що у менонітських колоніях функціонувала також так звана вища школа, де вивчалася релігія, чистописання, всесвітня історія, історія рідного краю, російська і німецька мови, географія, геометрія, фізика. Цікавим є той факт, що меноніти в питанні освіти не замикалися всередині своєї громади.

Першим випадком навчання православних у менонітських закладах освіти можна вважати курси, організовані Й. Корнісом. З 1843 року за дорученням російського уряду він став наглядачем всіх менонітських навчальних закладів.

У 1839 році Міністерство державного майна надіслало пропозицію Йогану Корнісу, як власнику зразкового господарства, взяти до себе на навчання правильно вести господарство 16 дітей із російських та ногайських сімей. Корніс прийняв цю пропозицію, але на своїх умовах: вік учнів повинен бути від 15 до 17 років; курс навчання триватиме 10 років; звільнення учнів від військової повинності; найздібнішим учням виділення премій у розмірі 200 рублів [33, арк. 13].

Під час цього навчання учні вчилися вести господарство, їх залучали до різних видів робіт: вчилися розводити сільськогосподарські культури, вчилися основам ветеринарії, основам селекції, основам садівництва, вчилися працювати із найновішими сільськогосподарськими знаряддями праці та обробітку землі, вчилися основам агрономії [33, арк. 15].

У 1858 році в Одесі було відкрите Німецьке реальне училище святого Павла. У цьому училищі мали змогу навчатися і хлопці, і дівчата всіх національностей та віросповідань. В училищі хлопці вчилися комерційній та ремісничій професіям, а дівчата навчалися вести домашнє господарство. Училище складалося з двох відділень – реального та спеціального. В реальному відділенні діти вчились: релігії (за віросповіданнями); вивчали мови – російську, німецьку, французьку; арифметику; чистописання; креслення, малювання; музику. Дівчата вивчали такі предмети як: ті самі мови що і хлопці; чистописання, арифметика, географія, історія, малювання; ведення домашнього господарства; рукоділля. Після закінчення реального відділення за бажанням продовжити навчання діти могли навчатися у спеціальному відділенні. Навчання тут тривало 3 роки. У спеціальному відділенні діти могли отримати навчання за спеціальностями ремісника та купця. Для ремісників

навчальна програма доповнювалася фізикою, механікою, технологією, виготовлення моделей та англійською мовою. Купці вивчали досконало мови: до російської, французької та німецької додавалися ще англійська та італійська. Викладалася також арифметика, бухгалтерія, комерція, історія, географія та фізика. Кількісні показники за період з 1876 по 1895 роки свідчить про те, що німці не були у цьому училищі у чисельній перевазі, вони складали лише 29% від загальної кількості учнів [43, арк. 11].

1909 році у Барвінковому відбулося відкриття навчального закладу «комерційне училище». Головним спонсором цього навчального закладу стала німецька громада селища Барвінкове. Освіта, яку отримували учні цієї школи давала змогу у майбутньому вступити до університету та отримати вищу освіту. У школі мали змогу навчатися хлопчики та дівчатка різних станів суспільства та різних етносів. Навчання тривало три роки [79, с.134]. Приміщення школи було добудоване, електрифіковане та отримало парове опалення. Тепер будівля складалася із 13 класних кімнат, допоміжних та господарських приміщень [79, с. 142].

У Ейгенфельдському училищі, яке спеціалізувалося на наданні освіти за сільськогосподарським напрямком, станом на 1915 рік навчалася 87 осіб. За релігійною ознакою вони розділялися наступним чином: лютеран 59%; православних 36%; менонітів 4%; католиків 1%. (Додаток С). Таким чином, найбільша кількість учнів в училищі була лютеранського віросповідання. Проте, на другому місці за кількістю були православні. Цей факт свідчить про те, що освіта у німецьких спеціалізованих навчальних закладах користувалася популярністю серед населення імперії. Для порівняння можна навести приклад Гальштатського комерційного училища (Додаток Т). Таким чином, сільськогосподарське училище користувалося більшою популярністю серед населення Російської імперії, ніж комерційне. Це ще раз підтверджує сільськогосподарський потенціал німців.

З початком Першої світової війни становище німців-колоністів погіршилося. Німецьке населення почали сприймати, як ворогів, представників країни агресора. Звичайно, ці настрої мали безпосередній вплив і на освітні процеси у колоніях [67, с. 283].

До початку XX століття німецька мова вивчалася в освітніх закладах всіх рівнів: від початкових шкіл до вищих навчальних закладів. У вищих навчальних закладах німецькою мовою велося навчання деяких дисциплін, адже вона вважалася мовою науки, на ній же друкувалися і наукові праці. Носіями німецької мови були як і піддані Австро-Угорщини, Німеччини, запрошені на тимчасову роботу, так і вихідці із німецьких колоній [50, с. 56].

Питання ролі і місця німецької мови в освіті, вже давно обговорювалося, але не зазнавало таких радикальних змін, які викликав початок Першої Світової війни [51, с. 440].

Заборона на вживання німецької мови, відобразилася на повсякденному житті німецьких переселенців. Це питання торкнулося всіх навчальних закладів. Слід зауважити, що указів щодо німецької мови було всього 2: Височайший наказ затверджений 24 грудня 1914 року Радою міністрів та наказ від 18 серпня 1916 року. Перший наказ забороняв викладання німецькою мовою у німецьких навчальних закладах Російської імперії, а другий забороняв викладання німецькою мовою, крім Закону Божого та власне німецької мови, у всіх навчальних закладах імперії [141, арк. 21].

Антинімецька кампанія почалася фактично з перших днів війни. Попечителі навчальних комітетів засипали МНО листами з проханням надати інструкції з приводу того, як чинити з іноземцями німецького походження [51, с. 380]. З Києва такий лист надійшов 26 липня, з Одеси – 28 липня 1914. При чому ці листи шифрувалися і відправлялися телеграфом, відповіді з міністерства також були зашифровані, що свідчить про важливість, конфіденційність та невідкладність питання [51, с. 394]. Попечитель Київського округу А.Н. Деревницький видав розпорядження про збір даних про

всіх вчителів німецького походження [51, с. 397]. 7 вересня 1914 року Катеринославський губернатор В.А. Колобов ввів заборону про вживання німецької мови у громадських місцях [46, арк. 10]. 25 жовтня 1914 року таке ж розпорядження було видане начальником Одеського військового округу, а також генерал-губернатором М.І Ебеловим. Заборони торкнулися не лише мови, а й відобразилися на повсякденному і економічному житті колоністів. Так, було введено заборону на збори дорослих німецьких чоловіків та заборонялося спілкування німецькою мовою за межами колоній [51, с.421].

Заборона на вживання німецької мови каралася арештами та штрафами. Преса рясніла прикладами арештів німців за вживання німецької мови у громадських місцях. Так, у газеті «Южный Край» (м.Харків) у випусках від 16 та 18 червня 1915 року писалося про арешт та штрафи громадян Росії та Швейцарії за вживання німецької мови на вулицях Харкова. Затриманими були професор Харківського університету А.Г. Зоммер, пастори Штендер і Фальцман [134, с. 36].

Заборона німецької мови і загальне негативне відношення до німців спровокували занепокоєння батьків учнів. У МНО з усіх кутків надходили листи, телеграми. Наприклад, із Одеси від «Російських людей Одеси» 6 серпня 1914 року надійшов лист [44, арк. 49], у якому вимагалася заміна німецької мови у навчальних закладах на англійську, а також заборонити взагалі викладати німецьку мову. МНО пішло на поступки, і вже з 1916/17 навчального року у навчальних закладах до німецької та французької мови була додана англійська. Батьки на вибір могли обрати іноземну мову для своїх дітей.

Значний вплив на освітні процеси у колоніях мала заборона створення німецьких громад. Даний наказ був виданий 30 листопада 1914 року Міністерством внутрішніх справ. Міністр внутрішніх справ Маклаков розіслав дану заборону по всім губерніям з вимогою усіляко перешкоджати дії цих об'єднань. Херсонський губернатор самотійно ще до наказу Міністерства 11

жовтня 1914 року заборонив Кучурганське об'єднання допомоги освіти та Херсонське німецьке об'єднання. Така участь чекала і на об'єднання, які допомагали сиротам здобути освіту [133, с. 29].

З 1915 року починають масово закриватися німецькі школи. Передумовами цього стали всі дії влади, спрямовані на німецьку національну меншину. Сюди можна віднести і заборону на німецьку мову у школах, і заборону на користування німецькою мовою у громадських місцях, і «ліквідаційні» закони, які ставили питання про можливість користування школами земельними наділами [146, с.169].

5 листопада 1914 року М.І. Ебелов відправив клопотання Одеському попечителю про необхідність виявлення патріотизму у німецьких учнів. Також командуючий військовим округом вимагав відсторонити від роботи всіх «політично неблагонадійних» вчителів, навіть якщо у випадку звільнення вчителя від роботи, у школу на цю посаду не було кандидата, залишати школу без вчителя взагалі. Це призвело до того, що вже до 1 березня 1915 року тільки у Катеринославській губернії було закрито 75 шкіл, а всього по навчальному округу – 112 [164, с. 130].

На Волині, безпосередньо у прифронтовій зоні, вчителів вважали шпигунами. Цей факт підкріплюється тим, що це питання було обговорене на засіданні інспекторів губернії у жовтні 1914 року. І вже на початку 1915 року від попечителя Київського навчального округу надійшло клопотання до МНО про закриття 302 німецьких шкіл у Київській та Волинській губерніях. Своє клопотання він пояснював тим, що у німецьких школах не має необхідності і діти колоністів можуть навчатися без перешкод у російських школах. [47, арк. 11].

Слід звернути увагу на циркуляр МНО, виданий 4 травня 1915 року, який був розісланим по всім начальним округам. Це було єдине розпорядження, у якому опосередковано йшла мова про закриття німецьких шкіл. Попечителям пропонувалося замінити у німецьких школах вчителів на

вчителів, які вільно володіють державною мовою, переважно із представників корінного населення. Таку заміну планувалося провести до 1 липня 1915 року, а при відсутності кандидатів на цю посаду школи закривати. Будівлі освітніх установ після закриття рекомендувалося використовувати для потреб місцевого населення. Термін реалізації наказу не випадково був коротким – всього 2 тижні. За цей проміжок часу нереально було знайти заміну вчителям, оскільки відчувалася гостра потреба педагогічних кадрів через призов юнаків, випускників вчительських семінарій 1914/15 року [174, арк. 187]. Через це більшість шкіл все-таки були закриті. Прикладом може слугувати Бессарабський навчальний округ, у якому були закриті всі 85 шкіл і звільнено 99 вчителів [47, с. 25] [42, арк. 30].

Таблиця 3.2.

Порівняння кількості німецьких шкіл на території України за 1915 і 1916 роки.

<i>Навчальний округ</i>	<i>Кількість шкіл до 1 січня 1915 року</i>	<i>Кількість шкіл до 1 січня 1916 року</i>	<i>Всього закрито</i>
Київський	51	-	51
Одеський	567	340	227
Харківський	104	29	75

[42, арк.18-25].

Після революційних подій 1917 року, встановлення більшовицької влади освіта у німецьких колоніях зазнала істотних змін. Національна шкільна політика на перших роках знайшла своє відображення у «Декларації прав народів Росії», прийнята 2 (15) листопада 1917 року РНК. Цим документом проголошувалася рівність всіх народів, які проживають на території Росії і

ліквідовувалися всі привілеї чи обмеження, які надавалися за релігійними чи національними ознаками [173, арк. 333].

Згідно із декретом РНК РРФСР від 20 січня 1918 року «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» шкільна освіта повинна була відокремитися від релігійних установ та прибрати зі шкільної програми релігійне спрямування навчання [11, с. 27].

31 жовтня 1918 року Народним комісаріатом просвіти було видано постанову, згідно з якою: «Всі народи Росії мають право на організацію навчання своєю рідною мовою на всіх рівнях». Але була поправка про те, що обов'язковою до вивчення була також і мова більшості регіону [158, с. 29]. На перших роках перебування при владі більшовики приділяли значну увагу національним питанням. З 1923 року на території України більшовиками починає проводитися політика коренізації, яка впливала і на вектор політики щодо національних меншин на території України. Вважається, що українізація в Україні почалася з прийняттям декрету ВУЦВК і РНК від 1 серпня 1923 «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови». І вже на початку 1924 року на VIII з'їзді Рад було проголошено про «втління у життя програми культурного будівництва і розвитку української культури» тут же також було звернено увагу на освіту національних меншостей України, як засіб залучення трудящих до будівництва держави. Наслідком такого рішення стало відкриття мережі національних шкіл за етнічним спрямуванням та мовою навчання. Працювали лікнепи з мовами національних меншин [170, арк. 22].

Проте мовна політика була у конфронтації з релігійною у сфері освіти. Будь-які релігійні прояви в освіті ліквідовувалися. Станом на 1926 рік можна з'ясувати рівень писемності різних етнічних груп України, за яким німецька етнічна громада має найвищий рівень – 79% (Додаток У) [172, арк.56].

З 1924 по 1929 чисельність німецьких шкіл зросла на 20%. Заохочувальна політика держави щодо вивчення німцями рідної мови

згорнулася разом із політикою українізації. На зміну прийшла гостра критика за засудження будь-яких національних проявів. У 1928 році у ході інспекції вчительських кадрів Хортицьких навчальних закладів було звільнено декількох вчителів за «релігійні переконання», які були несумісні із вчительською посадою. З середини 30-х років всі німецькі школи були реорганізовані у російськомовні і питання німецької освіти втратило свою актуальність [103, с. 114].

Таким чином, німецька система освіти протягом двох століть існування на території України, мала декілька етапів у своєму розвитку:

I етап – 1789-1881. Це період від заснування німецькими колоністами освітніх закладів у своїх колоніях, які підпорядковувались безпосередньо самим колоніальним органам влади до часу передачі освітніх закладів під нагляд Міністерства народної освіти. Німецька система освіти мала тісні взаємовідносини із російською після передачі освітніх закладів під нагляд МНО. До цього часу траплялися лише поодинокі випадки контакту колоністів з іншими етносами у сфері освіти. Зазвичай вони були на ґрунті економічної доцільності і мали односторонній характер, коли українці, росіяни, болгари чи ногайці отримували теоретичні та практичні знання у німців у сферах сільського господарства чи ремесла. Німці зазвичай не навчалися в освітніх закладах Російської імперії через мовний бар'єр та релігійне спрямування тогочасної освіти.

II етап – 1881-1917. Період функціонування німецьких навчальних закладів під наглядом МНО. Після переходу освітніх закладів під нагляд МНО німецька освіта вирівнюється в якості із російською та спостерігаються випадки навчання дітей німців і українців у спільних освітніх закладах. Але зазвичай це були навчальні заклади середньої ланки, які надавали спеціалізовану освіту. Після початку антинімецьких кампаній освітні процеси у колоніях зазнали утисків і почали підлаштовуватися та трансформуватися у

типові навчальні заклади Російської імперії, де могли навчатися представники всіх національностей та віросповідань

III етап – 1917-1938. Період від революції 1917 року і встановлення більшовицької влади на Україні і до реорганізації німецьких шкіл у російськомовні. З приходом до влади більшовиків питання німецької освіти спочатку зазнало лібералізації із фактичним і примусовим поділом навчальних закладів за етнічною ознакою, а потім змінився курсом на ліквідацію етнічних навчальних закладів.

3.2. Етноконфесійні відносини німецького та українського населення

Пристосування релігійних норм до конкретних умов життя різних груп населення на Півдні України можна розглядати як один з чинників, що впливав на віротерпимість у регіоні. Більшість місцевих мешканців не були автохтонним населенням, а свого часу переселилися на ці території, тому різні релігійні групи змушені були адаптувати свою культуру до нових умов співіснування з представниками інших етносів.

Так, у регіоні діяла так звана система «покарань та заохочень», за визначенням відомого дослідника П. Сорокіна. Якщо шаблони поведінки індивіду або окремої групи знаходилися у дисонансі з відповідними шаблонами домінуючої групи, під впливом так званого «дресуючого» методу покарань та заохочень, вони поступово проходили трансформацію у потрібному напрямку мирним шляхом. І, якщо спочатку новий устрій насаджувався примусово, то з часом переходив у звичку та ставав актом доброї волі» [89, с.36].

П. О. Сорокін щодо конфесійних взаємин у регіоні зазначав: «Розширення соціально-замирених кіл було можливе завдяки поєднаному мотиваційно-дресируючому впливу покарань та заохочень». Дане поняття має під собою систему пільг та привілеїв, які надавалися колоністам та їх зміна

відповідності до даної системи П. Сорокіна [113, с. 394].

У першій половині XIX століття на території України дуже рідко зустрічалися випадки переходу з однієї конфесії у іншу. Зазвичай це було обумовлене економічними причинами. Слід звернути увагу на те, що і міжконфесійні і міжетнічні шлюби також були виключенням із правила. Перехід із однієї конфесії у іншу супроводжувався великими юридичними і соціально-психологічними наслідками, що у свою чергу фактично унеможливлювало перехід. Юридично укладання шлюбу між представниками різних конфесій відбувалося за розпорядженням від 1721 року, у якому закріплювалося, що такий шлюб може бути укладений за умови, якщо один із подружжя дає поруку, що буде схилити іншого до православ'я, а також дозволить охрестити дітей у православ'я та виховувати у відповідності до православних догм. Цими правилами користувалися до 28 лютого 1768 року, коли Катериною II було прийнято нові правила укладання шлюбу між представниками різних конфесій. За цими правилами ті хто укладають шлюб мали право самостійного визначення конфесійної належності. Але не зважаючи на це положення при укладанні такого шлюбу зберігалися зобов'язання щодо обов'язкового переходу до православ'я. Але іноді органи влади все ж таки вдавалися до більш радикальних методів впливу на православних, які перейшли у протестантизм. Загальноприйнятою є думка про виважену політику влади щодо нових протестантів із числа православних. На початку XX століття можна зустріти документальні підтвердження радикальних та жорстоких методів тиску на православних, які перейшли у протестантизм [115, с. 671]. Так у підписці про повернення у православ'я колишнього пресвітра баптистської общини разом із родиною від 2 грудня 1890 року зазначається, що солдат у відставці Григорій Кучугурний, який два роки був членом громади баптистів, хоче повернутися в православ'я через те, що владою у них були відібрано трьох дітей, яких передали на виховання до православних родин. Саме це змусило Григорія та його дружину Дарину

повернутися до православ'я [33, арк. 21].

Колоністи намагалися зберегти власну самобутність, але у той же час не відносилися ворожо до інших релігійних течій. Зокрема, сутички між протестантами та католиками у Європі не знаходили свого відображення у поселеннях колоністів на Україні. Це обумовив той факт, що при переселенні в Україну і протестанти і католики мали рівні права та привілеї, потрапляли на територію, де пануючою конфесією було православ'я [7, с. 121].

Еволюція поглядів до іновірців у православних зумовлена конкретно-історичними умовами: XV – XVII століття характеризувалися необхідністю захисту православ'я від мусульманських та католицьких утисків; XVIII– XIX століття характеризується зміною акценту по відношенню до інших конфесій: «В основі нашої церкви – любов, і прямий її наслідок – терпимість. Стійка непорушність своїх істин та догм така, що не може уявити собі ніяких потрясінь, наша Православна церква завжди спокійно дивилася на тимчасові омани людей, як на слабкість людської природи, і діяла проти них не гонінням, ні утисками, але святістю свого вчення» [74, с. 39].

Православна церква чинила вплив на всі інші оточуючі конфесії, адже вони значною мірою були у залежному становищі. Варто відзначити, що на початковому етапі переселення через труднощі, які виникали в наслідок недостатньої організації переселення: іноді католики з протестантами вимушені були жити у одних поселеннях. Нерідко протестантські пастори виконували церковні треби католикам або навпаки. Так, у Молочанській колонії Пришиб католики селилися разом із протестантами, а пізніше католики розселилися по інших колоніях для того, що жити із своїми одновірцями в мати власні церкви і школи [9, с. 26]. На початку XIX століття у Мелітопольському окрузі оселилося 850 сімей, із них 235 були католики. Вони заселялися разом із протестантами і становили більшість лише у колоніях Костгейм, Лейтерсгаузен, Гейдельберг і Вальдорф. У колонії Вальдорф (заснованої у 1810 році) жило 27 родин римо-католиків, у яких не було

власного священика, тому всі церковні треби справляв лютеранський пастор, поки до них не приїхав власний священик [32, арк. 19]. У середині протестантських громад общин різних течій взаємовідносини були більш тісними. Колоністи-протестанти активно підтримували зв'язок із Німеччиною. Звідти надходила духовна література для потреб релігійних громад. Оскільки у Російській імперії було заборонено відкриття освітніх закладів для священиків «іноземних віросповідань», то майбутнім пасторам та католицьким священикам необхідно було отримувати освіту за кордоном. А іноді духовні наставники прибували до колоній із-за кордону. Знайомство із літературою, привезеною із Європи, а також спілкування із священиками прибулими із Європи давало можливість колоністам бути у курсі європейських тенденцій і знайомитися із актуальними напрямками [123, с. 176].

11 січня 1813 року було створене Російське Біблейне товариство в Санкт-Петербурзі, яке очолював князь А.Н. Голіцин. Товариство охоплювало представників всіх християнських течій. Головним завданням товариства общини був переклад Біблії мовами народів Російської імперії. Відділення даного товариства були відкриті також у Києві та Одесі. Товариство розповсюджувало на теренах України Біблію і Новий Заповіт російською і німецькою мовами. Варто зазначити, що найбільший інтерес до цих видань виявили колоністи-протестанти [123, с. 182].

Особливу активність у співробітництві з новоутвореними місіонерськими організаціями проявили меноніти, які відкрили власне відділення Російського Біблейного товариства у колонії Гальбштат. У роботі цього відділення активно брали участь відомі активісти та реформатори у колоніях І.І. Корніс та П. Фаст. За допомогою цього товариства у менонітській колонії Орлово було створена Християнська шкільна асоціація, яка опікувалася функціонуванням заснованої тут школи. Вчителем до цієї школи було запрошено із Прусії меноніта Тобіаса Фота, який розділяв думки І.Г. Юнг-Штилінга. Він увів нову практику для молитовних будинків менонітів: спільні збори у молитовних будинках, де

співали пісні і гімни, написані Фотом, а також були присутні не лише дорослі, а і діти [198, с.71].

Російське Біблейне товариство було закрите після смерті Олександра І, який толерантно ставився до всіх релігійних напрямків. Після того, як менонітськими колоніями прокотилася хвиля невдоволення щодо нововведень у релігійній практиці, а саме відкритих богослужінь, призвело до розколу серед менонітської церкви Гальштату та Тіге. Православне духовенство виказувало свої претензії щодо посягань на свій одноосібний контроль релігійного життя віруючих. Самі ці чинники і спричинили ліквідацію Російського Біблейного товариства [206, с.54].

Слід звернути увагу на те, що у першій половині ХІХ століття спостерігачами на Півдні України не було зафіксовано жодного факту виникнення конфлікту між українцями та німцями на основі різного релігійного віросповідання [53, с.27].

Конфлікти виникали, звичайно, але вони базувалися на основі соціально-економічних протиріч. Зокрема, перша половина ХІХ століття характеризувалася виникненням конфліктів через розподіл земель. Конфлікти виникали між представниками різних етносів. Наприклад, земля між Петровським посадом та Маріупольським округом була предметом спору між керівництвом Азовського козачого війська та поселенцями грецьких селищ. Це призвело до виникнення конфліктів між духовенством та папством. Населення, яке дотримувалось ісламу, висувало вимоги щодо виділення кожній мечеті по 120 десятин землі для того, щоб урівняти їх із православними церквами. Як наслідок — довготривалий конфлікт між ногайцями та православним духовенством [142, арк. 12-14].

У німецьких колоніях протягом першої половини ХІХ століття конфлікти на релігійній основі виникали лише в середині самих поселень. Так, тут виникають секти вюстистів, гюнферів та ряд інших, які відкрито виступали із критикою віросповідання та культу протестантських течій.

Гюпфери були сектою, яка виникла із менонітської гілки протестантизму і засуджувала вимоги, висунуті менонітською вірою щодо вступу людини у повноправні члени церкви. Вюстисти відокремилися від лютеранства і закликали до майнової рівності серед прихожан. Вони повністю відкидали грошове збагачення і засуджували майнове розшарування. Існує велика ймовірність впливу гюпферів на російську секту «хлистів», на основі яких у 50-60-х роках паралельно із німецьким «радісним рухом» виникла громада община «пригунів». Варто відзначити, що останні наведені релігійні напрямки мали фактично однакову форму проведення своїх зборів, які мали під собою загальні танці, співання гімнів та молитов з елементами народності. Пояснювалася ними така специфіка одними і тими ж текстами Старого Заповіту. Всі вищенаведені напрямки виникли у зонах безпосереднього контакту німців з українцями поблизу ріки Молочної і на Півдні Катеринославської губернії, де розташовувався основний масив дочірніх менонітських колоній [134, с.21].

На думку Л. С. Тутіка, фундаментом до цих протиріч послуговували умови соціально-економічного розвитку колоній. Незадовільні умови, у яких перебували колоністи після переселення на Південь України, проблеми із розподілом землі, призвели до виникнення подібних сект, адже більшість їхніх представників були безземельними або малоземельними колоністами. Саме незадоволення економічним становищем у порівнянні із іншими більш заможними колоністами, неможливість через власну працю служити Богу (один із головних принципів протестантських течій – це прославлення Бога через власну сумлінну працю) привело до появи вюстистів та грюндерів. Земельне питання частково було вирішене до кінця XIX століття, і як наслідок зникнення подібних сект [133, с. 349].

Відсутність конфліктів пояснює також виважена політика влади. Головними складовими цієї політики стали переселення на територію Півдня України якомога більшої кількості переселенців, не зважаючи на

віросповідання та національну приналежність. Ці умови ґрунтувалися на толерантному ставленні до переселенців та наданні різноманітних привілеїв та пільг [196, с. 70] .

Ця політика – невтручання у релігійні справи релігійних громад має приклади протилежного, заохочувального ставлення світської влади. Так, від протестантів-колоністів вимагалось сумлінне виконання своїх обов'язків: «Найголовніший обов'язок всіх поселенців коритися законам своєї Церкви. Для чого потрібно, щоб кожний з них у недільні і святкові, від священників призначені дні, приходив до храму зі всякими благоговіннями, молився сумлінно, слухав слово Боже і долучався до святих таїнств» [223, с.138].

Активна місіонерська діяльність новоутворених менонітських громад общин суперечила законодавству Російської імперії та інтересам православної церкви. Тому менонітські історики намагалися усіляко уникати фактів місіонерської роботи серед православних. Це як результат привело до того, що у пізній менонітській історіографії питання місіонерської діяльності протестантських общин ставилося під сумнів або взагалі заперечувалося. У радянській історіографії меноніти досліджувались головним чином, як окрема спільнота, яка вела закритий спосіб життя, яка не мала ніяких контактів із оточуючим населенням, окрім економічних. У результаті таких висновків, міжконфесійні відносини виключались і знаходилися поза увагою дослідників. Православне місіонерство, яке виникло, як протиположність протестантського, відразу вказувало на те, що менонітська місіонерська діяльність є однією із складових зародження пізньопротестантського руху в Російській імперії. Офіційна історіографія євангелістського протестантського руху намагалася знівелювати цей факт, підкреслюючи його автохтоність [3, с. 121].

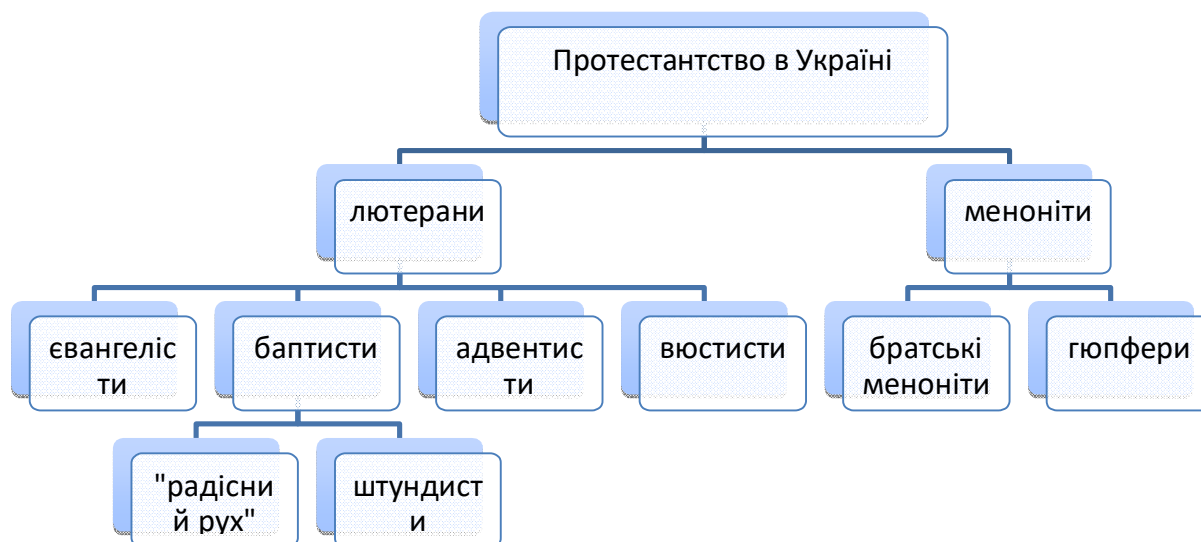
Проаналізувавши характер релігійних взаємовідносин німецького та місцевого населення, можна зробити висновок про те, що вони мали різний характер та інтенсивність. Найменший вплив на православне населення чинили католики, які повинні були миритися із своїм положенням через

конфлікт православної та католицької церкви, який був актуальним протягом століть на території України, крім того, католики не вирізнялися активною місіонерською діяльністю. Що стосується переходу із католицької церкви в православну, то це було пов'язаним перш за все у випадках міжетнічних шлюбів. Слід відзначити, що священнослужителі неодноразово відзначали, що після заключення міжконфесійних шлюбів, матері, колишні лютеранки, продовжували навчати своїх дітей за лютеранськими канонами [3, с.183].

Значно більшими були контакти православних із представниками так званих протестантських сект: реформаторами, пієтистами та іншими. Під впливом німців-баптистів (місцевих колоністів та іноземних місіонерів) і братських менонітів 60-70-х років XIX століття з'являються громади українських протестантів у Херсонській, Таврійській і Катеринославській губернії, а у 80-90-х роках XIX століття на Волині і у Харківській губернії. Наприкінці XIX століття у Криму з'являються перші адвентисти завдяки місіонерській діяльності Л.Г. Кондраді. Його послідовники поширили адвентизм серед менонітського та православного населення спочатку Таврійської губернії, а потім і Херсонської, і Катеринославської губерній. На початку XX століття адвентизм поширився у Київській та Харківській губерніях [143, арк. 37].

У цілому для розвитку баптизму і адвентизму в Україні було характерним тісне співробітництво місцевого населення з німецьким. Хоча ними так і не було створено спільної структурної одиниці, був проведений ряд спільних конференцій по обміну досвідом у 1876, 1882 і 1884 роках. На початку XX століття також спостерігалось зростання релігійного пієтизму серед протестантів-колоністів і колишніх православних. У 1905 році у Берліні була заснована школа під назвою «Альянс», у якій навчалися майбутні місіонери із Німеччини і Росії для роботи із нехристиянським населенням імперії [9, с. 26] .

Схема 3.1. релігійних громад на території України наприкінці XIX століття

Колоністи чинили вплив не лише на православне населення, але і на представників православних сект – молокан. У 70-80-х роках XIX століття у колоніях Таврійських молокан (поблизу Молочанських колоній) виникла нова релігійна течія «захаровська» – баптистів, послідовники якої мали тісні взаємозв'язки із братськими менонітами [65, с.115].

Під час аналізу переписки православного духовенства слід зробити висновок, що меноніти були найактивнішими у місіонерській діяльності на Півдні, і до того ж мали найбільший вплив серед православного населення. Той факт, що меноніти впливали на населення Російської імперії підтверджують і факти, коли баптисти-українці Катеринославської губернії у 1894 році відмовилися скласти присягу на вірність імператору, бажаючи надати лише урочисту обіцянку служити вірі за прикладом того, як це робили меноніти. Наприкінці 80-х років XIX століття було проведене опитування колишніх православних із метою виявлення причин переходу у протестантизм. Результати стали неочікуваними навіть для самої верхівки православного духовенства. Серед православного духовенства поширювалася ідея

«одурманення» православних «єретичними» ідеями протестантизму через насадження пасторами та місіонерами неправдивих уявлень. Колишні православні зазначали, що більш за все їх вражали не самі проповіді пасторів про дарування спасіння Богом, як спосіб життя, яким жили німці: відмова від алкоголю, скромність у побуті, згуртованість громади, матеріальна забезпеченість колоністів, дотримання законів Божих, грамотність німців та співочі і музикальні збори протестантів під час богослужінь, які своєю «надзвичайною красою пісень привертали увагу всіх сусідів» [147, с.24-35].

Таврійська єпархія у 1892-1893 роках у відповідь на такі думки серед населення почала вимагати від місцевої влади заборони на проведення музичних зборів протестантів Рюккенау через те, що громада практикувала проведення своїх зборів не у молитовних будинках, а на відкритих місцевостях населених пунктів, чим і збирала на свої богослужіння по кілька тисяч чоловік православних з навколишніх сіл. Духовенство Таврійської губернії навіть подало звернення до суду у 1893 році з вимогою заборонити такі масові збори. Але у позові було відмовлено, оскільки у діяннях громади Рюккенау не було вбачено складу злочину. Згідно з даними перепису 1897 року 555 чоловік на території України вважали себе менонітами але не німецького походження (Додаток Ф) [143, арк.50]. За даними цього перепису, більшість представників менонітського віросповідання, які не були німцями, були українцями (43%) і росіянами (42%).

Форми контакту протестантів із православними були різними, тут вирізняються і бесіди, взаємодопомога і відкриті релігійні конфлікти. Варто зазначити, що конфліктні ситуації зазвичай виникали зі сторони православних. Часто такі конфлікти виникали на основі працевлаштування православних до німецьких підприємств чи господарств. Особливо це стосувалось відмінностей у режимі праці-відпочинку, традицій харчування, праці у святкові дні (особливо там, де їх кількість була мінімальною у порівнянні із православними), порушення трудової дисципліни. Але все ж таки вважалося

престижним влаштуватися на роботу до колоніста, адже заробітна плата була вища, надавалося житло, харчування та гарантувалася чесність у виплатах. Німецькі господарства і підприємства налічували тисячі православних. Для робітників, які сумлінно і чесно працювали, а якщо ще і переходили у протестантську релігію роботодавці часто ставали благодійниками та друзями [95, с. 23].

У 1899 році на єпархіальному з'їзді духовенства Таврійської губернії було прийняте рішення про розподіл Молочанських колоній на місіонерські округи з метою контролю та нагляду за місіонерською діяльністю протестантів. Цей контроль також мав на меті слідкувати за православними робітниками у колоністів і проводити православну місіонерську роботу серед менонітів [31, арк.67]. Прикладом цього може слугувати стаття у «Катеринославських єпархіальних новинах» від квітня 1894 року священника села Широкого Катеринославської губернії, який писав щодо православних робітників на підприємствах німців – колоністів, у якому йдеться мова про те, що на основі наказу Катеринославської духовної консисторії № 614 було отримана пропозиція щодо пильного нагляду за православними робітниками, які працюють у колоністів. Священик пропонує своїм колегам спостерігати за робітниками своїх приходів, чи дотримуються вони постів, чи святкують православні свята, чи ходять сумлінно до церкви і виконують інші настанови Церкви, і якщо власники підприємств будуть чинити опір з даного питання, то відразу повідомити про це єпархіальному керівництву. Варто зазначити, що втілення у життя таких пропозицій було проблематично, тому що на законодавчому рівні не була закріплена можливість спостереження за робітниками. Жоден із з'їздів православного духовенства так і не зміг скерувати місіонерську діяльність православних священиків. Як саме організувати спостереження за робітниками: де можна із ними спілкуватися, коли можна це робити та інше. А найголовніше: як на правовому рівні забезпечити можливість такого спілкування без перешкод, які може чинити

власник підприємства. Наприклад, якщо священик бажав поспілкуватися у святковий день із православними робітниками, то він повинен був написати про це німецькому старості за декілька днів, але тут виникає протиріччя: староста не міг видати на це дозвіл самостійно без попередньої згоди від свого начальства. Той у свою чергу не міг надати такий дозвіл попередньо не порадившись із духовним наставником поселення. У той же час дана пропозиція має на увазі під собою збори робітників на території підприємства, а тому саме прохання виглядає не зовсім коректно по відношенню до власника підприємства, який повинен у робочий день надати приміщення та звільнити від роботи робітників. Тому саме така пропозиція висунута священиком є абсурдною, але в той же час висвітлює рівень недовіри православного духовенства до протестантів. Але іноді власники підприємств йшли на поступки місіонерам і дозволяли збори робітників, але ці збори оголошував сільський староста. Відвідувати робітників підприємств моли не лише православні місіонери, але і протестантські. Так, цей же священик Петров, повідомляє про випадок у колонії Петрерси, коли робітники колонії зібралися за запрошенням старости, але побачили проповідника не того, якого очікували. Нового проповідника зустріли криками, свистом і останній змушений був покинути збори. Священик має припущення, що цим місіонером був вже довгий час розшукуваний поліцією штундист Рябошапка, який з'являвся у різних місцях з метою поширення штундизму серед православних. Коли про це повідомили в поліцію, Рябошапка вже втік (за припущеннями священника, його сховали німці-колоністи). Петров виказує думку про те, що старости поселень повинні таким чином організовувати і збори робітників для православних місіонерів. Більше того, старостам необхідно мати списки всіх російських робітників у німецьких господарствах чи на підприємствах і надавати їх кожного разу священику, який повинен знати про робітника все: звідки родом, сімейні обставини, рід занять, тощо. Священик повинен був стати для православних робітників другом, захисником інтересів. На думку

Петрова, у такому випадку онімечення та перехід у іншу віру стане неможливим. Більше того, згідно з його рекомендаціями всі колонії необхідно було розподілити на приходи для того, щоб за кожним священиком закріплена була окрема територія, за яку він повинен був нести відповідальність і регулярно відвідувати. Робітники і самі будуть знати, до кого звертатися у випадку необхідності. Священик фіксує випадок, коли йому довелося їхати за 20 кілометрів у німецьку колонію для поховання дитини православного робітника, хоча можна було знайти священика і ближче. За рекомендаціями губернської єпархії, у господарствах, де є православні робітники, необхідно було відкрити недільні школи. Ці школи також повинні були бути під наглядом назначеного священослужителя, який повинен був уділяти по годині-дві на тиждень спілкуванню з православними у колоніях. Приміщення під такі школи повинні були будуватися за кошт єпархії, або виділятися самими німцями [5, с.123].

При детальному аналізі нарисів катеринославського єпархіального місіонера І.Г. Айвазова з'являється новий фактаж у дослідженні взаємовідносин православних з протестантами, особливо у напрямку «хазяїн-робітник». Так, на початку 1903 року Айвазов з місіонером відвідав завод «Классена і Нейфельдта» при станції Софіївка Київсько-Херсонсько-Сімферопольської залізниці. Цей завод належав Г. Д. Нейсфельду і виготовляв сільськогосподарські машини. На заводі працювали також і православні робітники. Священик виокремлює, що власник заводу віросповіданням штундист і «влаштував на заводі секту штундистів». Айвазов зазначає, що у жовтні минулого року одного із робітників заводу Антона Лемеша було публічно поховано за штундистським віросповіданням. Похоронною процесією керував сам Нейсфельд, який дозволив брати участь у похоронах навіть оркестрові, який функціонував при заводі. До цього фактажу слід ставитися об'єктивно, оскільки всіх менонітів (як було зазначено вище) православне духовенство вважало штундистами і вимагало їхнього

переслідування поліцією. Даний нарис підтверджує факт конфлікту, який існував між менонітами та православним духовенством. До того ж самі православні робітники скаржилися на те, що «сектанти не дають проходу, все хочуть до себе заманити» [158, с.188].

Наприкінці XIX століття в період активізування «антинімецьких кампаній», православні і світські видавництва почали ряснити статтями про «онімення російського населення» шляхом розповсюдження німецьких сект (штунди, баптисти, євангелісти, адвентисти). За даними перепису 1897 року, 555 громадян імперії вважали своєю рідною мовою російську і відносили себе до менонітського віросповідання. Із них майже половина проживала на території України: у Херсонській губернії – 178; у Катеринославській – 35; крім того у європейській частині Російської імперії проживало 7868 баптистів, які вважали своєю рідною мовою російську. Третина із них жила у Катеринославській та Херсонській губерніях к кількості 1780 і 1600 чоловік відповідно. Проаналізувавши дані перепису, російські «германофоби» стали вимагати від влади дій спрямованих на обмеження прав і вольностей всіх німецьких конфесій [154, с. 4, 155, с.3].

Занепокоєння православного духовенства місіонерською діяльністю протестантських общин, а також перехід православних у «сектанство» висвітлювалося на сторінках газети «Єпархіальні новини». Взаємовідносини протестантів та православного духовенства досить часто пересікалися і у економічній площині [132, с. 127] . У колонії Заградівка Херсонської губернії між православним духовенством та менонітами досить довгий час була боротьба за земельну ділянку, яку колоністи купили у поміщика. Разом із землею поміщика меноніти і купили 120 десятин общинної землі, яка відводилася для церкви. А церква, якій виділялася ця земля була у сусідньому селі Наталіївка. Ці обставини призвели до того, що меноніти протягом декількох років судилися з православною общиною. Цей конфлікт підсилювався із початком місіонерської діяльності менонітами серед православних. До цього

всього у селищі Тіге була відкрита місіонерська каса для підтримки російських євангелістів. Результатом цього багатолітнього протистояння стало закриття у 1895 поліцією молитовного будинку менонітів та ліквідація каси. Питання стало актуальним на губернському рівні. Духовна влада єпархії тиснула на цивільну, вимагаючи закрити молитовні будинки, як розповсюджувача протестантизму серед православних людей. Губернська поліція підтримувала православне духовенство, користуючись законом 1894 року «Про переслідування штундистів» [134, с.8]. Результатом цього стало те, що 4 роки молитовні будинки Заградівських колоній були зачиненими, а меноніти змушені були користуватись шкільними приміщеннями для своїх духовних потреб [200, с. 35].

Православні місіонери активно проводили місіонерську діяльність серед колоністів. Дані зусилля для залучення нових членів у православ'я не мали широкого успіху, лише серед лютеранських громад спостерігалися одиничні випадки переходу до православ'я. Були відомі випадки, коли колишні протестанти відходили від православ'я у інші християнські напрямки або поверталися до протестантизму [222, с. 87]. Так, за переписом 1897 року у Катеринославській губернії нараховувалося 14, а у Херсонській – 34 особи, які приписувалися до старообрядців або такими, що «ухиляються від православ'я» [20, с. 67-99]. Найактивнішим у своїй протидії протестантським общинам було Катеринославське духовенство, яке створило у 1886 році цілу низку місцевих противосектантських комітетів. Головною задачею комітету була робота із російськими баптистами [196, с. 21]. У Херсонській єпархії головними ворогами православної церкви вважалися німецькі та російські баптисти. Тут не вирізняли менонітів, баптистів, євангелістів, а все німецькомовне населення називали «німцями-баптистами». Хоча ці напрямки дуже схожі між собою у своїх релігійних поглядах, та мали тісні взаємовідносини між собою [115, с. 271].

Проаналізувавши випадки переходу із лютеранського віросповідання у

православне, можна зробити висновок про те, що вони були значно частіше у порівнянні з випадками переходу католиків до православ'я. Це зумовлювалося декількома чинниками: внутрішньоконфесійна дисципліна характеризувалася більшою лояльністю по відношенню до переходу у інші релігії; відсутність священослужителів призводила до того, що у багатьох поселеннях на протязі тривалого часу не було пасторів, а їх обов'язки виконували вчителі місцевих шкіл. Це призводило до появи «релігійної свободи думок» [236, с.223].

Взаємовідносини протестантів з православними характеризувалися не лише конфліктними ситуаціями. Наприкінці XIX століття на сторінках газети «Таврійські відомості» зустрічалися слова подяки менонітам, які надавали матеріальну допомогу для забезпечення функціонування православних церков, як у колоніях, так і у сусідніх поселеннях. «Катеринославські відомості» у 1883 році висловлювали слова подяки майбутньому депутату Державної Думи Г.А. Бергману за пожертвування коштів на ремонт огорожі православного храму села Солоного Катеринославського повіту, який був поблизу його маєтку [30, арк.65].

Місіонерська діяльність протестантів посилилася після 1905 року, після введення свободи слова та віросповідання. Але зустрілася, як і у попередні роки, з жорсткою опозицією православ'я [241, с. 71]. Православне духовенство, як і раніше, тиснуло за допомогою місцевої влади, поліції, преси, звинувачуючи менонітів, баптистів, євангелістів, адвентистів в «онімеченні» населення. У Катеринославській губернії місіонер О.Я. Дороніцин (єпископ Олексій) звернувся до катеринославського губернатора Мартинова у своєму листі «Хрещене по вірі поєднане менонітське братство» із пропозицією: поширити закон 1894 року про переслідування штундизму і на менонітів, яких вважав розповсюджувачами штундизму серед населення. О. Дороніцин звинувачував православне духовенство в тому, що воно не чинить жорсткого опору новим релігійним течіям і стоїть осторонь цих справ, покладаючись на владу. Наслідком написання цього листа до губернатора стало те, що меноніти

отримали цілу низку проблем із владою: їм відмовляли у реєстрації своїх громад, зачиняли молитовні будинки (як це сталося у с. Тіге). Наслідком цього затяжного конфлікту стала еміграція 1400 менонітів з Катеринославської губернії до країн Північної Америки [34, арк. 4].

У державній політиці Російської імперії після початку Першої світової війни почали застосовуватися репресивні методи щодо представників «німецьких віросповідань». Сюди відносилися і протестантські громади українців. Українці-баптисти, наслідуючи приклад своїх сусідів (менонітів), не складали присягу на вірність цареві та відмовлялися служити в армії, оскільки це суперечило релігійним догмам. Так, протягом 1914-1915 років були проведені арешти членів баптистських і адвентистських громад міст Одеси, Маріуполя, Севастополя, Катеринослава та інших. Ще одним прикладом може слугувати судова тяганина вчителя А.А. Фрізена та братів Г.Ю. та Я.Ю. Генріхів, які належали до баптистської громади села Томаківка Катеринославського повіту. 29 квітня 1915 року у рапорті пристапу 3 стану Катеринославського повіту М.Е. Нечипоренко катеринославському повітовому справнику Д.Е. Артамонову про діяльність баптистів с. Томаківка говорилося про те, що громада баптистів-сектантів, які називали себе євангельськими християнами, існувала у селі з 1890 року, але до закону 1905 року про свободу віросповідання існувала таємно. Найбільш активним у розповсюдженні віровчення серед селян був сільський вчитель Андрій Фрізен, який пізніше переїхав на проживання до Мелітополя. Фрізен надавав матеріальну допомогу селянам і відправляв їх на курси до Берліну у школу «Аліанц-Бібель-Шуле», яка готувала майбутніх місіонерів-розповсюджувачів ідей штундизму серед населення, а також поширювала «пронімецькі настрої». Були визначені прізвища українців, які отримували навчання у вищезгаданій школі: Кравченко (був заарештований в Одесі на початку 1915 року), Артеменко, Тимошенко, Назипайко, Персіанов, Мутур, Ієрзак, Тучек і Юффе. Крім Фрізена, матеріальну допомогу надавали і брати Яков та Генріх Генріхси,

які проживали на хуторі Корніївка Новопокровської волості Катеринославського повіту. Брати Генріхси також надали матеріальну допомогу при будівництві молитовного будинку у селі Комишуваха Томаківської волості. Щоб отримати дозвіл на будівництво, споруду зареєстрували як житловий будинок на ім'я Льва Хрипко. Поліцією було проведене негласне розслідування і виявлено, що члени общини села Томаківка з оголошенням про початок війни з стали висказувати невдоволення на рахунок Росії і не бажали надавати ніяку допомогу державі у цій війні, німців називали своїми братами, радіючи їхнім успіхам на фронті. В молитовних будинках не молилися про перемогу Росії та не співали російський гімн. До того ж Андрій Фрізен володів місіонерською касою, за рахунок якої надавалася допомога всім новим членам общини. Це були серйозні звинувачення на рахунок громади. При об'єктивному аналізі можна з'ясувати, що більшість звинувачень була вигадана для того, аби позбутися протестантів. Вчителя Фрізена та братів Генріхсів було також звинувачено у тісних зв'язках із Німеччиною, і як можливий наслідок цього – шпигунство на користь Німеччини. Справник Артамонов у своєму зверненні вимагав закрити молитовні будинки у селі Томаківка та Комишуваха до закінчення війни. Результатом цього звинувачення стало те, що протестантську общину Томаківки було закрито, а Андрія Фрізена, Якова та Генріха Генріхсів було відправлено у заслання до Сибіру [35, арк. 23-45].

За документальними свідченнями пристава 3 стану, чоловіків села Томаківка, які належали до баптистської секти, було призвано до лав армії після початку Першої світової війни – більшість цих баптистів дезертувало і добровільно здалось у полон до німців. У листах селянина Томаківки Івана Антоновича Сарапи до своїх односельців написані скарги про те, що армійська служба суперечить релігійним догматам і йому «дуже жаль молодих душ, які пішли догоджати дияволу», і тут же він пише: «Тут вчать тому, що не угодно волі Божій, вчать стріляти, колоти, бити і все це не для якоїсь тварини, а для

людини брата по крові» [55, с.43] .

У рапорті поліцейського пристапу Катеринославського повіту М. Є. Нечипоренко до полковника Г.Л. Терентьєва від 10 травня 1916 року йдеться мова про те, що після ліквідації баптистської громади та закриття будинків молитви, спостерігався перехід протестантів до православ'я [47, арк. 12].

Відповідно до рапорту полковника Терентьєва, в департамент поліції про послідовників баптизму, адвентизму і «Нового Ізраїлю» у Катеринославській губернії на 1915 рік нараховувалося близько 900 чоловік, які належали до перелічених віросповідань. Баптисти були найчисельнішою громадою і нараховували близько 800 чоловік. Лише у Бахмутському повіті проживало близько 500 прихильників цієї течії. Адвентисти нараховували у своїх рядах близько 60 чоловік, а «Новий Ізраїль» – 8 чоловік. Масовий перехід Терентьєв пояснював активною діяльністю колоністів та «спеціальних агентів» напередодні війни. На думку Терентьєва, поширення баптизму у Росії мало на меті посунути православну церкву і навести до протестантизму якомога більшої кількості людей для поширення прони́мецьких ідей. Терентьєв зазначає, що колоністи залишаються вірними Німеччині [34, арк. 5] .

У селищі Лозова Павлоградського повіту Катеринославської губернії проводилися збори євангелістських християн, на які приходили баптисти, православні та німці. Тобто ці збори були спільними і не вирізняли прихильників за етнічною приналежністю. За донесенням ротмістра А.Ф. Бондаренка, до полковника Терентьєєва у Лозовій фактично неможливо було проконтролювати та виявити факт переходу православних у баптизм через те, що це приховувалося самими православними, які якщо і відвідували молитовні будинки, то пояснювали це як звичайну цікавість [32, арк.4].

У 1916 році у Державній Думі готувався законопроект про статус релігійних громад, за змістом якого всі протестантські течії вважалися «терпимою сектою» і фактично опинялися поза законом. Громадам

заборонялося створювати і контролювати власні організації, у тому числі і освітні. Особливо гостро це відчули на собі меноніти, у яких до цього часу була створена розгалужена система навчальних закладів. Заборона поширилася і на всю релігійну літературу. Це призвело до того, що німці почали друкувати літературу релігійного спрямування у менонітському видавництві «Радуга» [3, с. 335] . Державні антинімецькі настрої поширилися і на населення в 1914-1915 роках у Катеринославській та Таврійській губернії: фіксуються випадки ворожого ставлення населення до німців, звільнення за власним бажанням російських робітників з німецьких підприємств. 21 серпня 1916 року на сторінках газети «Южный Край» у Харкові з'являється стаття «МВД и менонниты», у якій прямо звинувачуються меноніти у розповсюдженні «германізму» шляхом місіонерської діяльності серед «російського населення». Приводом для звинувачення у пронімецьких настроях міг слугувати навіть факт друку статті у «Фріденштім», який був умовою вступу до місіонерської школи «Союз» для євангелістів. Або приводом для звинувачення могла навіть стати заява пресвітра баптистів Ф.Балахіна у журналі «Баптист» про те, що брати Реймер і Унру мають здібності і можуть бути корисними у зборах релігійної общини, тому слід їх запрошувати до молитовних будинків на збори. Такі не суттєві факти могли слугувати для доказу у пронімецьких настроях баптистів та менонітів [160, с. 4] . Підсумком такої антинімецької хвилі настроїв стали арешти та відправлення менонітських пасторів до Сибіру. Наприкінці 1916 року Державною Думою був підготовлений законопроект про обмеження релігійних прав іноземних переселенців Російської імперії, але закон так і не був затверджений через революційні події, які почалися у державі [12, с.45] .

Протестантських рух 20-х ХХ століття роках набув поширення серед населення. Так, за даними ЦК КП(б)У станом на 1925 рік загальна кількість протестантських громад зросла у 6 разів (сюди відносилися також і протестантські секти) проти кількості, яка була на 1912 рік [69, с.34] .

Німецькі громади на Півдні України належали до найстарших протестантських течій – менонітської та лютеранської. Лютерани переважним чином жили у сільськогосподарських колоніях та містах Одеської, Катеринославської та Донецької губерній. Станом на 1925 рік лютеранські громади існували у кількості 32 або 3,4% у Одеській губернії, 24 або 2,8 % – у Катеринославській губернії та 14 або 1,3% – у Донецькій губернії [69, с.56].

У 20-30-х роках ХХ століття всі релігійні громади зазнавали утисків. Лютеранська церква не була винятком. На юридичному рівні зазначалося, що релігійна громада повинна мати не менше ніж 50 членів, тоді вона має право на існування. На початку 20-х років керівним центром лютеранської церкви було Головне правління євангелістсько-лютеранської церкви СРСР – це була Вища церковна рада, яку очолював Феофіл Мейер. Знаходилася ця рада у Москві. Вимога щодо чисельності релігійних громад зумовила те, що у сільській місцевості доводилося об'єднувати декілька населених пунктів у єдину громаду. Прикладом може слугувати Терсянська лютеранська громада, яка об'єднувала 21 населений пункт Ново-Миколаївського і Василівського району Запорізького округу [22, с. 35].

Аби уникнути остаточної ліквідації, лютеранська церква пристосовувалася до нових умов, і в результаті трансформувалася у «нову вільну лютеранську церкву» під керівництвом Всеукраїнського центру. Цей розкол у середині церкви не був зумовлений лише інтересами лютеран. Зусиль до цього приклали і органи ДПУ. Наприклад, на засіданні окружної антирелігійної комісії при Запорізькому окружкомі КП(б)У від 11 червня 1927 року було прийняте рішення про «виокремити досягнення ДПУ стосовно розколу лютеран і запропоноване посилення щодо розколу шляхом підтримки опозиційних сил». Наслідком цього стало те, що вже наприкінці 1927 року Запорізька лютеранська громада на загальних зборах ухвалила рішення про зміну традиційної спрямованості і перехід до вільної церкви [21, с. 29].

З одного боку держава позитивно ставилася до таких тенденцій у

протестантській церкві через те, що виникнення на її основі протестантських сект зумовило вступ до їх лав представників інших релігійних громад, особливо православних, а це у свою чергу послаблювало авторитет колись сильної, непорушної православної церкви. Але у той же час, такі секти почали активно розростатися і активно залучати до своєї лав людей, що вже почало становити загрозу знову-таки, ідеології більшовиків. Такі секти налагоджували власне видавництво, створювали велику кількість гуртків та намагалися поєднати колективні методи господарювання із релігійними догматами. Проводилася духовно-просвітницька робота серед різних прошарків суспільства, створювалися жіночі гуртки, молодіжні організації, проводилися молитовні, святкові збори [73, с. 176].

Так активно поширювалися такі газети як: «Баптист України», «Благовісник», «Євангеліст» та низка інших. Крім того поширювалася також і релігійна література: Біблія, «Симфонія», «Біблійний богословський словник», збірники духовних пісень, гімнів тощо.

Освітні заклади релігійного спрямування були заборонені, але ще протягом 20-х років вони діяли підпільно. Так, за інформацією преси, у 1928-1929 роках на території Одещини було виявлено декілька шкіл, які працювали під виглядом того, що готували дітей до конфірмації. Дві подібні установи були створені пасторами Кохом, Вольфом і Ліндеманом у Спартаківському районі і нараховували 13 учнів віком від 16 до 19 років. Курс навчання був розрахований на 7 місяців [208, с.83].

Помилки та невдачі радянської влади у запровадженні та реалізації нових економічних та національних порядків змушували шукати, на кого можна б було перекласти відповідальність у власних промахах. Ідеологічна доктрина відкидала будь-яких опонентів, насамперед релігійних, які, дійсно, могли чинити вплив на світогляд населення. Більшовицька ідеологія передбачала насадження власних світоглядних позицій для населення і релігійні погляди тут були б зайвими. Протестантські громади були об'єктом

критики та утисків з боку держави за свою «корпоративність і усунення від загально громадської справи» та «дрібнобуржуазну психологію членів громади». Так, пастор Хоос з лютеранської колонії Старошвецьке (Шлангендорф) на Херсонщині був звинувачений у провокації, здійсненій спільно з «глитаями», і як наслідок цього, змушений був емігрувати за кордон. У антирелігійній літературі цей факт оцінювався, як приклад «експлуатації попами та глитайнею залишків національного шовінізму і релігійності для своєї ганебної шкідницької діяльності» [228, с. 19].

Небезпеку для держави несли і організації протестантських господарських комун: кооперативи, комуни, союзи. Заборона подібних комун була введена ще за часів воєнного комунізму.

На Півдні України у 20-х роках виникли і певний час існували сільськогосподарські об'єднання: трудова артіль євангелістських християн «Братська допомога» в Голопристальському районі Херсонського округу, комуна баптистів і братських менонітів «Об'єднання праці» у селі Богданівка Денежнянського району, комуна євангелістських християн «Царство світла» у Юр'ївському районі на Дніпропетровщині та цілий ряд інших артілей менонітів [240, с. 49].

Важким для сприйняття німецькими колоністами стало питання про початок призову на службу до лав армії. Це суперечило одному із головних догматів протестантизму про те, що протестанту не можна брати зброї до рук. Колоністи служили в армії Російської імперії після початку Першої Світової війни, але у якості медиків на фронті або на громадських роботах, де не треба було застосовувати зброю. Після встановлення більшовицької влади ці привілеї були скасовані і всі колоністи були зрівняні у правах з іншим населенням. Тим більше радянська влада відкрито негативно ставилася до будь-яких релігійних громад, отже, рахуватися із їхніми принципами ніхто не збирався [239 с. 134].

Духовному керівництву колоністів нічого не залишилося, крім як

змиритися і підлаштуватися під нововведення, продемонструвавши свою лояльність до нової влади та її політики. Так, у 1923 році з'їзд Євангелістських християн у Ленінграді прийняв рішення про підтримку радянської влади і закликав всіх лютеран не допускати агітацій проти військової служби і сплати податків. Всеукраїнський з'їзд баптистів 17 травня 1925 року прийняв схожу постанову. Ці постанови на місцевому рівні не всіма були сприйняті, і, звичайно, викликали хвилю обурення, підсиливши розкол в середині конфесій. Той, хто не сприймав нових умов, дотримувався старих поглядів, сприймався як ворог. X з'їзд євангелістів наприкінці 1926 року за для того, щоб виказати свою непохитність у прийнятих рішеннях щодо змін догматів, прийняв постанову: «Визнати всяку військову службу за оброк (обов'язок) для всіх євангелістських християн на рівних правах з усіма іншими громадянами держави» [226, с. 67].

Серед менонітських громад дані нововведення викликали серйозні хвилі невдоволення, і виступили як ще одна із причин еміграції за кордон. Справа в тому, що постанови менонітського глави церкви носили рекомендаційний характер і додатково затверджувалися або відхилялися громадами на місцях. Тому, звичайно, громадами на місцях рішення про обов'язковість служби в армії відхилилося, і почалася нова хвиля еміграції за кордон.

Таким чином, німецька протестантська громада мала безпосередній вплив на оточуюче населення, із яким мала тісний взаємозв'язок. Ці взаємовідносини носили різний характер та форми і безпосередньо впливали як на німців, так і на інші етноси. Найбільшого інтенсивного характеру цей вплив набув із кінця XIX століття, коли протестантські течії лютеран та менонітів почали розділятися за новими напрямками. Найбільш інтенсивно чинили вплив баптисти, адвентисти та меноніти. Цей вплив базувався на активній місіонерській практиці, а також економічних взаємовідносинах між колоністами та українським населенням через систему найму та винагороди.

3.3. Взаємовплив українських та німецьких побутових традицій

Для дослідження взаємовідносин колоністів з українським населенням на культурно-побутовому рівні варто зробити аналіз на мікрорівні цих відносин. Взаємини колоністів та українців відбувалися у повсякденних практиках обох етносів. Саме історія повсякденності німців та українців дає змогу виявити елементи взаємодії та взаємовпливу культур.

Німецькі колоністи, переселяючись в Російську імперію, мали власний сформований культурний масив. Вони потрапляли у мультинаціональне оточення. Уряд Російської імперії проводив колонізаторську політику не лише для німців, а й відносно греків, сербів, болгарів, ногайців, шведів, які заселяли Південь України. Ці всі етнічні групи на ряду з українцями створювали інонаціональне оточення для німецьких переселенців. «Всі європейські іноземці, які проживають на теренах Росії, дуже пильно слідкують за збереженням своєї мови, одягу, віросповідання, способу життя, зовнішнього вигляду та світогляду і під час переходу від роду в рід мало чого змінилося. Не можна не зазначити, що вони насолоджуються життям під праведним правлінням, бо народу який за півтора століття так я не став зрозумілим своїми співвітчизниками, блаженним буде споріднитися із Росією і стати її громадянами і синами» [53, с. 34].

Особливістю історії становлення етнічного контакту колоністів та українців базувалося на понятті «ми – вони», що мало під собою чітке розмежування зазначеного змісту, закріпленого у свідомості представників етносів та їх локальних культур. Ця етнічна свідомість розподіляла своє оточуюче середовище за принципом «свій - чужий», на основі цього і будувалися подальші культурні взаємовідносини. Таким чином, особливої уваги потребують питання пов'язані з виявленням ролі українського оточення у становленні німецької культури на території України. Існування поряд, українського населення змушувало колоністів постійно активізувати риси,

притаманні власній культурі. Це зумовлювало консолідацію німецьких переселенців, направленість на збереження власної самобутності, яка була відмінною їхньою ознакою протягом століть. Звідси і виявляється високий рівень самоізоляції німців, стійкість до асиміляції [51, с. 114].

Мультинаціональність, яка існувала на Півдні України, була характерною саме для цього регіону. Більшість етносів проживали компактними групами у безпосередній близькості від інших етнічних груп. У такій ситуації закономірним явищем було виникнення міжетнічних відносин, які у подальшому чинили вплив на культурні та побутові елементи того чи іншого етносу. Кожен із них робив свій внесок у господарське та культурне життя краю. А в мемуарній та науковій літературі думки щодо впливу колоністів на українців різняться: від повного заперечення цього факту до значних перебільшень впливу колоністів на українців [10, с.45].

Історія взаємовідносин культурного напрямку між колоністами та українцями – це історія боротьби з асиміляцією, за збереження власної мови та самобутності.

Головними характерними ознаками формування взаємовідносин елементами можна вважати: колоністи створювали власні правила взаємовідносин із іншими етносами, на основі яких і формувалась, і розвивалась культура колоній; нові колоністи повинні були пристосовуватися до культури оточуючого панівного українського населення; соціокультурний розвиток проходив із урахуванням власного господарського та культурного досвіду, який необхідно було перенести на нові природні та соціальні умови; переселенці потрапляли під вплив адаптаційних факторів інтегрального та паралельного характеру. Перший розуміє під собою сприйняття пануючої системи норм та цінностей, а другий має на увазі спільний розвиток і взаємовплив етносів один на одного [126, с.120].

Німецькі колоністи, заселяючись компактними групами, перенесли із собою свої норми моральності, власні традиції, побут, естетичні ідеали. Ці

поселення заселялися в основному представниками однієї релігійної та етнічної общини, що зумовило формування господарсько-адміністративного інституту, який мав під собою функціонування релігійних, общинних, освітніх напрямків діяльності. Це було основою збереження протягом довгого часу німцями власної культурної самобутності [223, с. 91].

Німецька мова у колоніях була одним із головних чинників, які сприяли збереженню власної культури німців. Вони змогли не інтегруватися у Російську культурну структуру, завдяки створенню власної освітньої мережі та збереження власної мови у колоніях. А вже у греків, болгар характерною була двомовність у поселеннях. У німців дореформеного періоду вживалася лише німецька мова, що і спричинило фактичну відсутність культурного обміну між етносами Російської імперії. Можна стверджувати про те, що протягом першої половини ХІХ століття німецькі колоністи взагалі не були зачеплені процесом уніфікації культури. Винятком слугують лише економічні зв'язки колоністів із місцевим населенням. Економічна доцільність і слугувала поштовхом до проявів спілкування з іншими етносами, що у подальшому і призвела до культурного обміну між представниками різних національностей в рамках держави. На початковому етапі переселення колоністів можна говорити лише про деякі моменти, коли колоністи перейняли культурні традиції українців. Вони були пов'язанні з використанням сільськогосподарського інвентарю, будівництва будинків, сільського господарства, із природно-кліматичними умовами, у які потрапили колоністи і повинні були враховувати та використовувати досвід українців [105, с. 13].

Місцеве населення зустріло менонітів не надто привітно. Для німців українці були єретиками. Українське населення взагалі не розуміло німців і називало їх «прусаками». Користуючись незнанням німцями російської мови, місцеве населення намагалося обманути їх вимагаючи плату за будівельні матеріали, за доставку і таке інше у декілька раз більшу, ніж вона була насправді [139, арк. 35].

До середини XIX століття колоністи жили ізольованим життям, майже не спілкуючись із сусідами. На думку Г.І. Колеснікова, ще однією причиною ізольованості менонітів було потерпання від обманів сусідів, адже релігійні вірування менонітів забороняли їм помсту або позиватися до суду на кривдника. Це змушувало їх триматися осторонь лихих людей. Існувала ще одна специфічна причина ізоляції колоністів від населення Півдня України: меноніти з самого початку розводили власну дорогу худобу. Але на початковому етапі переселення спостерігалися часті випадки падіння худоби від різних хвороб. З часом колоністи зрозуміли, що причинами цього були інфекції, які завозилися ними із сусідніх українських поселень. Тому контакти із сусідами і через цю причину були зведені до мінімуму, тому відбувалися лише у необхідних випадках, зазвичай при економічних зносінах. Але така ізольованість життя шкодила самим колоністам. Закриваючись в середині своєї общини, колоністи не мали змоги спостерігати за життєвим досвідом місцевого населення і застосовувати його до себе [162, с.130].

З середини XIX століття спостерігається поступове подолання відчуження колоністів. Російська мова все більше починає вживатися в колоніях; масовий падіж худоби припиняється; з сусідами меноніти освоїлися і в оману себе вже не давали. У свою чергу місцеве населення починає з повагою ставитися до колоністів через їхні господарські здібності. Як зазначає Г.І. Колесніков, особливу увагу привертає великої продуктивності худоба, великі ресорні вози, цінний інвентар, який вони привезли із собою. Багато чого сусіди німецьких поселень перейняли і у свої господарства [89, с.50]

За єдиною думкою спостерігачів, найбільш виявленими рисами характеру колоністів були: чесність, вірність, постійна серйозність, непривітність по відношенню до чужих. У спілкуванні з іншими колоністи зазвичай тримають себе не завжди впевнено. Вони вирізнялися своєю не конфліктністю, легко освоювалися та приживалися серед інших народів, але водночас зберігали любов і вірність своїй батьківщині. Спостерігалась

загальна тенденція направленості на матеріальне збагачення, але тут треба враховувати релігійні догмати, які направляли на прославляння Бога через матеріальне збагачення та працю. Більшість колоністів використовувала лозунг: «Гроші і поле». Саме через таку життєву позицію і стиль життя німці зазвичай з неповагою відгукувалися про українців, зауважуючи їхню «лінь, неосвіченість, несовістливість». Англійський мандрівник Д.М. Уоллес відзначав, що німецькі переселенці дуже замкнуті і відносяться з байдужістю до всього, що не має до них ніякого відношення і існує поза межами їхнього оточуючого середовища [3, с.45].

Використання колоністами найманих робітників із числа інших етносів не було масовим явищем у першій половині XIX століття. Найм представників інших національностей у свої господарства чи на підприємства набув поширення у післяреформений період, коли почало гостро відчуватися малоземелля та аграрне перенаселення краю. Українці почали йти у найми до більш заможних німців, до того ж заробітна плата у німецьких господарствах була вищою ніж у господарів із числа корінних жителів українських губерній.

Державна політика Російської імперії підтримувала конфесійність колоній. Питаннями релігійного напрямку у колоніях також займалась Опікунська Контора, яка протягом першої половини XIX століття вирішувала всі питання та конфлікти релігійного характеру у колоніях. У коло цих питань входило і будівництво релігійних споруд і надсилання священнослужителів до колоній, і сприяння збереження конфесійності [29, арк.30].

Перші покоління колоністів не тільки ретельно оберігали власну культуру, традиції, побут, релігію, але і зберігали тісні зв'язки із Німеччиною – своєю батьківщиною. У Конторі Опікунства за початок XIX століття міститься ціла низка справ про заповіти та спадок на майно, яке лишилося у Німеччині. Тут містяться і справи про видачу паспортів на поїздку до Німеччини та назад у майнових справах за 1800-1820-ті роки. Зберіглася і переписка колоністів з питань відправлення на навчання своїх дітей до

Німеччини. Колоністи перших поколінь ще не ідентифікували себе, як народ Російської імперії, і намагалися зберегти свій зв'язок із батьківщиною [158, с. 92].

Варто відзначити, що етнічна самоізоляція колоністів була обумовлена декількома причинами: по-перше, особливостями релігійного та національного характеру; по-друге, політикою держави, спрямованою на підтримку ізоляції колоністів; по-третє, мовний бар'єр, який існував між колоністами та іншим населенням. Політика Російської імперії щодо ізоляції колоністів була суперечливою: з одного боку Катерина II у Маніфесті проголошувала: «Нехай переселенці діляться своїм мистецтвом, рукоділлям, своїми промислами, різними своїми винаходами для полегшення обробітку землі, уміннями вести господарство з росіянами». Цю політику продовжив Олександр I, коли у своєму положенні від 1804 року звертав увагу на зразкові господарства колоністів. Але з іншого боку колоністам заборонялося розповсюджувати свою релігію серед іншого населення [148, с. 67].

Шлюби між лютеранами, менонітами, католиками та православними призводили до вигнання із общини і виселення із колонії. Якщо навпаки колоніст одружувався на православній, яка переходила у протестантську віру, то у такому випадку наслідки носили здебільшого соціально-психологічний вплив для того з подружжя, хто переходив у протестантизм. Якщо такий випадок траплявся, то хлопець, чи дівчина ставали «відрізаними» від родини. Георг Хілдебрант у своїй книзі «Чому ти ще живий?» писав: «З росіянами у нас не було ніяких проблем. Але ніколи німець не одружиться на жінці російського походження, або навпаки. І з лютеранами те ж саме. Не можна сказати, що одні не визнавали інших. Але один із одним не поєднувались. Ми жили окремо, серед своїх» [71, с.23].

Виїзд колоністів за межі колоній на роботу супроводжувався надзвичайно довгою процедурою юридичного оформлення цього факту. Спочатку видавався дозвіл на виїзд, потім паспорт, без якого колоніст не міг

полишати межі колонії. Цей момент, звичайно, фактично унеможлилював спілкування німців з українцями.

Варто відзначити, що джерельна база Опікунської Контори свідчить про те, що міжетнічні контакти колоністів з сусідами були зведені до мінімуму і відбувалися лише у сфері господарської діяльності. «Чужих» у німецьких поселеннях не було, хоча відомі випадки спільного проживання колоністів з українцями [77, с. 132].

На противагу традиціям переселення відомі випадки спільного проживання двох етносів. Прикладом можуть слугувати Біловезькі колонії Чернігівської губернії. Німецькі переселенці, які жили у колоніях Рундевізе, Кальчановка, Великий Вердер, Малий Врдер і Білі Вежі, на відміну від всіх інших колоній, вільно володіли українською мовою. Цей феномен був пов'язаний із тим, що жителі цього поселення були вихідцями із околиць Рейну, які після маніфесту про колонізацію Катерини II були поселені до Чернігівської губернії в українські поселення. На нових територіях колоністи отримували у середньому по 19 десятин землі на родину і оселялися не в окремих поселеннях, а в одних із українцями. Більше того, все управління та адміністративна організація поселень була спільною з українцями. Таким чином, за 70 років співіснування з українцями німці настільки українізувалися, що перестали розуміти німецьку мову [12, с. 23].

Колоністи перейняли і культурні елементи в українців, зокрема німецькі жінки носили головні убори, які були традиційними для жителів Чернігівської губернії, німецькі чоловіки носили зачіски, які були схожі до традиційних українських, сукні жінки носили також на манер українських, у будинках німців можна було зустріти традиційну піч, у якій готували український борщ та каші. Німецькі колоністи були не проти відвідувати шинок (хоча за релігійними догматами вживання алкоголю у протестантів суворо заборонене); звичайною справою були шлюби між українцями та німцями. Після переселення колоністів до колоній Олександрівського повіту

Катеринославської губернії, був мовний бар'єр між місцевими колоністами та новоприбулими. Оскільки місцеві колоністи зовсім не розуміли ні російської, ні української мови, а новоприбулі навпаки не розуміли німецької мови. Але вже до 80-х років XIX століття німецькі переселенці знову онімечилися, але елементи культури та побуту залишились. Українська мова також була звичною для кожної родини [12, с. 241].

Німці пристосовувались до географічних та кліматичних умов, що зумовило і певні нововведення у сфері будівництва, зокрема колоністи запропонували нові матеріали для будівництва. У менонітських колоніях з 1808 року було налагоджене виготовлення цегли та черепиці, яка використовувалась не тільки для потреб колоній, але й продавалась за межі поселень. Німецькі будинки будувалися із взятої в спеціальних ямах глини. У місцях видобутку глини, остання змішувалася із соломною і водою до густої маси. Ця маса замішувалася до необхідної консистенції ногами або за допомогою коней. Після того, як маса стає однорідною, її переносять до спеціальних дерев'яних форм. Одна форма вміщувала 4-6 цеглин. Замішування глини зазвичай проводили навесні (у квітні-травні) і залишали до кінця літа, для того щоб цегла добре просушилася. Після цього цеглу обпалювали. Це проводилося для того, щоб солома, з якою змішувалася глина, вигоріла, і цегла стала пористою, що зумовлювало її легкість та краще кріплення між собою, завдяки потраплянню основи, на якій будувався будинок у пори цегли. Будували колоністи будинки із саману, обпаленої глиняної цегли, кам'яні, рідко дерев'яні, через відсутність сировини у степовій зоні. Перші переселенці часто оселялися у землянках, поки не були побудовані житла [65, с.46].

Для кращого розуміння культурних традицій будівництва, заселення та побуту було проведено дослідження окремого села Григорівка Ізюмського повіту Харківської губернії, яке було виключно менонітським і з'явилося наприкінці XIX століття, коли німецькі колоністи пройшли етап адаптації та

становлення колоній на території України. За цей час вони перейняли деякі елементи української традиції забудови поселень, які вплинули на німецькі з будівництва та благоустрою поселень [75, с. 3].

Німецьке село Григорівка розташовувалось у 130 кілометрах на південний схід від Харкова на шляху залізничного сполучення Лозова-Ростов. Західніше сусідньою залізничною станцією була Гаврилівка, а східніше – Барвінкове. Поселення Григорівка – одне з наймолодших менонітських поселень в Україні, яке було засноване двома групами колоністів, вихідців із основних німецьких колоній [178, с. 28].

Перша група колоністів, найбільша, складалася із 25 родин із селища Ф'юрстленд. Згодом друга група – 9 менонітських родин – приїхала з Неплюївської колонії. Пізніше ще дві родини прибули із поселення Ней-Хортиця і по одній із Розенталь, Ней-Розенгарт, Остервік та Хортиця [178, с. 28].

Таблиця 3.3.

Перші хвилі переселенців до Григорівки

Перша хвиля переселенців до Григорівки				
Георгсталь	Розенбах	Ольгафельд	Мічельсбург	Олександр- таль
Якоб Паульс	Франс Саватський	Діет Ремпель	Девід Редеккоп	Вільгельм Дюк
Франс Гвеберт	Берн Крах	Якоб Ремпель	Герхард Редеккоп	Петер Баглер
Корн Енс	Берн Варкентін		Девід Редеккоп	Герхард Саватський
Вільям Баглер	Франс Сіменс		Петер Редеккоп	Корн Хуберт
Клаас Петерс			Петер	Берн Пеннер

			Редекоп	
Джон Саватський			Петер Классен	
Абраам Кроегер				
Друга хвиля переселенців до Григорівки				
Неплюївська колонія				
Франц Ловен			Ней-Хортиця: Петер Фрізен, Арон Фрізен	
Герхард Гісбрехт			Розенталь: Якоб Фрізен	
Ісаак Дерксен			Ней-Розенгарт: Генріх Фрізен	
Ісаак Тшеттер			Остервік: Якоб Гармс	
Йоган Тшеттер			Хортиця: Якоб Вальман	
Ісаак Лоепке				
Петер Унгер				
Герхард Тіссен				

[192, с.7]

Німецькі колоністи, які оселялися на території України наприкінці XVIII ст., земельні наділи отримували від держави. З часом колонії розросталися, а землі, наданої державою, почало бракувати. Політика царського уряду після правління Катерини II почала поступово позбавляти колоністів пільг та привілеїв задля того, щоб зрівняти їх у правах з місцевим населенням. Це призводило до того, що вони змушені були купувати землю, придатну для сільського господарства, за власні кошти поза межами основних колоній [178, с. 29]. Територія, на якій заснували село Григорівка, була викуплена у генерала Григорія Щербакова – російського дворянина, за ціною 87 рублів за десятину [43, арк. 21]. Абрам Крогер та Герхард Редекоп уклали

договір куплі-продажу у 1888 р., але перші переселенці з'явилися тут лише навесні 1889 р. Кошти на землю були надані банком у довгостроковий кредит, який був узятий у Херсоні через те, що там були менші відсотки. У 1908 р. з метою меншої оплати кредит знову був переведений до Полтавського земельного банку. Після більшовицької революції 1917 р. і націоналізації всієї землі борг за цю землю так і не був повністю виплачений [178, с. 30].

Загальна площа придбаної території становила 2906 десятин. Вона мала вигідне географічне й економічне положення, адже через неї проходило залізничне сполучення, яке розкололо село на дві частини: одна – менша, знаходилася на півночі і мала розмір у 240 десятин землі; друга – більша розміром у 2666 десятин. Вона була розділена на сорок одну майбутню садибу, кожна з яких складалася приблизно з сімдесяти десятин. Всі двори мали приблизно однакову ширину – 210 футів, і довжину – 560 футів. Село складалося з двох вулиць, які перетиналися навхрест, таким чином створюючи свого роду площу в центрі довжиною і шириною по 210 футів. Отже, в загальному село мало площу 4410 футів (Додаток X).

Спочатку поселення планувалося побудувати у центрі викупленої землі. Оскільки то була долина, то припустили, що на цій місцині буде хороша вода, яка необхідна кожному двору. Проте через незгоду Ісаака Лоепке та Вільяма Бахлера цей план було скасовано і село побудували навпаки - на підвищенні [50, арк. 40].

Поселення складалося з двох вулиць, які розташовувались із заходу на схід і мали ширину в 140 футів. Вони пересікалися між собою, поділивши село на 4 частини: в південно-східній – було десять дворів, які доходили до школи, що була одинадцятю будівлею у цій частині; у північній – одинадцять дворів; на заході – дванадцять; у південній – вісім. Таким чином, все село налічувало сорок два двори [178, с. 30].

При складанні плану забудівлі села була використана єдина модель для всіх мешканців, яка полягала у тому, що двори жителів мали однакове

планування. Це було закріплено у Російській імперії на документальному рівні [5, с. 87]. У східній частині двору знаходилися хлів та інші господарські будівлі, у західній – загін для великої рогатої худоби, тут же – колодязь, який мав глибину не більше 20 футів [178, с. 31].

Перед житловим будинком розташовувався фруктовий сад, що доходив до вулиці. Перший ряд дерев – дикі груші, які були улюбленими деревами менонітів. Проте біля деяких присадибних ділянок замість диких груш росли білі акації. Город навпаки знаходився позаду двору. Із подвір'я двері вели до холодного коридору, а звідти – на кухню. Зліва містилися дві кімнати: вітальня і спальня, де висіли на стінах ікони, портрети відомих німецьких діячів і, обов'язково, дзеркало. У будинках вже була традиційна українська піч, на якій спали, сушили зерно, яка гріла приміщення. Поруч з піччю на кухні була побудована і двокомфорна звичайна плита, на якій готували їжу. Особливістю німецьких будинків було те, що вікна були одинарними, без кватирок. Часто за зразком українців віконні рами прикрашали різьбою. Із білої глини готували спеціальну суміш, якою білили будинки та піч. У залежності від місця проживання цю суміш готували на основі крейди або вапна. Піч білили і зверху розмальовували різнокольоровими квітами, низ – обводили червоною глиною.

Під будинком копали велике підвальне приміщення, до якого можна було потрапити з коридору. Ще більшим було горище, яке використовували для зберігання зерна [231, с. 43]. Відмінною особливістю інтер'єру менонітського будинку були дерев'яні меблі.

У німецьку традиційну кухню були також додані традиційні українські страви. Німецькі господині на ряду зі своїми шупф-нуделем, крауштруделем, кнопфом готували український борщ з салом та часником, варили вареники із сиром або вишнями та смажили млинці.

Багатьом родинам доводилося знаходити притулок у сусідніх селах, наприклад, Ялканці, або навіть жити у хлівах [197, с. 18]. Перші житла у селі

були із глиняної цегли, комори і сараї – із дерева. Будівельні матеріали, які виготовляли колоністи, часто купували жителі із сусідніх поселень. Німецькі колоністи-будівельники вважалися хорошими майстрами і їхня робота коштувала дорого. Дахи будинків та господарських споруд вкривалися соломною. На межі XIX-XX ст. окремі помешкання вже були перебудовані з використанням обпаленої цегли та вкриті дранкою. Лише три будинки і школа на селі мали дах із залізних листів.

Школа в селі Григорівка була заснована у 1890 р., проте навчання протягом зими 1890-1891 рр. проходило у сусідньому із навчальним закладом у будинку Арона Фрозона. Перший вчитель – Дітріх Тіссен [48, арк. 10]. У восьмирічних початкових школах вчилися хлопчики і дівчатка у віці 7-14 років, як правило, до конформації. Офіційно навчальний рік тривав з 1 вересня до 1 (або до 15) травня, але фактично він скорочувався, тому що діти допомагали батькам у сільськогосподарських роботах [49, арк. 109].

До весни 1905 р. школа складалася з однієї класної кімнати, де викладав один учитель, а будинок, де він мешкав, був прибудований до східної частини шкільного приміщення. Коли завершили будівництво житлового приміщення для другого вчителя, відбулося відкриття ще однієї класної кімнати, у якій почав викладати Джохан Фанк. На початку XX ст. школу знову добудували – класну кімнату та будинок ще для одного викладача. Саме після цього почалося навчання в перших двох класах середньої ланки. У 1906 р. на посаду вчителя було запрошено третього фахівця для започаткування навчання у старшій ланці (для хлопчиків). Для того, щоб дати дівчаткам можливість поглибленого навчання, школу знову було розбудовано і запрошено на роботу вчителя-жінку.

Школа у селі використовувалась також у якості релігійної споруди. Тут проводилися церковні служіння, діти проходили конформацію, а молоді люди вінчалися. Така практика була характерною для багатьох німецьких шкіл, адже

менонітами вона розглядалася, як один із основних факторів виховання майбутніх протестантів [216, с. 91].

За зразком німецьких поселень з середини XIX століття українське населення перейняло лінійний тип забудови поселень. Цей тип заселення характеризуються чіткою лінією вулиць, які у більшості перпендикулярні одна одній. Будинки при такому заселенні однотипні і мають також чітку структуру забудови.

Німецькі колоністи, маючи взаємовідносини з українцями протягом першої половини XIX століття, чинили не значний вплив на культуру один одного. Це було зумовлено перш за все і нормативно-правовими факторами, і культурними, і релігійними. Серед колоністів також не спостерігалось тенденцій до асиміляції до народів Росії. Але інакшою була ситуація стосовно «братніх» народів шведів. У 1787 році поблизу м. Бериславль Херсонського повіту оселилися 904 шведа, які прибули із острова Даго. До середини XIX століття поселенці цієї колонії були асимільовані сусідніми німецькими колоністами та повністю втратили свою мову. Зі шведського у них залишилася лише назва селища Старошвецьке. Інший приклад франкомовних швейцарців із колонії Шабо. Територія поселення, яка не використовувалась швейцарцями, була передана німецьким колоністам у користування при переселенні на Південь України. Наслідком цього стало витіснення французької мови із швейцарської колонії і заміна її німецькою та перетворення колонії Шабо у типову німецьку колонію [86, с. 44].

Бажання царського уряду «зблизити» побутові аспекти життя німців та населення Російської імперії на практиці виявилось неможливим. І. Палімпсестов писав про надзвичайно низький рівень матеріальних благ російського селянства у середині XIX століття. Земський санітарний лікар Караманенко після огляду населених пунктів Одеського повіту з метою попередження розповсюдження холери в 1892 році, повідомляв про те що, побут російського селянина надзвичайно бідний. У порівнянні російського та

німецького селянства він зазначає, що у першого – неприбрані двори, у яких не має насаджень, відхожих місць, у дворах не прибрані туші палої худоби. Їжа російських селян майже завжди рослинного походження. Протилежність цьому німецькі – просторі будинки, прибрані садиби з садами та квітами, городами, виноградниками, відхожими місцями. Їжа у колоністів урізноманітнена і завжди гаряча навіть під час польових робіт. У російських селян відношення до лікарів недовірливе, непривітне, а у колоністів - завжди позитивне та привітливое. Лікар Крамаренко у цих відмінностях визначає головну причину розповсюдження епідемій серед сіл імперії, та майже відсутність епідемічних випадків у німецьких поселеннях [87, с. 69].

У той же час при порівнянні культурно-побутових аспектів повсякденного життя німців та українців відомий дослідник сільського господарства та повсякденного життя населення Російської імперії Олександр Петцольд зауважував, що російський народ не може хвалитися такою любов'ю до чистоти та порядку, яка була притаманна німцям, але професор відзначав у цьому плані українців. О. Петцольд, в силу своєї прихильності до німців, українців ставив за своєю любов'ю до чистоти та порядку трохи нижче ніж німців, але вище ніж росіян та татар: «Малороси, вони чистоплотні такі, що в цьому їм нема рівних з поміж їх сусідів, навіть татари, хоча останні більш всього підходять до цього. Особливо ця характеристика малоросів приємна, коли мандруєш і потрапляєш в Малоросію, а вона вся так характеризується». Менонітів він характеризував, як таких, у кого: «Чистота та любов до порядку видно з першого погляду, як тільки потрапляєш до їхніх колоній. Любов до порядку видно у правильності побудови всього поселення і дворів, чистота та охайність у якій тримається все. Будинки і сади відгороджені від широкої вулиці лише низьким тином, через який видно двір та сад. Якщо ви зайдете у будинок, тут ви побачите виключну чистоту притаманну менонітам. Такий же порядок і у дворах, кожна річ на своєму місці» [105, с. 7].

У той же час М.О. Некрасов у «Современнике» писав про те, що українців за культурно-побутовою охайністю необхідно ставити вище за німців, оскільки якщо українцям і не вдається стати вище німців за чистотою у своїх селах, дворах та будинках, то тільки через свою бідність. Своє твердження він обґрунтовував, спираючись на описи того ж Олесандра Петцольда: «Що стосується будинків українців, то ми заходили до багатьох із них, щоб познайомитися із їхнім устроєм. Будинок зазвичай складається із трьох частин: сіни, жила кімната та комора. У середині жила кімната охайна та чиста, навіть не зважаючи на той факт, що при вході під ногами плуталися поросята, коти та собаки. Стіни кімнати, обмазані глиною із вапном. Кожного тижня стіни та піч мажуться цією сумішшю. Некрасов зазначає, якби українці мали такий достаток як німці, то швидко змогли обігнати їхню культуру. Адже він наголошує, що німецька культура залишалася незмінною протягом десятиліть, яку вони ще привезли із собою з Голландії та Німеччини. Це було зумовлено відривом від батьківщини, оскільки вважалося за необхідність зберегти власну самобутність. І такий сценарій залишається до часу, поки культура мігруючих не зіллється із культурою держави, у яку вони переселилися. Але це видається можливим лише у випадку, коли культура пануючої нації стоїть вище або хоча би на рівні із принесеною. Це пояснюється тим, що масив відірваний від основного етносу не може самостійно рухатися у культурному напрямку з таким розмахом, як це робить ціла консолідована нація. Таким чином, відірваний шматок культурного шару залишається нерухомим і застиглим явищем, який зберігає свій зв'язок з материнським масивом [80, с. 45].

Не менш важливим для розуміння взаємовпливу німецьких колоністів та українського населення є порівняння святкування свят релігійного та календарного напрямку. Порівняння викладено за календарем у хронологічному порядку.

Першим святом, яке було традиційним в українській культурі, слід

вважати Новий рік. У колоністів він сприймався, як цивільне свято, тому його особливо ніколи не святкували. В поодиноких випадках відзначався лише один день. Але колоністи з повагою сприймали дітей та молодь, які приходили із сусідніх українських поселень. Зазвичай, це були діти під супроводом старшого. Вони несли із собою мішки із солодощами і дарунками, заходячи до будинків менонітів обсипали їх пшеницею, житом, ячменем, за що отримували солодощі або гроші [179, с. 30].

Українці вечір напередодні Нового року називали «Щедрий вечір». Цього вечора по хатах ходили щедрувальники (раніше це були виключно чоловіки), які співали пісні на добрий врожай наступного року. Зранку після «Щедрого вечора» ще до схід сонця чоловіки ходили від хати до хати та посівали зерном підлогу, це також було свого роду побажанням гарного врожаю у наступному році [205,с.40].

Масляна неділя у колоністів взагалі ніяк не святкувалась. Цей день вважався буденним, і всі члени общини виконували свою щоденну роботу незважаючи на те, що українські сусіди святкували зазвичай Масляну з неабияким розмахом цілий тиждень. В українців це свято символізували з прощанням із зимою і зустріч весни, а також початок Великого посту, який тривав безпосередньо до самого Великодня. Німецькі колоністи не дотримувались посту, оскільки були протестантами. Колоністи взагалі не дотримувались постів, це було зумовлено особливостями вчення, яке відкидало обмеження в їжі.

Своєрідним святом масляної у колоністів можна вважати свято кірмерс. Це престольні свята в колоніях, які святкувались восени, коли вже був зібраний весь врожай і були закінчені роботи із землею. Кімерси святкувались по різних колоніях в різні терміни, протягом декількох тижнів. Це свято порівнюють із масляною через те, що це було також своєрідне народне гуляння [179, с. 31].

Наступне велике свято – це Великдень. Варто зазначити, що колоністи

святкували його раніше, ніж українці. Але для обох етносів це було надзвичайно важливе релігійне свято. У дні святкування як колоністи, так і українці залишали свою щоденну роботу і намагалися присвятити ці дні справам духовним. У німців ще з самого початку тижня вже відчувався святковий настрій, четвер і п'ятниця були у особливій пошані, адже в ці дні все село мало причаститись. У суботу починали фарбувати яйця та пекти печиво, калачі та готувати м'ясні страви. Варто зазначити, що як і українці, так і німці фарбували яйця на Великдень за допомогою лушпиння із цибулі, отримуючи в кінцевому результаті коричневий колір, а також соку буряка, отримуючи червоний колір. Всю роботу намагалися закінчити до вечора, бо у вечері у церквах відбувалася служба. В українців це була вечірня служба, яка була важливою для православних. У колоністів служба у церкві звечора у суботу не була урочистою, і вони могли за бажанням її не відвідувати. Опівночі в українських церквах починалася урочиста служба, яка тривала до ранку, під час якої святилися паски і яйця. У німецьких протестантських общинах служба починалась вже зранку і тривала до обіду, не було нічого навіть пов'язаного із освяченням їжі, адже у протестантській релігії це не визнавалось. Варто зазначити, що під час приготування до свята Великодня колоністи зазвичай притрушували двори білим піском для більш святкового вигляду. Можна навіть провести паралель із українськими традиціями на селі, де і на сьогоднішній день залишається традиція перед Великоднем притрушувати двір та клумби білим піском. Діти колоністів, лягаючи спати, клали під ліжко свої шапки для того, щоб у них «зайчик» вночі приніс великодні фарбовані яйця. Зранку вони у своїх шапках знаходили фарбовані яйця, печиво та цукерки. Що стосується українського населення, то в українців не було традиції класти дітям подарунки на Великдень, для цього було свято Святого Миколая [179, с.33].

Великдень святкувався три дні як колоністами, так і українцями. Найбільше свято було у неділю. У цей день заборонялося виконувати будь-яку

роботу. Понеділок також вважався святковим, але люди вже могли виконувати свою повсякденну роботу. У вівторок після обіду всі повертались до свого повсякденного життя, навіть йшли в поле, якщо дозволяла погода.

Святкування Трійці відрізнялося у колоністів та українців. У колоністів святкування Трійці відбувалось два дні. Вранці першого дня всі йшли на службу до церкви, потім починалося святкування, яке тривало весь день, а інколи і ніч. Свято Трійці було також приводом для оголошення заручин серед молоді. Хлопці заздалегідь домовлялися з обраницею і вночі ставили біля воріт нареченої високу жердину з прив'язаним вгорі кущем зелені, на наступну ніч жердина зникає. З цього моменту дівчина вважалася зарученою.

В українців свято Трійці мало також свої особливості. Напередодні свята оселю та весь двір прикрашали гілками дерев, а також квітами. Люди вірили, що таким чином можна відігнати злі сили від оселі та двору. У церкві служба відбувалася один день. Наступний день також вважався святом, але люди могли виконувати свою повсякденну роботу [179, с. 32].

Святкування Івана Купала колоністами не визнавалось, тому вони не брали ніякої участі у святкуваннях. Це свято в деякій мірі вважається пережитком язичництва, тому воно не визнається у християнському світі. В Україні Івана Купала зазвичай святкувала молодь, яка ввечері збиралась на гуляння, стрибала через багаття – як символ очищення. Дівчата плели вінки і ворожили на подальшу свою долю.

Наступним великим святом варто вважати Різдво. У колоністів воно святкувалось 25 грудня. Свято тривало три дні. Зазвичай перший день святкували із родиною, другий день – із родичами з боку чоловіка, а третій – з друзями. Традиційна їжа була практичною і готувалась заздалегідь, щоб потім під час святкування не поратись із приготуванням. Особливо з нетерпінням Різдва чекали діти, оскільки вони зазвичай отримували подарунки, як і діти в усьому християнському світі. У якості подарунків зазвичай отримували солодощі, приладдя для школи або іграшки [179, с.33].

В українців Різдво святкувалось 7 січня. Напередодні ввечері ходили колядники із Віфлеємською зіркою, сповіщаючи всіх, що Христос Народився. Служба в церкві починалась опівночі і тривала до ранку. Після чого люди приходили додому і святкували в родинному колі. На столах можна було побачити вже страви тваринного походження, які були заборонені під час Різдвяного посту, який тривав із кінця листопада. В українських родинях також дарували дітям подарунки у вигляді солодошів та іграшок.

Таким чином, календар свят у німецьких колоністів та українців був схожим, оскільки і німці, і українці були християнами. Але оскільки українці православні, а колоністи були протестантами, то і традиції святкування свят відрізнялись. На сьогоднішній день дана тема лише частково досліджується істориками. Подальше вивчення даного питання було б доцільним для кращого розуміння процесів, які визначали взаємодію культур [179 с. 35].

Після встановлення більшовицької влади відбулися зміни у національній політиці. Вона сприяла не відновленню національних культур з підтримкою розвитку, а підтримувала національну ідентичність. У період 20-х років XX століття, коли більшовиками проводилася національна політика, спрямована на підтримку мультинаціональності держави, можна говорити про збереження традиційної культури німців, залишилася мова та релігійність, як головні складові, що визначали та характеризували німецький етнос. Недільні служби продовжували відвідувати всі без виключень німці. У колоніях відсутнє пияцтво та виготовлення горілки, не мали місце злочинні випадки, була чистота у селах та будинках колоністів. Після відділення релігії від державного апарату починається поступовий наступ на встановлені культурно-побутові традиції життя, направлені на формування людини нового типу – радянської з відповідною зміною світоглядних уявлень та культурних установок [109, с.230].

Відбувається поступове стирання культурних особливостей, спостерігаються змішані шлюби, відступ від релігійності, відступ від традиційних установок. Спостерігається змішування культур [84, с. 67].

Отже, взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням мали вплив на культуру одного та іншого етносів. А також це зумовлювалося ще й необхідністю пристосування до нових умов існування. Колоністи переймали досвід, який допоміг їм пережити адаптаційний період та удосконалити власні навички господарювання. Наслідком взаємовідносин української та німецької культур стало перетворення, заміна та засвоєння деяких особливостей української культури у сфері економічного взаємозв'язку та побуту зі збереженням важливих компонентів самобутньої, сформованої етнічної культури. Українці переймали позитивний досвід господарювання, нові технології у будівництві та сільському господарстві. Вчилися раціональності та охайності. Німецький культурно-побутовий стиль вважався зразковим і завжди вставився у приклад для наслідування.

* *

*

Найбільшою перешкодою у процесі взаємин колоністів з українським населенням була мова. Переселившись на територію України і створивши колонії, німці фактично закрилися всередині своєї общини. Українська та російська мови не вживалися у колоніях. У першій половині XIX століття русифікація у німецьких колоніях була винятковим явищем. Русифікувалися лише окремі незначні групи німецького населення, які були відірвані від основного масиву колоній і проживали в осередку корінного населення, або колоністи, які одноосібно або родиною мігрували до міст на постійне місце проживання. Висновки з цього приводу підтверджуються й іншими науковцями, які досліджують процеси взаємодії та інтеграції німецького населення до Російської імперії. Після того як освітні заклади німців були

передані під нагляд МНО відбувається поступове поширення російської мови серед німецького населення. Як наслідок цього контакти з українцями у повсякденних практиках спілкування стали простішими, а звідси і частішими.

Релігійний аспект взаємовідносин колоністів та українців мав деякі особливості. Німецькі протестантські громади проявляли лояльність по відношенню до українців та намагалися не провокувати конфлікти йдучи на поступки православним. Віротерпимість протестантів засвідчують факти існування у німецьких колоніях православних церков для потреб найманих українських робітників. Зміна релігії православної на протестантську або навпаки мала виключний характер. Зазвичай, перехід до протестантизму у православних відбувався через економічну вмотивованість. Контраст між німецьким та українським селом зумовлював бажання в українців до зміни релігії і подальшої можливості до покращення життєвих умов, яке прогнозував перехід до протестантизму. Перехід протестантів до православ'я траплявся у більшості через укладання шлюбу із представником православної громади. У такому випадку протестант міг змінити релігію. Але такі шлюби траплялися дуже рідко. У сільській місцевості це було взагалі виключення із правил, а у містах частіше через більш інтенсивні міжетнічні відносини між дворянами та підприємцями. На початку ХХ століття загальна кількість міжконфесійних шлюбів збільшилася через вихід наказу про віротерпимість. Православна церква була не віддільною від держави та влади, а тому всі інші релігійні напрямки підпорядковувались їй. Законодавчо підтримуючи всі релігійні течії уряд за сприяння православної церкви максимально стримували розповсюдження протестантизму в Російській імперії. Необхідність пристосування до нових умов життя спонукала колоністів перейняти елементи культури та побуту українців для покращення умов свого життя. Це стосується одягу, їжі, особливостей будівництва житла.

Основні положення розділу викладено у публікаціях [156], [157], [178], [179], [180].

ВИСНОВКИ

Німецькі колоністи були яскравим і самобутнім явищем в історії України. Без сумніву, переселяючись на територію України, колоністи не могли не мати контактів з українцями, якою б закритою общиною вони не жили.

Досить довгий час дослідниками заперечувались факти взаємовідносин колоністів та українців. Ці судження ґрунтувалися на макродослідженнях німецьких колоній. Головними фактами виступали самоізоляція, яка базувалася на трьох складових: мова, релігія, менталітет. Авторкою при проведенні дослідження на мікрорівні з використанням історії повсякденності було доведено, що масштаби взаємовідносин колоністів з українським населенням були значно більшими ніж прийнято про це говорити в історичній науці. Колоністи, опинившись у мультикультурному оточенні Півдня, не могли не перейняти на себе культурні елементи оточуючого населення.

Авторкою у даному дослідженні було доведено економічну доцільність виникнення взаємовідносин колоністів з українським населенням. Це був свого роду діалог двох культур, який чинив взаємовплив на обидва етноси. На основі даних суджень слід зробити наступні висновки:

По-перше, у дослідженні авторкою було доведено економічну основу виникнення контактів двох етносів. Як складову даних суджень було проаналізовано нормативно правову базу загальнодержавних економічних тенденцій у Російській імперії, що становили основу для виникнення взаємовідносин колоністів з українцями. Окремо було досліджено взаємовідносини у промисловому секторі економіки та у сільському господарстві. У промисловому секторі були досліджені відносини типу «хазяїн-робітник» з наведеними як позитивними, так і негативними прикладами взаємовідносин. Був досліджений внесок колоністів у промисловий сектор економіки в цілому. Зокрема, виготовлення продукції на підприємствах націленої на російський ринок. Також акцент робиться на взаємовідносини власників підприємств зі своїми робітниками-українцями.

Німецькі колоністи мали чималий вплив на розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Досвід німецької підприємницької діяльності активно використовувався російським урядом для розвитку російської економіки. Авторкою було доведено, що взаємовідносини у сільському господарстві ґрунтувалися на взаємному впливі культурних традицій ведення господарства обома етнічними групами. Наведено приклади позитивного досвіду господарювання німецькими колоністами з інноваційними технологіями, які вони застосовували. Досліджено, яким чином німецький досвід вплинув на українське селянство, адже німецькі технологічні запровадження полегшили обробіток землі, при цьому збільшивши ефективність роботи і зібрані врожаї. Колоністами було виведено новий тип рогатої худоби – німецьку червону степову, яка до початку XX століття майже повністю витіснила з сусідніх українських сіл сіру українську породу. Тип німецького господарства активно поширювався на українському селі.

По-друге колоністи повинні були передати власний досвід господарювання населенню імперії. Але у той же час на державному рівні було закріплено ізолюваність колоній від сусідів.

По-третє, закономірністю являється те, що економічна взаємовигода і економічний діалог так чи інакше мав позначитися на повсякденному житті етносів. Відбувається поступове накладення культурних традицій обох етносів. Авторкою було досліджено взаємовплив у культурно-побутовій сфері у трьох напрямках: освітня, культурно-побутова та релігійна. У дослідженні питання освіти було зроблено акцент на вивчення російської мови у німецьких школах для подолання мовного бар'єру. Для успішної інтеграції німців в економічну систему імперії потрібно було подолати всі перешкоди для розвитку успішного економічного діалогу культур. Також було досліджено питання інтеграції німецької системи освіти в російську, що дозволило обмінюватися освітнім досвідом українцям та німцям. На культурно-побутовому рівні досліджено взаємовплив культурних аспектів

життєдіяльності колоністів та українців. Зокрема, розглянуті особливості будівництва та забудови поселень українських та німецьких, і як досвід будівничих традицій вплинув на українські та німецькі поселення. Наведено приклади переймання культурних традицій у стилі одягу, їжі, веденні господарства як колоністами, так і українцями. Ще однією важливою складовою збереження німцями власної самобутності виступала конфесійна приналежність колоністів. Авторкою було досліджено еволюцію розповсюдження протестантизму та його форм на території України серед православних і навпаки. На основі документальних свідчень наведені дані про перехід православних у протестантизм та протестантів у православ'я з подальшими соціально-правовими наслідками. Тут слід зауважити, що у вітчизняній історичній науці прийнято говорити, про ізолюваність колоністів у питаннях релігії через заборони у законодавстві та власних мотиваціях. Але при детальному аналізі розвитку протестантизму на Україні було виявлено, що основні релігійні протестантські течії виникли із німецьких колоній. Українці активно переймали протестантизм через позитивний досвід господарювання колоністів, який часто пов'язували із релігійною приналежністю останніх.

Отже, іноземці, переселяючись на територію України, опинялися перед дилемою, що передбачала наслідки довготривалого перебування у іноетнічному оточенні «акультурація-асиміляція», це слугувало стимулом до культурної самоізоляції щодо зовнішнього оточення та культурної активності в середині общин переселенців. Переселення на Південь України з самого початку загрожувало колоністам розмиванням культурних ознак, що і змушувало інокультурні елементи такі як меноніти, лютерани, католики з самого початку єднатися, створюючи не тільки географічні, але і культурні анклав.

Більшість зусиль колоністів в Україні були витрачені на подолання відкритих і прихованих конфліктів, які були наслідком недостатньо виваженої політики уряду імперії, спрямованої на поєднання європейських та російських

культурних традицій. Найбільш виявленим конфліктом культур слід вважати панславістські настрої, які почали проявлятися у другій половині XIX століття. Розуміння початкової специфіки регіону та головних задач колонізації з часом були втрачені. Україна не перетворилася на європейський мультикультурний регіон, але у той же час і не стала моноетнічною через недостатньо виважену і суперечливу політику царського уряду. Мінімум інонаціонального впливу на культуру колоністів зумовлювався приналежністю до іншого віросповідання, наявністю власної німецькомовної системи шкільної освіти, специфікою сімейно-побутових відносин, відсутністю змішаних шлюбів, звичаями та традиціями.

Політичного життя у німецьких колоніях фактично не було. Політичні амбіції не знайшли свого прояву у німецького населення через релігійні погляди на суть людського існування. Виняток – окремі випадки, коли німці перебували на державній посаді в імперії. До 1917 року фактично були відсутні німецькі політичні організації всіх рівнів: регіонального, місцевого, міського. Це зумовлювалося тим, що фактично до Першої Світової війни у німців не було необхідності відстоювати свої інтереси на державному рівні, оскільки держава й так була прихильною до цього етносу.

Після 1917 року автономія німецьких колоній за радянською програмою передбачала право етносів на самовизначення та створення сільських рад за етнічною ознакою, але вона була фікцією з самого початку для отримання прихильності населення. Збереження прихильності до радянської влади, більшовицького режиму, давало можливість зберігати власну мову, керувати культурними та освітніми процесами. В той же час більшовицька влада відібрала у німців майно, землю (націоналізація, колективізація), ліквідувала німецьку освіту, замінивши її загальною радянською, утискала церкву. Всі ці факти зумовили хвилю вимушеної еміграції більшості німецьких колоністів за кордон.

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертаційного дослідження у фахових виданнях:

1. Темна І.О. Внесок німців в освіту України / І.О. Темна // Історія та географія/ Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 52. – С. 8 – 11. (Index Copernicus)

2. Швайка І.О. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина XIX – початок XX століття) / І.О. Швайка // Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія та політологія: МДУ , 2016. Вип. 16. – С. 155 – 160. (Index Copernicus, РИНЦ)

3. Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті / І.О. Швайка // Історія та географія/ Збірник наукових праць. Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 53. – С. 16 – 21. (Index Copernicus)

4. Швайка І.О. Еміграція німецьких колоністів з України до країн Північної Америки як наслідок складних взаємовідносин з владою (кінець XIX — 20-ті роки XX століття) / І.О. Швайка // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна – 2016. Вип. 19. – С.88 – 95.(РИНЦ)

5. Швайка І.О. Заснування менонітського села Григорівка, як приклад взаємозв'язку українського та німецького етносів (кінець XIX – 20-ті роки XX ст.) / І.О. Швайка // Переяславський літопис: збірник наукових статей, 2017. Вип. 11 – С.28 – 33.

6. Швайка І.О. Порівняльний аналіз святкування основних християнських свят німецькими колоністами та українським населенням (кінець XVIII- початок XX століття) / І.О. Швайка // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Просвіта, 2017. Вип №3 . – С 30– 36.

7. Швайка І.О. Русифікація в німецьких колоніях на території України у XIX – на початку XX століття / І.О. Швайка // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: Домбровська А.Я., 2017. - Вип 41. – С. 33 – 37.

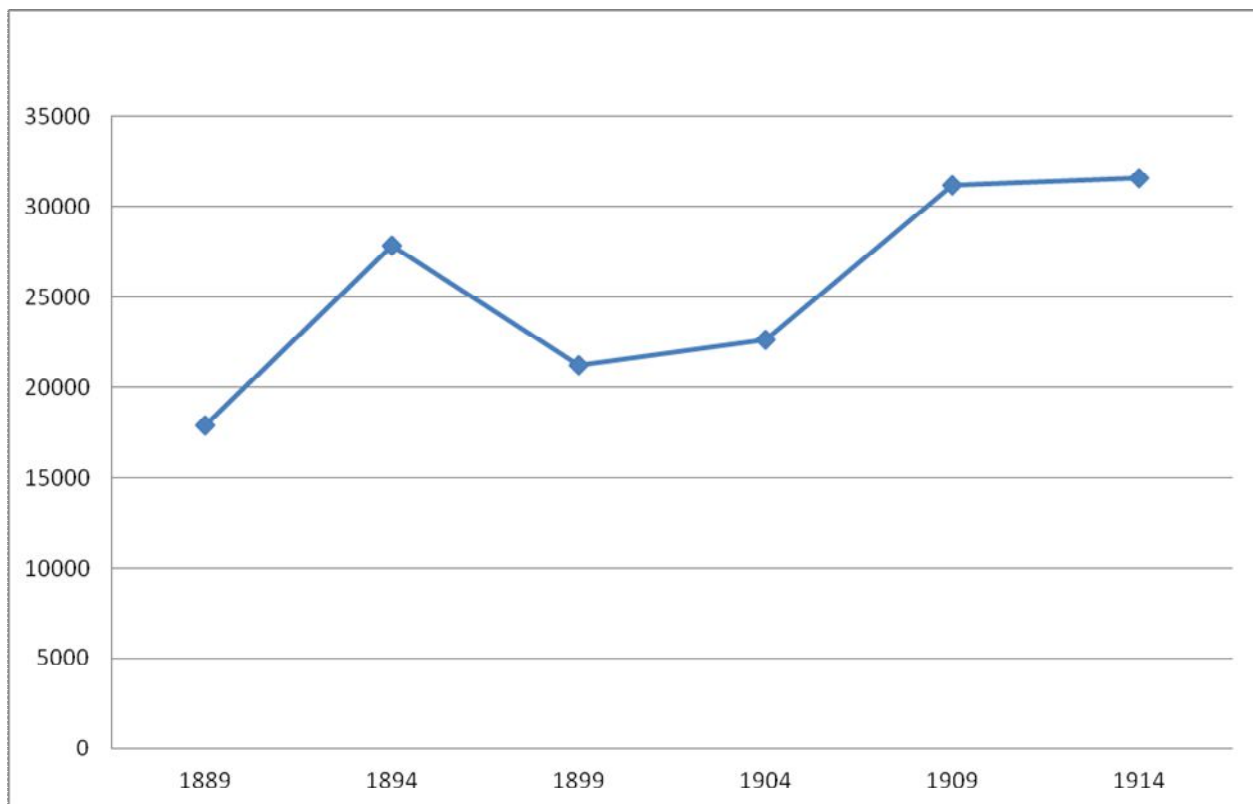
Матеріали наукових конференцій:

Швайка І.О. Викладання німецької мови у німецьких школах на території Ізюмського повіту Харківської губернії XIX – початок XX століття/ І.О. Швайка // Каразінські читання (історичні науки):Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків 28 квітня 2017 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С.112-118.

Додатки до другого розділу

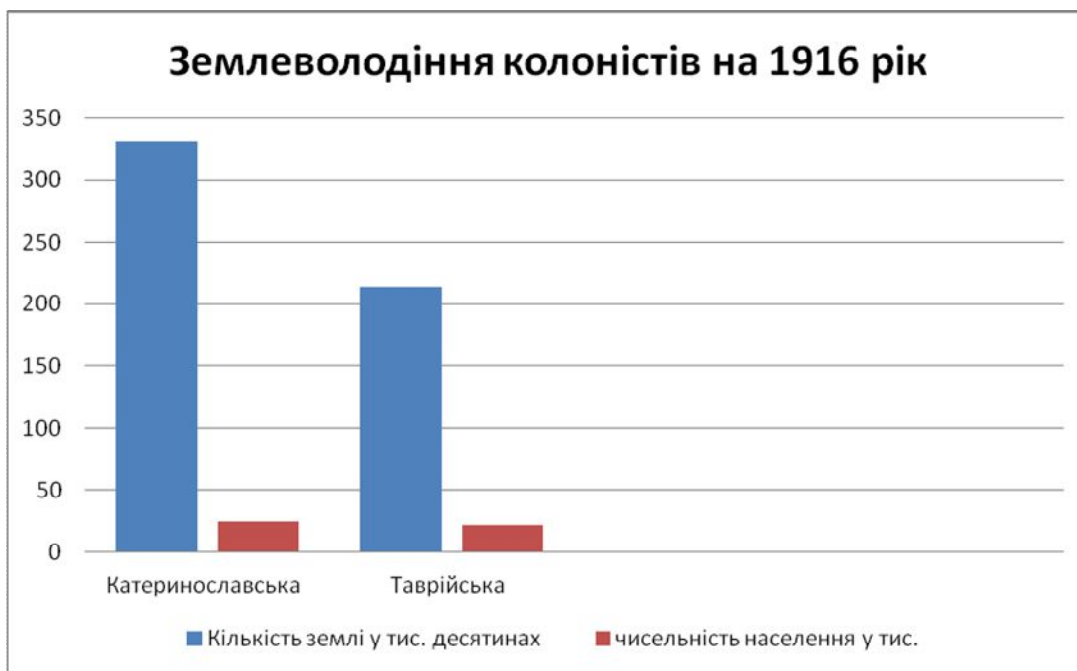
Додаток Б

*Зростання кількості землі, яка належить німецьким колоністам у період з
1889 по 1914 рік*

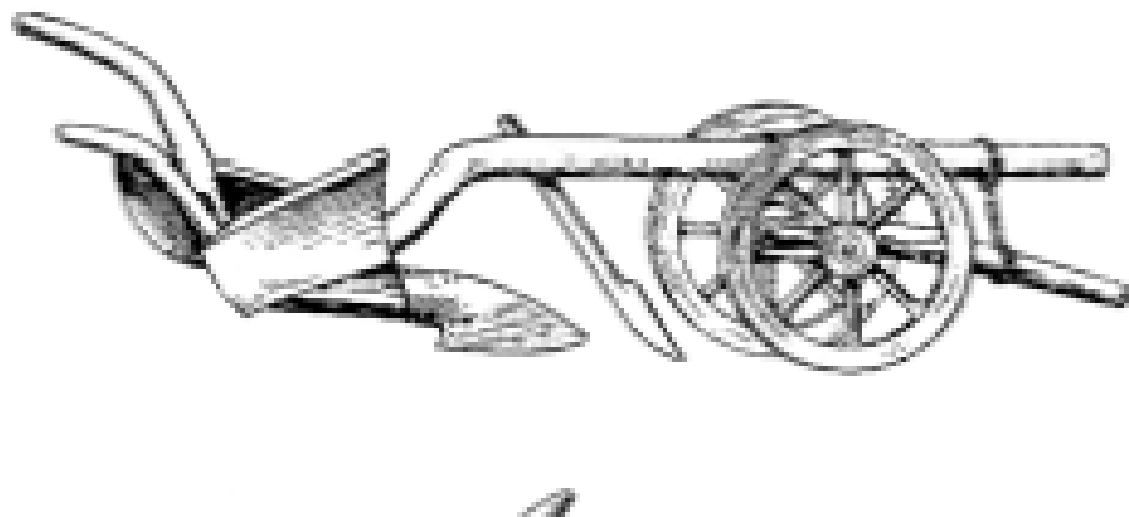

Додаток В

Землеволодіння колоністами с середньому на одну родину на 1916 рік

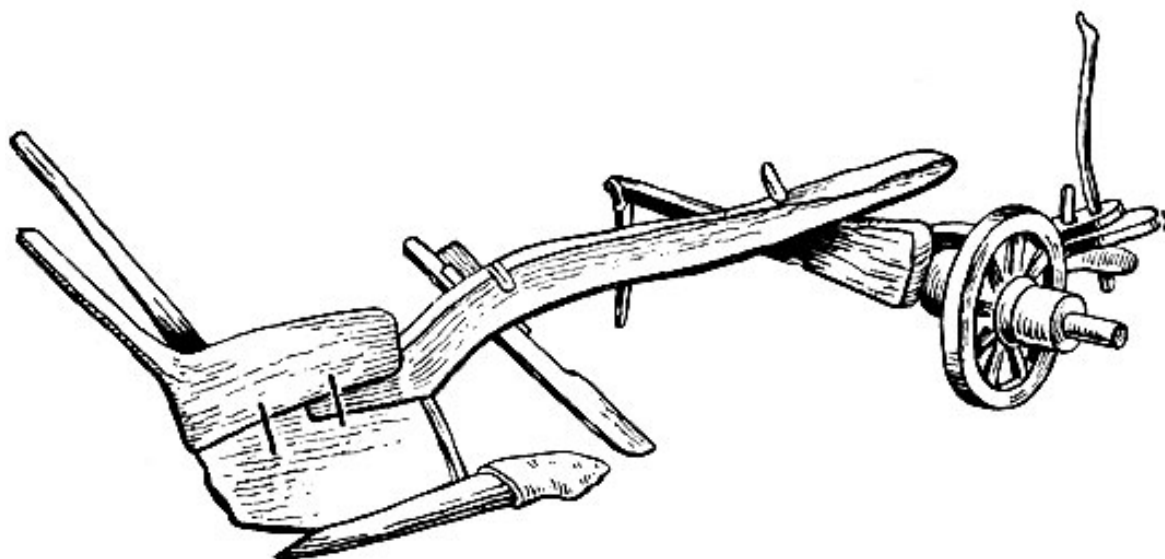

Додаток Г

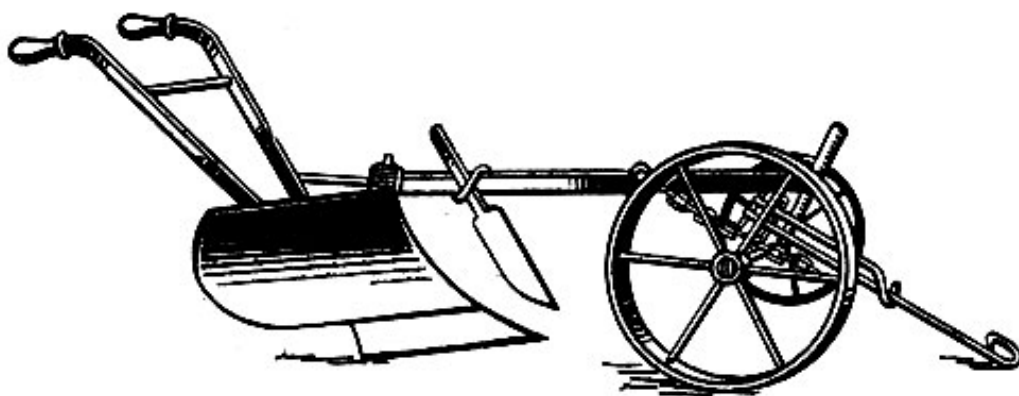
Рало

Додаток Д

Сабан

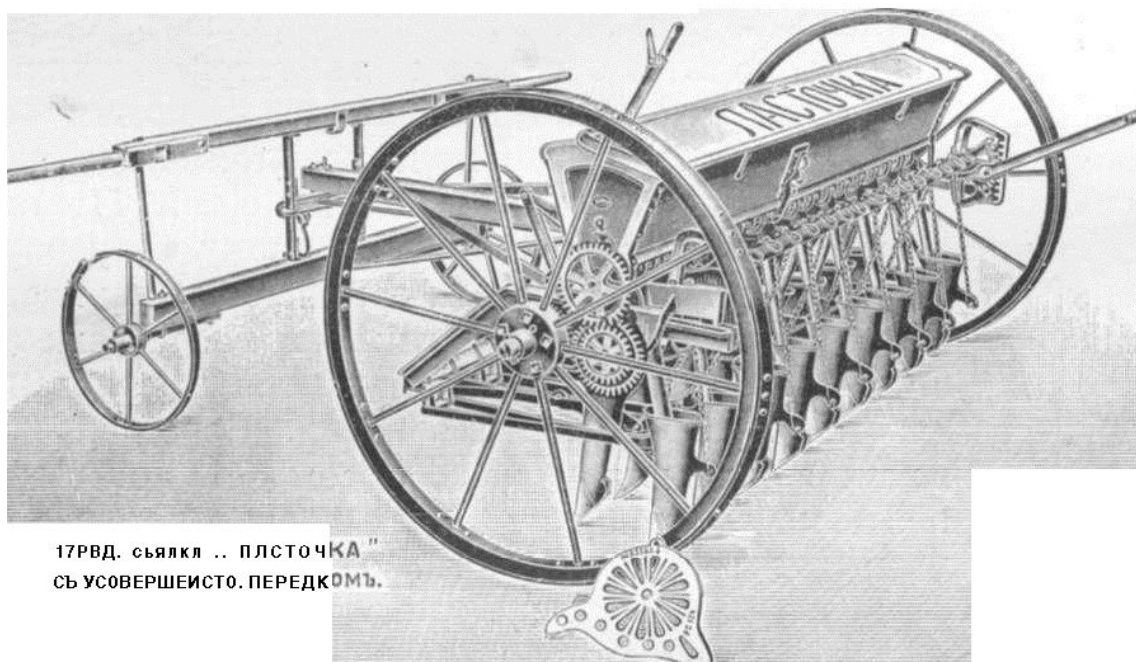

Додаток Є
Німецький плуг

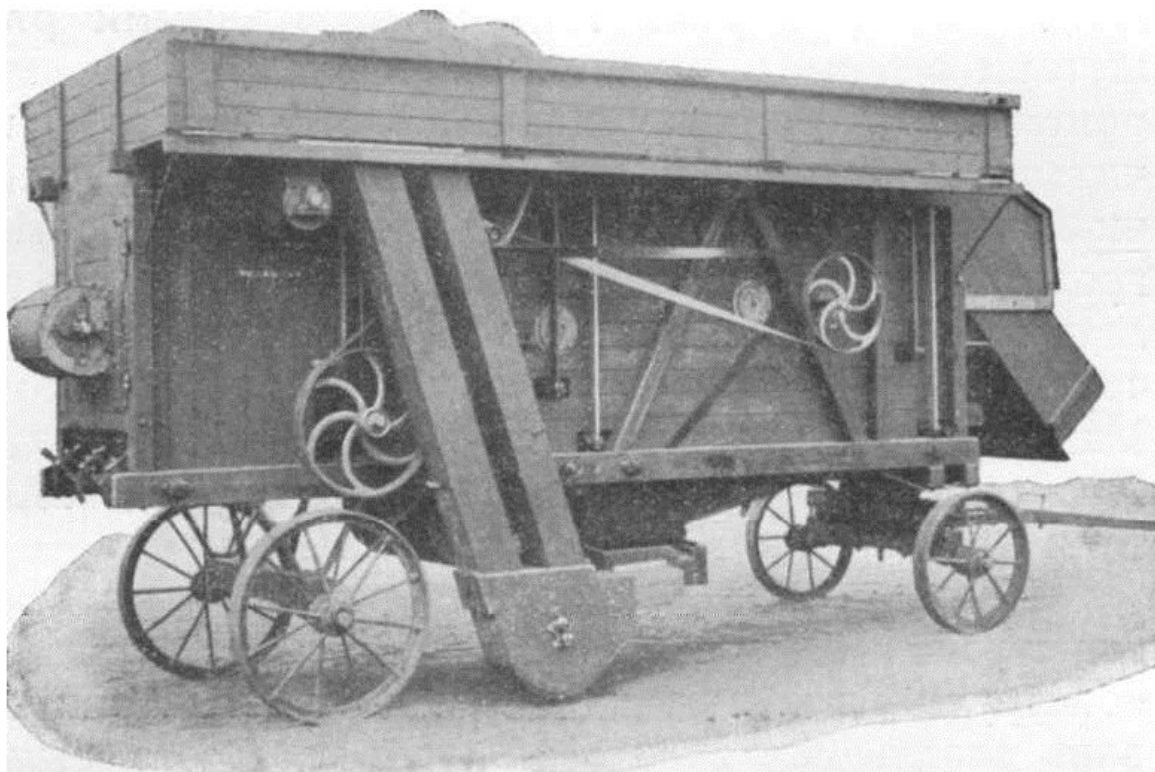
Додаток Ж

Рядова сіялка заводу Дж. Грієвза і К».

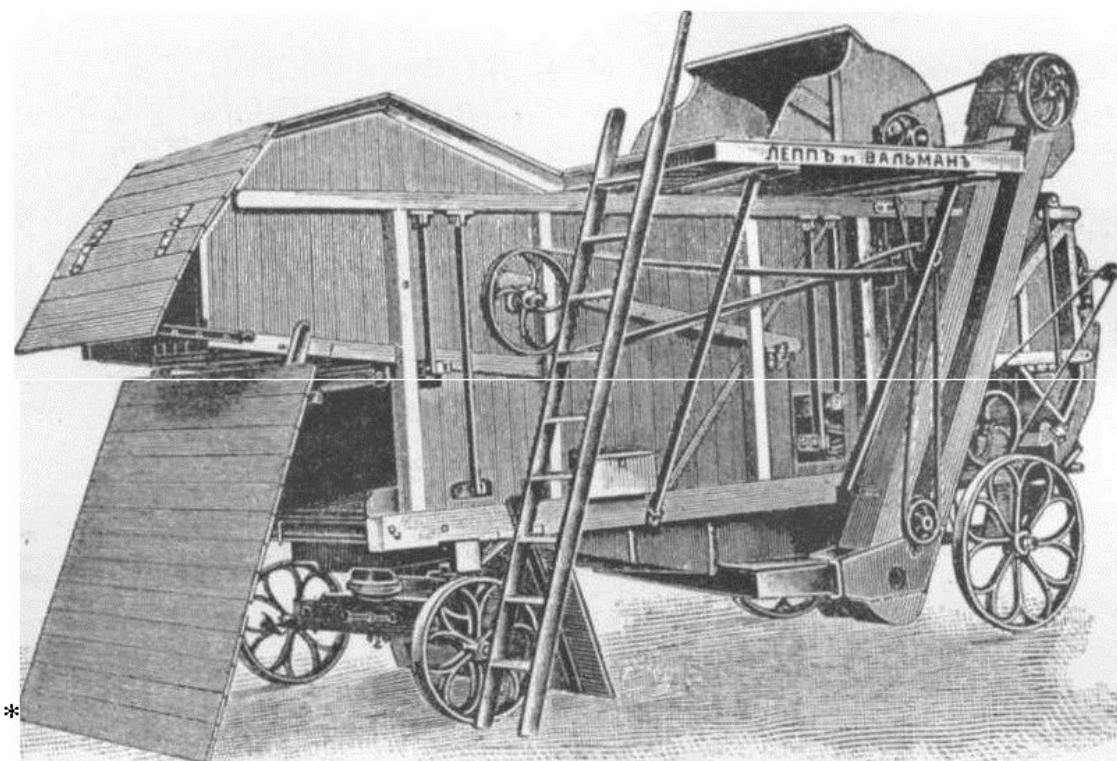
Додаток 3

Парова молотилка завода Классена.

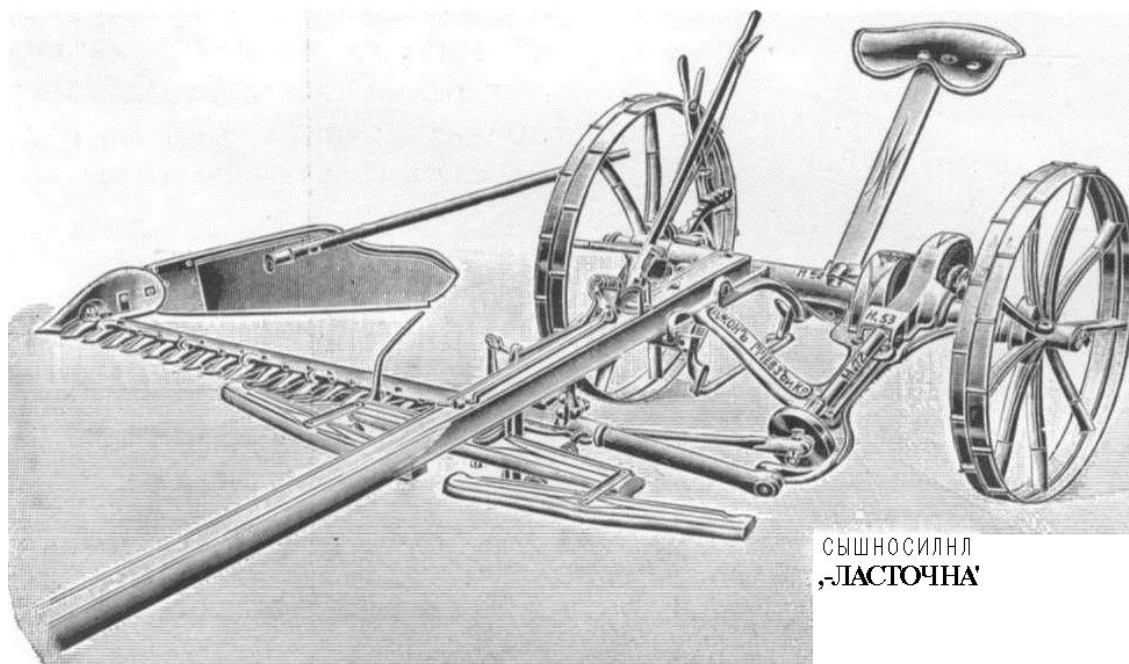

Додаток І

Парова молотилка заводу Лепп і Вальман.

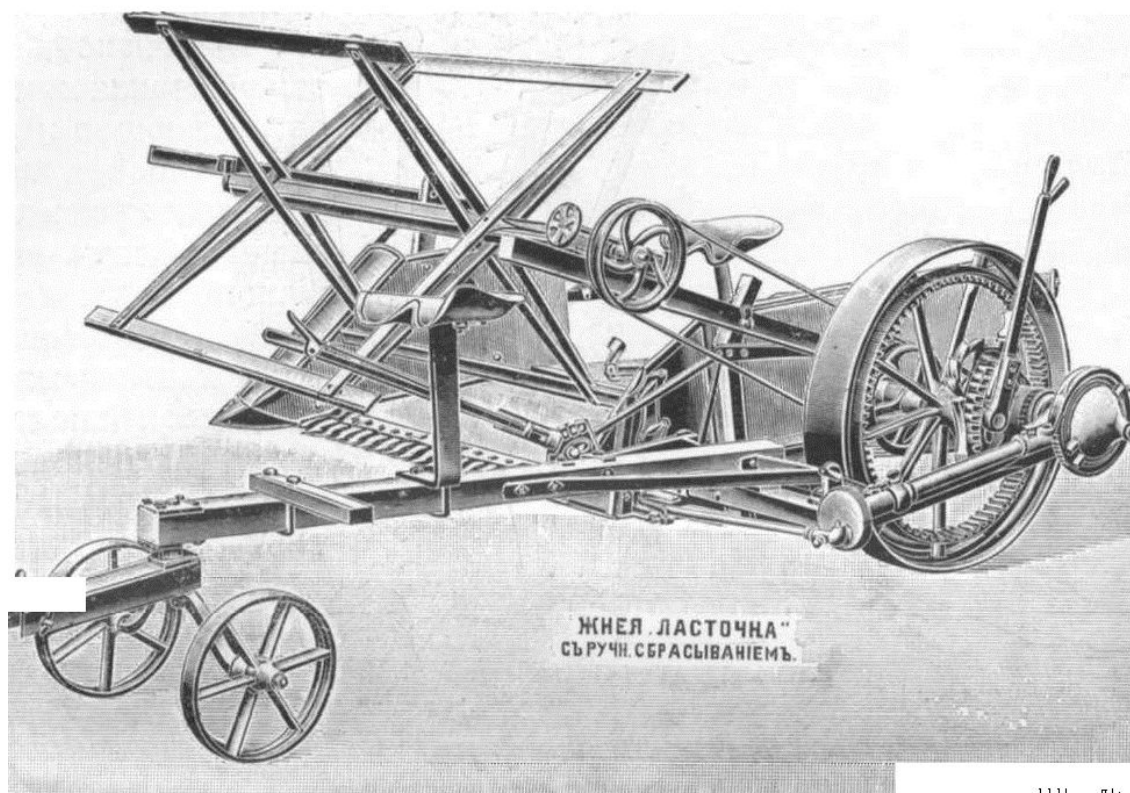

Додаток К
Сінокосилка заводу Дж. Грієвз і К°.

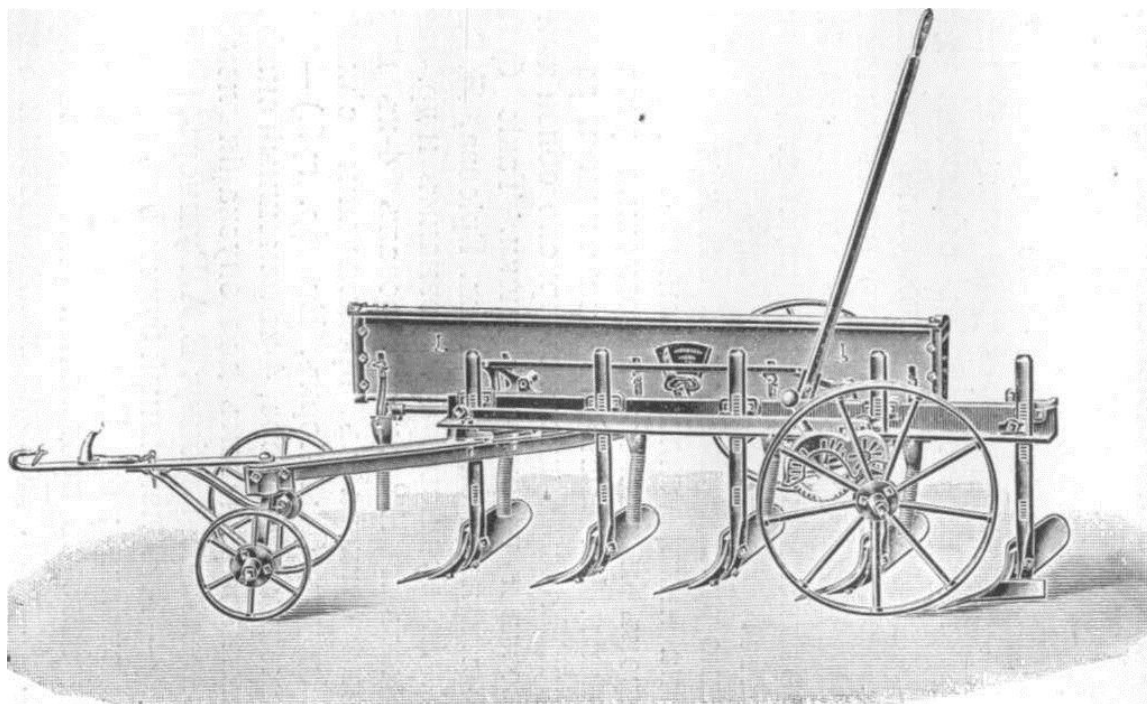

Додаток Л

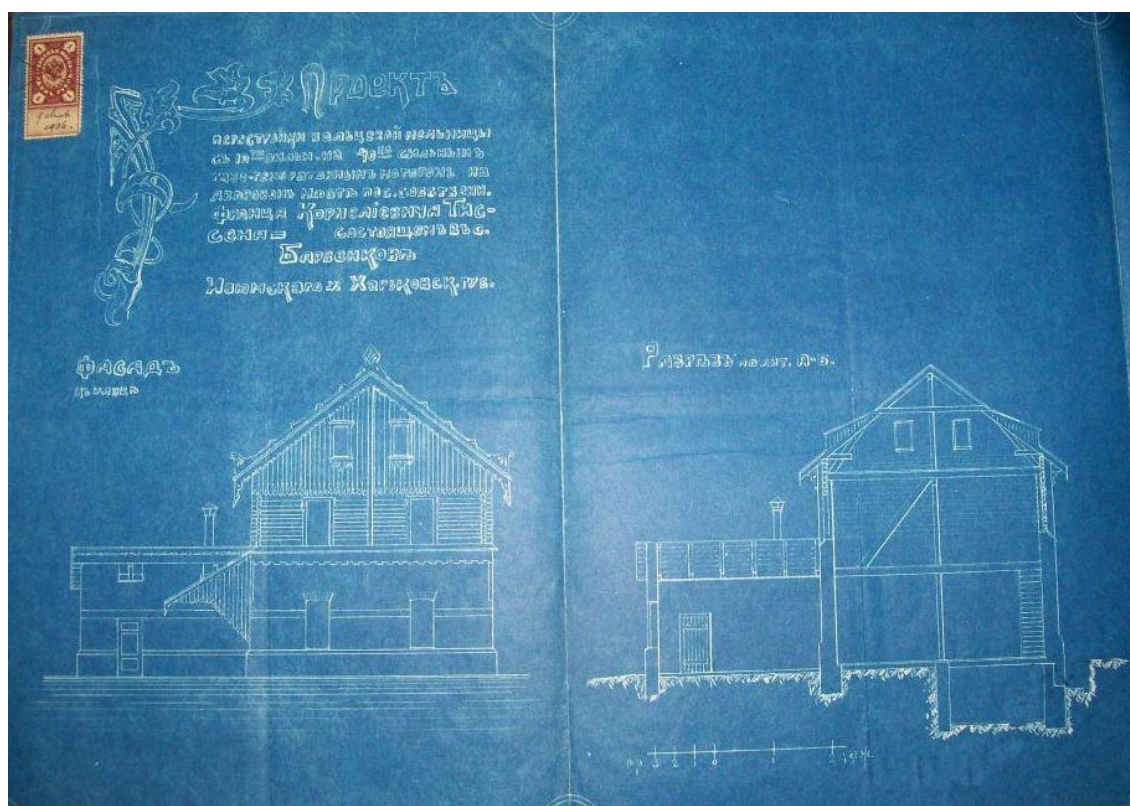
Жатка з ручним скидувачем завод Дж, Грієвз і Ко.

Додаток М
Підйомний буккер завод Дж, Грієвз і Ко

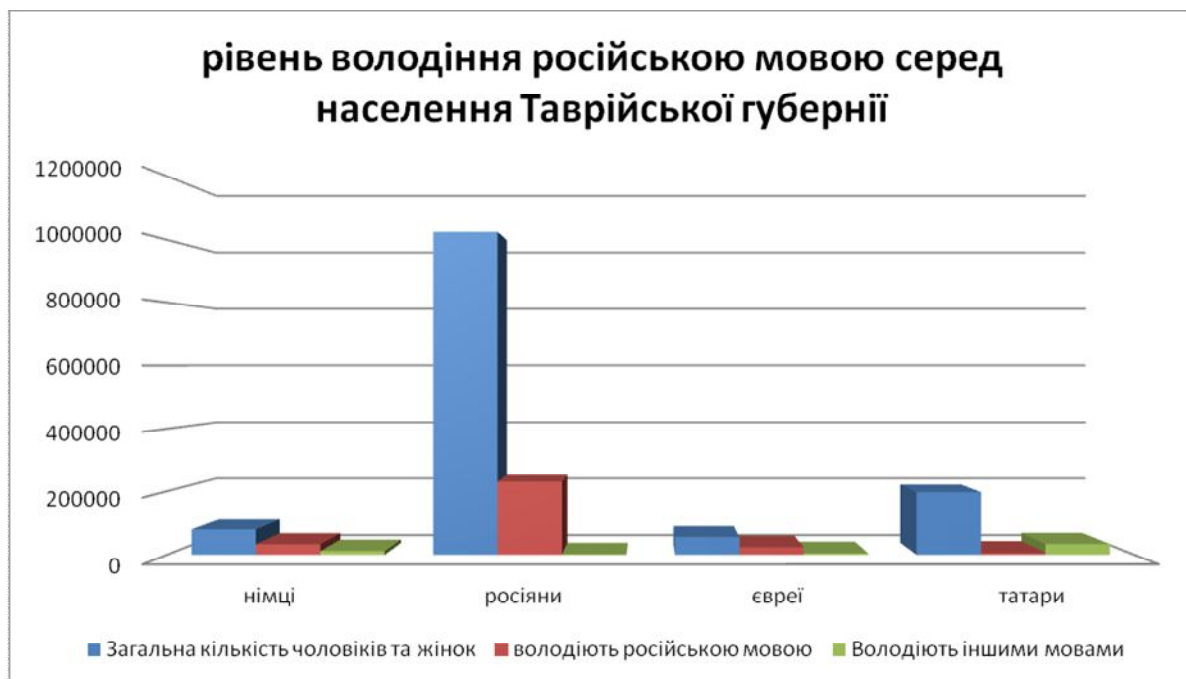
Додаток Н

План-схема парового млина Тіссена

Додатки до третього розділу

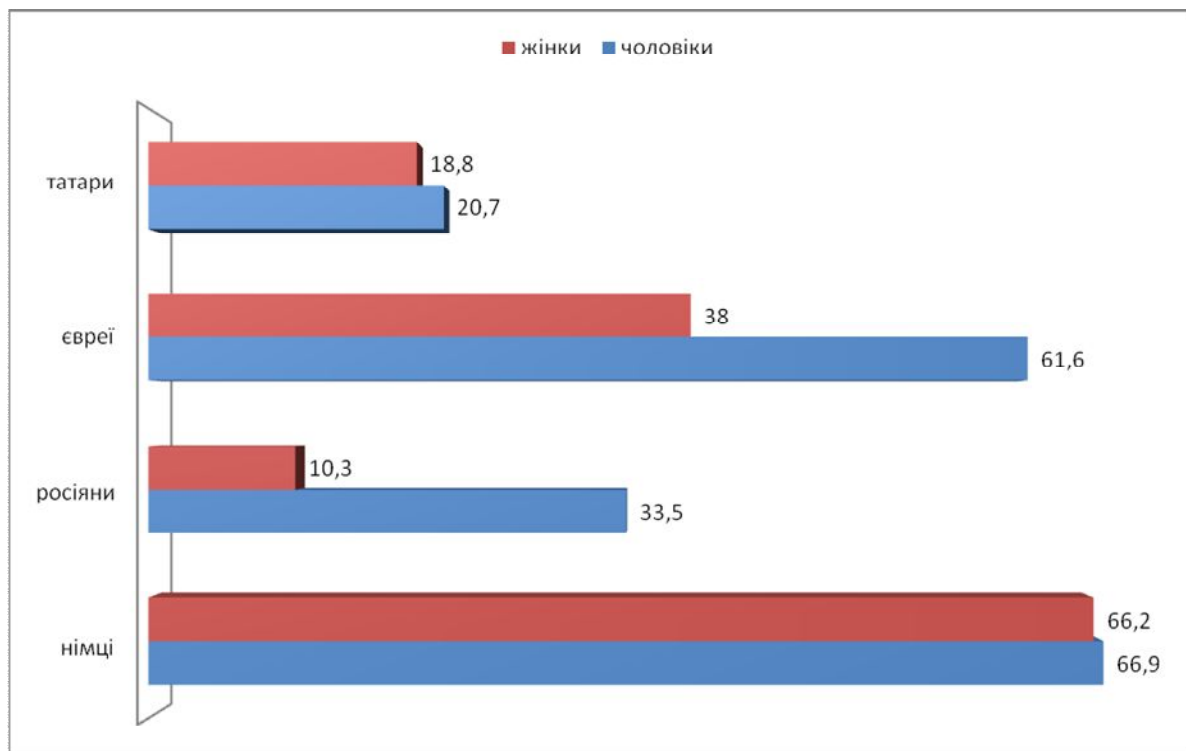
Додаток О

*Діаграма порівняння володіння російською мовою серед етнічних груп
Російської імперії*

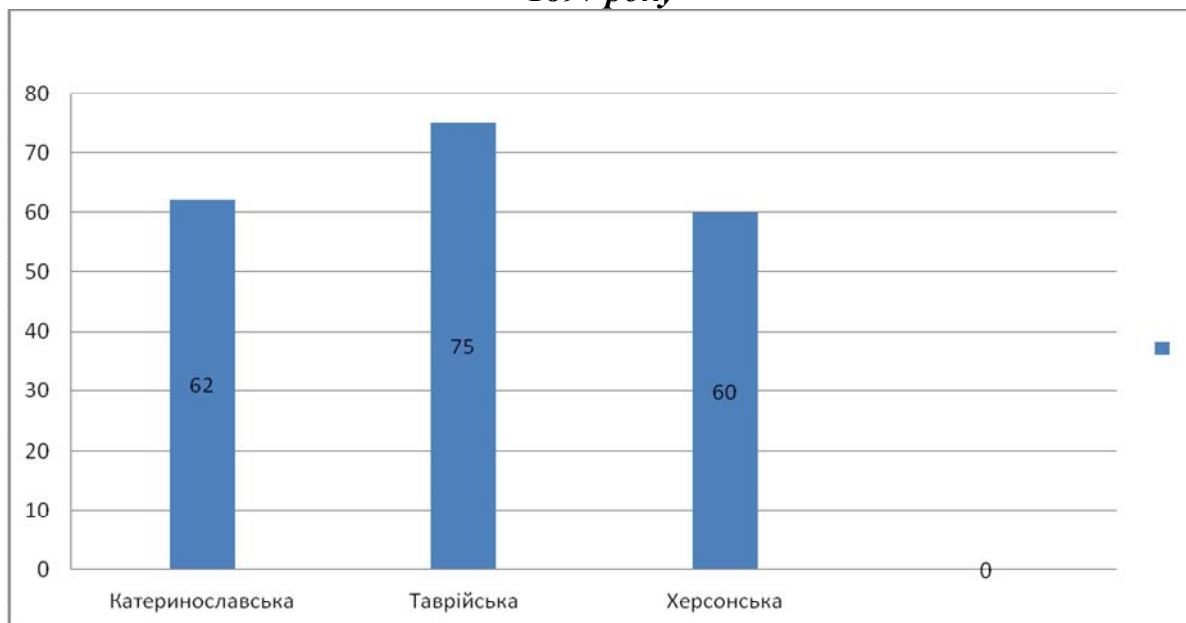
Додаток П

*Діаграма порівняння рівня освіченості за гендерною ознакою у
Таврійській губернії*

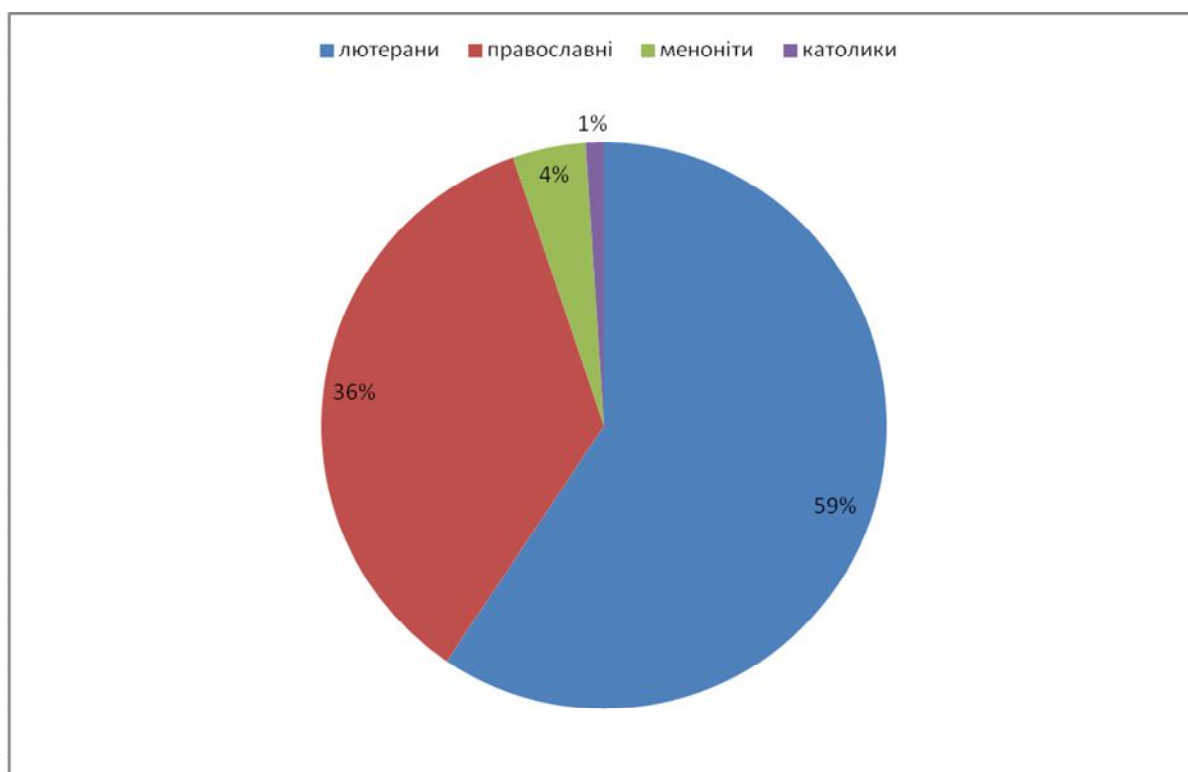

Додаток Р

Дані про населення віком від 10 до 19 років і його рівня володіння російською мовою по губерніях Півдня України у відсотках за переписом 1897 року

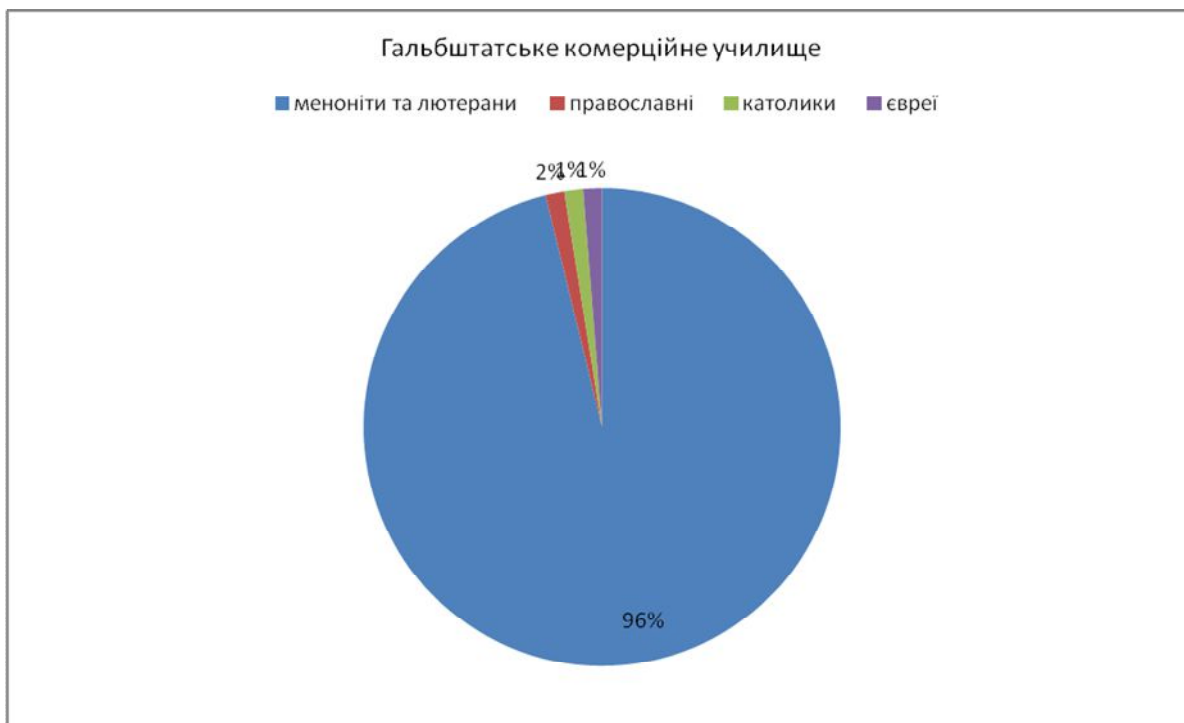

Додаток С

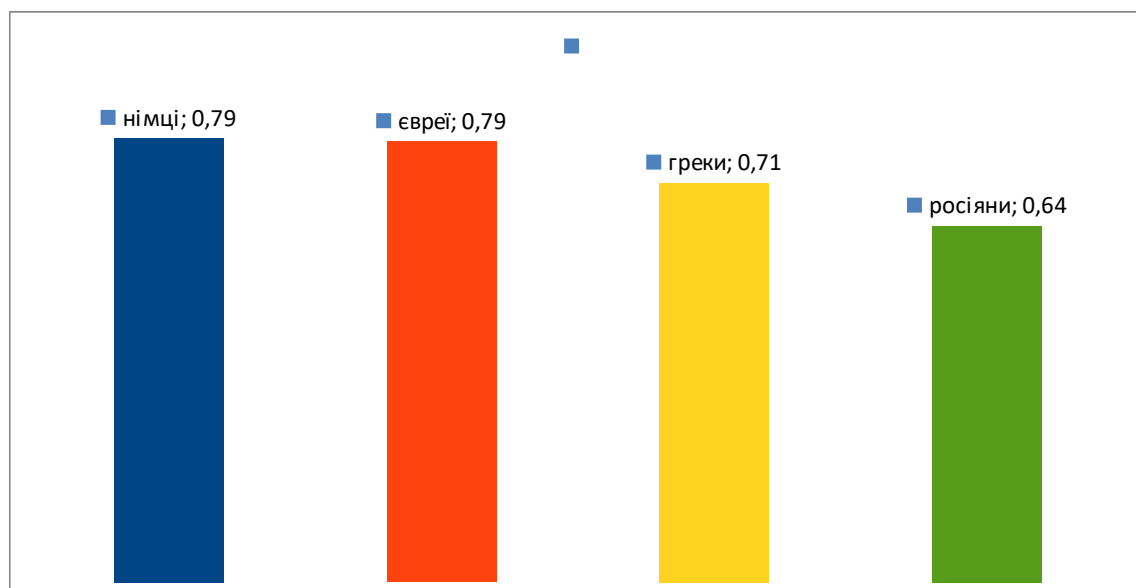
Розподіл учнів Ейгенфельдського училища за релігійною ознакою станом на 1915 рік

Додаток Т

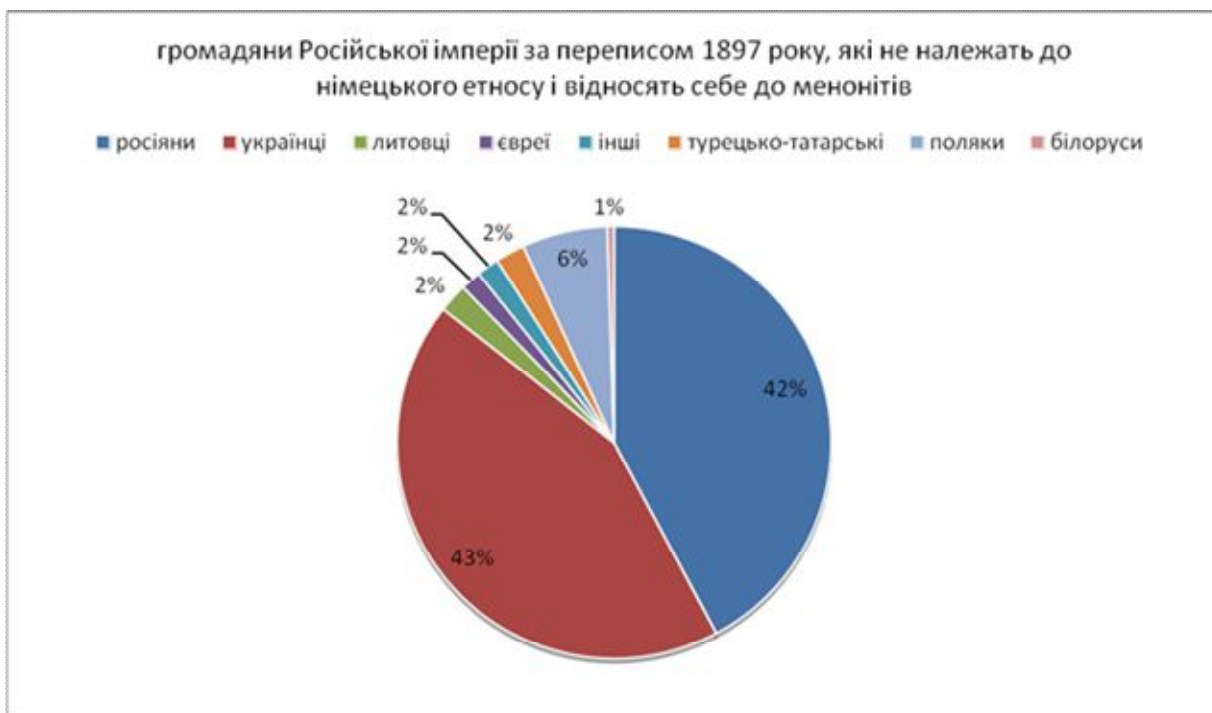
Діаграма розподілу учнів Гальбштатського комерційного училища за релігійною ознакою станом на 1915 рік

Додаток У
Рівень освіченості населення України станом на 1926 рік

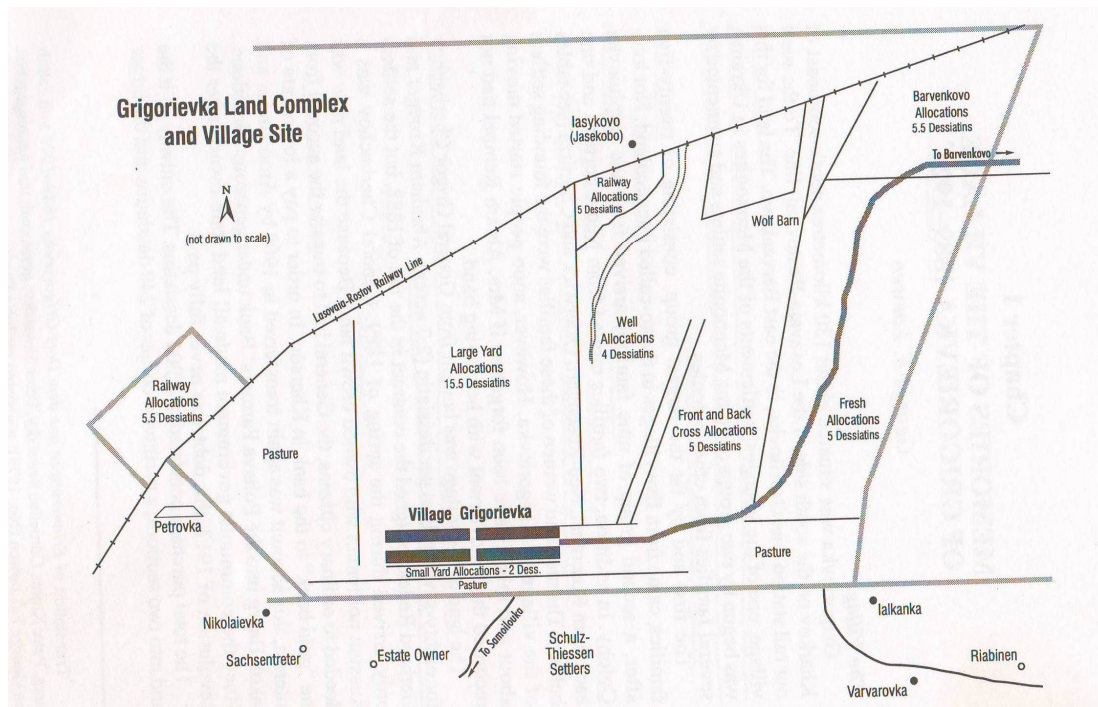

Додаток Ф
**громадяни Російської імперії за переписом 1897 року, які не належать до
німецького етносу і відносять себе до менонітів**

Додаток Х

Карта менонітського села Григорівка Ізюмського повіту Харківської
губернії початок XX століття

Література до розділу 1

1. Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні/ М.О. Авдієнко– Харків: ЦСУ, 1927. -101с.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. В 2 т. Т. 2. XIX – начало XX века / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер.- Харьков , 1905. – 568 с.
3. Багалій Д.І Історія Слобідської України/ Д.І. Багалій. – Харків, - 1990. 430 с.
4. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края й первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. /Д.И Багалей. – К., 1889. – 457с.
5. Безносова О. В., Фаст В. (ред.). Екатеринославская губерния – Terra Incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в. – 1917 г.)/ О. В. Безносова. Samensorn, 2014. - 544 с.
6. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01/ М. В. Белікова – Запоріжжя, – 2005.- 20с.
7. Бобылева С.И. Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII - первой половине XIX в. / С.И. Бобылева // Вопросы германской истории: Украинско-немецкие святы. Днепропетровск, 1998. С.30-42.
8. Бобылева С.И. Особенности немецкой колонизации на Юге Украины конца XVIII – начала XX в./ С.И. Бобылева // Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1993. – С. 98–102.
9. Бобылева С.И. Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII – первой половине XIX вв./ С.И Бобылева // ВГИ–1995: Укр.-нем. связи в новое и новейшее время. – С. 30–42.

10. Бобылева С.И. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.) / Бобылева С.И. – Днепропетровск, 1999. – 232 с. (В соавт.).
11. Бобылева С.И. Живи и помни... История менонитских колоний Екатеринославщины / Под ред. проф. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск, 2006. – 378 с. (В соавт.).
12. Бодарь С.Д. Секта меннонитов в России/ С.Д. Бондарь . – Пг., 1916. – 170 с.
13. Брандес Д. Защита и сопротивление российских немцев/ Д. Брандес // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев. М.: Звенья, 1999. С. 26-34.
14. . Брандес Д. История успеха: немецкие колонисты в «Новороссии» и Бессарабии (1787-1914)/ Д. Брандес // Вопросы Германской истории: Украинско-немецкие связи... Днепропетровск, 1998. С. 44-92.
15. Бендин Ю. Веротерпимость и проблемы национальной политики Российской империи (вторая половина XIX – начало XX века) / Ю. Бендин. – Минск, 2005. – 468 с.
16. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел/ Н. В. Варадинов. - СПб. : тип. М-ва внутр. дел, 1858-1863. - 8 т.
17. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність/ В.М. Васильчук// Національний лінгвістичний ун-т. – К. Вид. центр КНПУ. – 2004. - 340 с.
18. Васильчук В.М. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII- на початку XX ст./ В.М Васильчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - 2001. - Т. 5. - С179-189.
19. Винниченко І. Німці в Україні: біо-бібліогр. Довідник / І. Винниченко; Ін-т дослідження діаспори. – К.: Геопринт, - 2011. – 352 с.

20. Витте С. Ю. Воспоминания/ С. Ю. Витте. Соцэкгиз, 1960. — Т. 1. — 556 с.
21. Велицын А. А. Иностранная колонизация в России/ А. Велицын // Русский вестник. — 1889. - №3 — С. 100 — 120.
22. Велицын А.А. (Палтов А.) Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России/ А. А. Велицын - Санкт-Петербург, Рус. вестн., 1893. - 280 с.
23. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920)/ Н.В. Венгер Днепрпетровск. Изд- во Днепрпетровского нац. ун-та, 2009. 696 стр.
24. Волынец А. Немецкое завоевание на юго-западе Росии/ А. Волынец// Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» (1880-1918) / - Харьков, - 26 февраля. 1891. С.3
25. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепрпетр. нац. ун-т им. О. Гончара, Ин-т укр.-нем. исслед. ; [редкол. : С. И. Бобылева и др.]. — Днепрпетровск : ДНУ, 2008. — 289 с.
26. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепрпетр. нац. ун-т им. О. Гончара, Ин-т укр.-нем. исслед. ; [редкол. : С. И. Бобылева и др.]. — Днепрпетровск : ДНУ, 2007. — 300 с.
27. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепрпетр. нац. ун-т им. О. Гончара, Ин-т укр.-нем. исслед. ; [редкол. : С. И. Бобылева и др.]. — Днепрпетровск : ДНУ, 2009. — 315 с.
28. Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. — СПб., 1880. — С. 67-99.
29. Гаркавий С.В. Правове становище іноземців у Російській імперії у роки Першої світової війни (на матеріалах України) : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Станіслав Васильович Гаркавий . — Харків : Б.в., 2003 . — 20 с.

30. Глинский А.Б. Национальные меньшиства на Украине/ А.Б Глинский– Харьков: Центриздат, 1931. – 78с.
31. Гордієнко В.Я. Німецькі колоністи на Україні у XVIII – XIX ст. / В.Я. Гордієнко // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1992.– Вип. 28.- 167с.
32. Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / Август фон Гакстгаузен. –М.: Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1870. – Т. 1. – 490 с
33. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 150, 225 арк.
34. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 151, 320 арк.
35. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 168, 243 арк.
36. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 187, 244 арк.
37. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 88, 310 арк.
38. Державний Архів Одеської області, Оп 4 спр. 21244, арк 5-10
39. Державний Архів Одеської області Ф. 89 спр. 1351 арк 2-8
40. Державний Архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. 1 Оп. 173. Спр 32. – 18 арк.
41. ДАОО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 902. 76 арк.
42. ДАОО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 538, 198 арк.
43. ДАОО. Ф. 6. Оп. 1. Спр 5178, 225 арк.
44. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 919. Арк. 7–7 об., 29; 13–14об, 28, 15–15об., 27–27 об.;
45. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 900. 45 арк.
46. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 761, 67 арк.
47. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). . – Ф. 238. – Оп. 2. – Спр. 797. – 79 арк.
48. ДАХО.– Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 797. – 29 арк.

49. ДАХО. – Ф. 304. – Оп.1. – Спр. 3066. – 197 арк.
50. ДАХО. – Ф. 838. – Оп.2. – Спр. 79. – 69 арк.
51. 54. ГАОО.- Ф.93, оп.1, д.184, л.34-34 об.
52. Державний архів Дніпропетровської області.- Ф.134, оп., спр.151, арк282;. ДАДО – Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 102 - 235 арк.
53. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 538 – 65 арк.
54. ДАОО - Ф. 22. Оп. 1. Спр. 35. – 39 арк.
55. ДАОО- Ф 733, оп 156, с308, арк. 162-163
56. ДАОО Ф ф733, оп 196 спр. 882 арк 31).
57. ДАОО ф 733, оп 196 спр 882, арк. 20
58. ДАХО.– Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 797. – 29 арк.
59. ДАХО. – Ф. 304. – Оп.1. – Спр. 3066. – 197 арк.
60. Дизендорф В.Ф. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917/ В.Ф. Дизендорф. Издательство: Материк. 2006. 784 стр.
61. Дизендорф Виктор Историческая демография немецкого населения России и СССР (XVIII в. – начало XXI в.)/ В.Ф. Дизендорф Роттенбург 2010. – 211с.
62. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг./ Е.И. Дружинина - М.: Наука,1959. - 277 с.
63. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг./ Е.И. Дружинина– М.: Наука, 1970. - 387 с.
64. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.)/ Е.И. Дружинина - М.: Наука,1981. - 392 с.

65. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-1990-і роки)/ В. Б. Євтух. - К.: Інтел, 1994. - С. 3
66. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789- 1938 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Симферополь, 2005. – 19 с.
67. Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю.В. Иванова// Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М. : Наука, 1979.- С. 76 -77.
68. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах: сборник ст. и док. / Совет немцев Украины и др.; под. ред. А.А. Дынгес. – Донецк: Алекс, - 2007. – 311 с.
69. История меннонитских колоний Екатеринославщины/ Бобылева С.И., Безносков А.И., Безносова О.В. и др.– Днепропетровск, 2006. – 378 с.
70. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837-1887. Ч. I, отд. I. - Санкт-Петербург, 1888. – 103с.
71. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции. - Харьков: Нацмен, 1927. – 123 с.
72. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.). Под редакцией Ауман В. И. И Чеботарева В. Г. – Москва, 1993. – 238 с.
73. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX в./ В.М. Кабузан–М: Наука, 1976. – 306с.
74. Клибанов А.И. Из мира религиозного сектантства. Встречи, беседы, наблюдения/ А.И. Клибанов.- М.: Политиздат, 1974. – 225 с.
75. . Карпов М. - Барвінківський зошит, / М. Карпов - Харків: Прапор. - 1971. – 175с.
76. Кауфман А.А. По новым местам. Очерки и путевые заметки 1901-1903/ А.А. Кауфман.- СПб. 1905. – 320с.

77. Корнис И. О. состоянии хозяйства в Молочанских менонитских округах в 1843 году/ И. О. Корнис // Журн. Мин-ва гос. имуществ. – СПб, 1844. – Ч. XI. – С. 142.
78. Корнис И. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1847 г./ Корнис И. О.//ЖМГИ.- 1848. - № 10. - С.124-133
79. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний России / А. Клаус. СПб.: Тип В. Нусвальта, 1869. – 1869. – 455с.
80. Клибанов, А. И. Меннониты / А. И Клибанов,– М.: Московский рабочий, 1931. - 110 с
81. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. - 1917)/ І.М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. - №9. – С. 18-30.
82. Красюк А.И. Из прошлого немецких колоний Украины / А.И. Красюк, Г.Ф. Кязымова, И.П. Серов, Э.Г. Плесская. – Одесса: Б.и., 1994. – Ч. 1. – 53 с.
83. Кремзер Э. М. Последователи Менно (О религиозной секте менонитов)/ Э. М. Кремзер. - Пермь. -1960. - 32 с.
84. Крестьянинов В. Ф. Меннониты. (Б-ка "Современной религии")/ В. Ф. Крестьянинов.- Москва: Политиздат, 1967. - 223 с
85. Кригер В. Российские немцы вчера и сегодня. Народ в пути; перевод с нем. И. - 7 - Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung Черемушкинского. – М.: АИРО-XXI, 2010. – 104 с.
86. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. - 1917)/ І.М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. - №9. – С. 18-30.
87. . Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995 – 345с.
88. Линдеман К. Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об

ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние южной России. Критический разбор/ К. Э. Линдеман - Москва. 1916. - 233 с.

89. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян- собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г.; 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России/ К. Э. Линдеман - Москва, 1917. - 384 с.

90. Липранди А.П. Германия в России./ А.П. Липранди - Харьков, 1911. - 148 с.

91. Липранди А.П. Как остановить мирное завоевание наших окраин? Немецкий вопрос, его сущность и значение для Юго-Западной России./ А.П. Липранди - Киев, 1890. – 103 с.

92. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – на початку ХХ ст.): Дис. канд.іст.наук./ К.С. Лях–Донецьк, 2005. – 268 с

93. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой деревни в России 1762- 1871 гг./ Малиновский Л.В. - Барнаул 1982. - 274 с.

94. Мармон Огюст Фредерик Луи. Путешествия маршала Мармона, герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет /Пер. с франц., изданный Кс. Полевым в 4 т. — М., 1840. Т. 1. – 256 с.; Т. 2. – 331 с.; Т. 3. – 312 с.; Т. 4. – 254 с.

95. Миронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20 – 30-ті роки ХХ ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07:00. 01 «Історія України» / І. С. Миронова. – Донецьк, 2003 – 20 с.

96. Немецкое зло. Сборник статей посвященных вопросу о борьбе с нашей „внутренней Германией". Изд. М.В Муравьев. - М., 1915. - 107 с.

97. Немецкие населенные пункты в СССР до 1941 г.: География и население. Справочник. Сост. В.Ф. Дизендорф. – Москва, Общественная

академия наук российских немцев. - 2002. – 349 с.

98. Німці в Україні, 20-30ті рр. XX ст.: Зб. документів держ. Архівів України/ Ін-т. нац.. відносин і політології НАН України та ін.: (Упорядник Л.В. Яковлева та ін.). – К.: Ін-т історії України, 1994. – 244 с.

99. Немцы – колонисты в век Екатерины. / Составители Е.Е. Лыкова, М.И. Осекина. М.: Древлехранилище; Общественная академия наук российских немцев, 2004. – 340 с.

100. Немцы в истории России (Россия. XX век. Документы)/ сост. В.Ф. Дизендорф. – М., 2006. – 280 с.

101. Осташева Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг./ Н.В. Осташева. – М.: Готика, 1998 - 253 с.

102. Очеретянко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті роки XX ст.) : Автореф.дис ... канд.іст.наук: 07.00.01 /Світлана Іванівна Очеретянко . – Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2003 . – 20 с.

103. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / С.И.Бобылева, Н.В.Бочарова, О.В.Безносова, Л.С.Тутик, Н.В.Осташева, С.В.Атаманенко: Под ред. С.И.Бобылевой.- Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. - 231 с.

104. Гакстгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений в России./ Гакстгаузен А. - М., 1870. 224 с.

105. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г.П. Писаревский – М, 1909.- 246с.

106. Писаревский Г. Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I./ Писаревский Г. Г.: тип. т -ва С.С. Сивожелезов и К^о: Ростов на Дону, 1917. - 68 с.

107. Писаревский Г.Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / ред. И.В. Черказьяновой. – М. : МСНК , 2011. – 224 с.,

108. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799- 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1799-1818 гг. Том 1. /Ред. О. В. Коновалова. — Одесса: ОКФА ; издательство „ТЭС" 1998.— 364 с.

109. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799- 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1819-1826 гг. Том 2. /Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: издательство "ТЭС" 1999. - 242 с.

110. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России, 1799-1876 Аннотированная опись дел, 1827-1833. Т. 3.

111. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799- 1876. Аннотированная опись дел 1834-1835 гг. Том 4. Одесса Астропринт 2001- 307 с.

112. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799- 1876. Аннотированная опись дел 1836-1839 гг. Том 5. Одесса Астропринт, 2002-354 с.

113. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799-1876. Аннотированная опись дел 1840-1841 гг. Том 6. Одесса Астропринт, 2005- 360 с.

114. Одесская Контора иностранных поселенцев 1805-1806, 1814-1833. Аннотированная опись документов. Т 7. Одесса: Астропринт, 2003. — 432 с.

115. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ століття: Іст. Нарис/ О.О. Рафальський.- Ін-т політ. і етнонац. Досліджень НАН України.- К.: Поліус. – 2000 – 448 с.

116. Російський державний історичний архів Ф. 733, Оп. 1, спр. 161. – 10 арк

117. РДІА – Ф. 383. Оп. 29. Спр. 1170. - 55 арк.

118. РДІА – Ф. 383. Оп. 29. Спр. 1138. - 145 арк.

119. РДІА . Ф. 766, Оп. 1. Спр. 194. – 5 арк.

120. РДІА – Ф. 821. Оп. 19. Спр. 786. – 78 арк.

121. РДІА Ф. 592. Оп. 42. Спр. 1786. – 67 арк.

122. РДІА Ф. 1291. Оп. 54. Спр. 12. – 44. Арк..
123. РДІА Ф. 1425, оп 2, спр 83 арк. – 21
124. Сергійчук В. Німці в Україні / В. Сергійчук // Український світ. – 1993. - 340с.
125. Скальковський А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. 1730 – 1823/ А. А. Скальковский. – Одесса, 1850. – 389 с.
126. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края/ А. А. Скальковский.- Одесса: Т. 2. 1853. - 552 с.
127. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730- 1823. / А. А. Скальковский.- Одесса: Т. 1-2. 1836/38.
128. Фадеев А. М. Воспоминания А. М. Фадеева 1790-1867. /А. М. Фадеев – Одесса: типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1897. – 256с.
129. Хрящевська Л.М. Культурні традиції німецького населення Південної України у ХІХ – початку ХХ ст./ Л.М. Хрящевська // Науковий вісник Одеського економічного університету. – 2009 . –С.60-72
130. Чеботарева В.Г. Немецкие колонии Российской империи- “государства в государстве”/ В.Г. Чеботарева // Этнографическое обозрение. - 1997. -№1., С. 129-144.
131. Чирук С.В. Лютеранські колонії Південної України кінця ХVІІІ- початку ХХ ст.: історико-демографічний аспект: .): Автореферат дис. канд.іст.наук. 07.00.01. С.В. Чирук–Дніпро, 2016. – 20 с
132. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України) Ф. 413. Оп. 1. Спр. 130. – 126 арк.
133. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр. 91. – 79 арк.
134. ЦДАВО -Ф. 413. Оп. 1. Спр. 130. – 126 арк.
135. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр. 91. – 79 арк.

136. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр. 130. – 143 Арк.
137. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр. 199. – 27 арк.
138. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр 252. – 47 арк.
139. ЦДАВО України. – Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3. – 88 арк.
140. ЦДАВО України. – Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2. – 32 арк.
141. ЦДАВО України. – Ф. 8. Оп. 1. Спр. 5. – 54 арк.
142. ЦДАВО України. – Ф. 166. Оп. 1. Спр. 8. – 19 арк.
143. ЦДАВО України. – Ф. 258. Оп. 1. Спр. 1. – 45 арк.
144. Центральний державний архів державних об'єднань України (далі ЦДАДО України) Ф. 1. Оп. 1. Спр. 517. – 154 арк.
145. ЦДАДО України - Ф. 1. Оп. 1. Спр. 526. – 411 арк.
146. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербургу (далі ЦДІА СПб) Ф. 977 Оп. 1 Спр. 365. – 76 арк.
147. ЦДІА СПб- Ф. 977 Оп. 1 Спр. 371.- 45 Арк.
148. ЦДІА СПб- Ф. 977 Оп. 1 Спр. 344. – 93 арк.
149. ЦДІА СПб) Ф. 977 Оп. 1 Спр. 387. – 56 арк.
150. ЦДІА СПб - Ф. 977 Оп. 1 Спр. 401. – 12 арк.
151. ЦДІА СПб - Ф. 977 Оп. 1 Спр. 458. – 31 арк.
152. ЦДІА СПб - Ф. 977 Оп. 1 Спр. 484.- 11 арк.
153. Шишкина-Фишер, Е.М. Немецкие народные календарные обряды, обычаи, танцы и песни: Практич. пособие для рос. немцев /Е.М. Шишкина-Фишер . – 2-е изд . – М. : Готика, 2000 . – 207 с.
154. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов/ Я. Штах– Москва, Изд-во типографии Мамонтова, 1916.– 266с.
155. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.)/ Якубова Л. Д. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 456 с.
156. Epp David. H. Johann Cornies. / D. Epp // Echo Historical Series: Verlag CMBC Publications, 1995. - 137 p.

157. Friesen John. Against the Wind: The Story of Four Mennonite Villages. (Gnadental, - 7 - Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung Gruenfeld, Neu-Chortitza and Steinfeld) in Southern Ukraine, 1872-1943/ J. Friesen. -Winnipeg, Manitoba: Henderson Books, 1994. - 165. p.

158. Brandes D. Von den Zaren adoptiert: Die deutschen Kolonien und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751-1914. Muenchen, Oldenburg, 1993

Література до розділу 2

1. Айсфельд А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917-1918 годах/ А. Айсфельд // Вопросы германской истории: Немцы в Украине. Днепропетровск, 1996. С.125-132.
2. Алов А.А. Кустарное производство сельскохозяйственных орудий и машин.- Санкт- Петербург, 1900.
3. . Александров Д.В. Из практики массового производства сельскохозяйственных машин //Сільськогосподарське машинобудівництво та машинознавство. – № 3. – М., 1929. – С. 161-182.
4. Арина А.Е. Социально-экономические изменения в деревне: Мелитопольский район (1885-1938)/ А.Е. Арина, Г.Г. Котов, К.В. Лосева – М.: ОГИЗ, 1939. – 167 с.
5. Арцибашев Д.Д. Орудия и машины сельского хозяйства./ Д.Д. Арцибашев– Петроград, 1915. – 365 с.
6. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края/ В.А. Бабенко - Екатеринослав, 1905. – 65с.
7. Багалей, Д. И. История города Харькова за 250 лет его существо-вания (1655–1905) : ист. моногр. В 2 т. Т. 2. XIX – начало XX века / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер.- Харьков, 1905. – 568 с.
8. Багалій Д.І Історія Слобідської України/ Д.І. Багалій. – Харків, - 1990. 430 с.
9. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края й первые шаги его по пуги культуры. Исторический этюд. /Д.И Багалей. – К., 1889. – 457с.
10. Бесарабські обласні відомості. – 1863. Вип. 7 вересня. – 8с.
11. Брандес Д. Защита и сопротивление российских немцев/ Д. Брандес // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев. М.: Звенья, 1999. С. 26-34.

12. . Брандес Д. История успеха: немецкие колонисты в «Новороссии» и Бессарабии (1787-1914)/ Д. Брандес // Вопросы Германской истории: Украинско-немецкие связи... Днепропетровск, 1998. С. 44-92.
13. Браунер А.А. Животноводство. История животноводства в степной Украине. История одомашнения, виды и породы. Обследование животноводства./ Браунер А.А. // Лекции, читанные в Одес. сельскохоз. Ин-те: Одесса, 1922. С. 24–25.
14. Безносков А. И. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украины (1917-1921 гг.)/ А. И. Безносков // Вопросы германской истории: немцы в Украине. Днепропетровск, 1996. С. 112-124.
15. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01/ М. В. Белікова – Запоріжжя, – 2005.- 20с.
16. Бобылева С.И. Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII - первой половине XIX в. / С.И. Бобылева // Вопросы германской истории: Украинско-немецкие связи... Днепропетровск, 1998. С.30-42.
17. Бобылева С.И. Особенности немецкой колонизации на Юге Украины конца XVIII – начала XX в./ С.И. Бобылева // Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1993. – С. 98–102.
18. Бобылева С.И. Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII – первой половине XIX вв./ С.И. Бобылева // ВГИ–1995: Укр.-нем. связи в новое и новейшее время. – С. 30–42.

19. Бобылева С.И. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.)/ С.И. Бобылева–Днепропетровск, 1999. – 232 с. (В соавт.).
20. Бобылева С.И. Живи и помни... История менонитских колоний Екатеринославщины / С.И. Бобылева. – Днепропетровск, 2006. – 378 с. (В соавт.).
21. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність/ В.М. Васильчук// Національний лінгвістичний ун-т. – К. Вид. центр КНПУ. – 2004. - 340 с.
22. Васильчук В.М. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII- на початку XX ст./ В.М Васильчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - 2001. - Т. 5. - С179-189.
23. Винниченко І. Німці в Україні: біо-бібліогр. Довідник / І. Винниченко; Ін-т дослідження діаспори. – К.: Геопринт, - 2011. – 352 с.
24. Велицын А. Иностранная колонизация в России/ А. Велицын // Русский вестник. – 1889. - №3 – С. 100 – 120.
25. Велицын А.А. (Палтов А.) Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России/ А. Велицын // Русский вестник. - 1893. – 80- 91 С.
26. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920)./ Н.В. Венгер// Днепропетровский нац. ун-т. Днепропетровск, 2009. - 696 стр.
27. Венгер Н.В.Очерки истории немцев и менонитов юга Украины (в соавторстве)/ Венгер Н.В. Монография. - Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.

28. Венгер Н.В. Живи и помни: История меннонитских колоний Екатеринославщины: (в соавторстве)/ Н.В. Венгер. - Монография. Днепропетровск: Оксамит-текст, 2006. – 378 с.
29. Вергунов В.А. Нарис історії плуга: до сторіччя видання альбому професора К.Г.Шиндлера “Политипажи, эскизы и чертежи машин-орудий современного сельского хозяйства” / В.А. Вергунов, О.С. Мудрук, З.А. Шквира – К.: Аграр. наука, 2002. – 54 с.
30. Віткова Т. Німці не завжди були ворогами/ Т. Віткова // Придунайські вісті. - 2004. - 30 березня.-С 3.
31. .Волынец А. Немецкое завоевание на юго-западе России/ А. Волынец// Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» (1880—1918) / - Харьков, - 26 февраля. 1891. С.3
32. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепропетр. нац. ун-т им. О. Гончара, Ин-т укр.-нем. исслед. ; [редкол. : С. И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. –Днепропетровск : ДНУ, 2008. – 289 с.
33. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепропетр. нац. ун-т им. О. Гончара, Ин-т укр.-нем. исслед. ; [редкол. : С. И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. –Днепропетровск : ДНУ, 2007. – 300 с.
34. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепропетр. нац. ун-т им. О. Гончара, Ин-т укр.-нем. исслед. ; [редкол. : С. И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. –Днепропетровск : ДНУ, 2009. – 315 с.
35. Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – СПб., 1880. – С. 67-99
36. Глинский А.Б. Досягнення и хибі в роботі серед національних меншостей/ А.Б Глинский– Вид. Пролетар, 1931. – 78 с.
37. Глинский А.Б. Национальные меньшиства на Украине/ А.Б Глинский– Харьков: Центриздат, 1931. – 78с.
38. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький.- К.: Вицас школа, 1970. - 298 с. С. 187

39. Гордієнко В.Я. Німецькі колоністи на Україні у XVIII – XIX ст. / В.Я. Гордієнко // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1992.– Вип. 28.- 167с.
40. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії. – К., 1964. – 50 с.
41. Горячкін В.П. Очерки с.х. машин и орудий. Плуги / В.П. Горячкін // Хозяин, – Вып. 2. СПб., 1906. – С. 164
42. Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию) Материалы 4-й международной научно-практической конференции Москва, 2013. – 715 с
43. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 24 Оп. 1 спр. 343, арк., 16
44. Державний архів Дніпропетровської області Ф 134 Оп. 1 Спр. 245. -79 арк..
45. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 150, 225 арк.
46. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 151, 320 арк.
47. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 168, 243 арк.
48. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 187 - 244 арк.
49. ДАДО. Ф. 134 Оп.1, Спр. 88. - 310 арк.
50. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 168. – 399 арк.
51. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 187. – 225 арк.
52. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 212. – 10 арк.
53. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 223. - 129 арк.
54. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 428. – 43 арк.
55. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 620. – 430 арк.
56. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 710. – 18 арк.
57. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 780. – 189 арк.
58. Державний архів Запорізької області (Далі ДАЗО). – Ф. 30. Оп. 1.

Спр. 2. – 225 арк.

59. ДАЗО. – Ф. 30. Оп. 2. Спр. 1 – 330 арк.
60. ДАЗО. – Ф. 46. Оп. 1. Спр. 1. – 245 арк.
61. ДАЗО. – Ф. 65. Оп. 1. Спр. 1. – 157 арк.
62. ДАЗО. – Ф. 66. Оп. 1. Спр. 1. – 78 арк.

63. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р- 2201. Оп. 1. Спр. 31. – 14 арк.
64. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. 1 Оп. 173. Спр 32. – 18 арк.
65. ДАОО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 902. 76 арк.
66. ДАОО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 538, 198 арк.
67. ДАОО. Ф. 6. Оп. 1. Спр 5178, 225 арк.
68. ДАОО. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 35. – 39 арк.
69. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 919. Арк. 7–7 об., 29; 13–14об, 28, 15–15об., 27–27 об.;
70. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 900. 45 арк.
71. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 761 - 67 арк.
72. ДАОО. Ф. 89 спр. 1351 арк 2-8
73. ДАОО. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 41. -10 арк.
74. ДАОО. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 36. – 35 арк.
75. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 19. - 120 арк.
76. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 31. -39 арк.
77. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 328. – 43 арк.
78. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 342. – 40 арк.
79. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). . – Ф. 238. – Оп. 2. – Спр. 797. – 79 арк.

80. ДАХО. – Ф. 838. – Оп.2. – Спр. 79. – 69 арк.
81. Державний архів Херсонської області. Ф 14. Оп. 2. Спр 70. – 12 арк.
82. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст./ Н. Діанова // Етнічна історія народів Європи: німці в етнокультурному просторі України. – 2004. – Вип.16.- С.56-59.
83. Дизендорф В.Ф. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917/ В.Ф. Дизендорф. Издательство: Материк. 2006. - 784 стр.
84. Дизендорф Виктор Историческая демография немецкого населения России и СССР (XVIII в. – начало XXI в.)/ В.Ф. Дизендорф Роттенбург, 2010. – 211с.
85. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг./ Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1959. -277 с.
86. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг./ Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. - 387 с.
87. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.) / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. - 392 с.
88. Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Асоц. німців України ; [редкол.: А.Г.Слюсаренко (голова) та ін.]. – Київ : УНІСЕРВ, 2004. –175 с.
89. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-1990-і роки)/ В. Б. Євтух. - К.: Інтел, 1994. – 183 с.
90. Егоров А.М. Описание хозяйства меннонитов./ Егоров А.М. - М., 1881. – 305 с.
91. Елпатиевский Д. В. Менно-Голландский скот./ Елпатиевский Д. В. – Покровск: Малышинское сельскохозяйственное товарищество, 1927. - 73 с.

92. Замуруйцев Олексій Вікторович. Німецькі колонії Півдня України в другій половини XIX - на початку XX ст: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Олексій Вікторович Замуруйцев; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009– 30 с.
93. Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю.В. Иванова// Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М. : Наука, 1979.- С. 76 -77.
94. Измайловская Е. Русское сельскохозяйственное машиностроение/ Е. Измайловская. – М.: Изд-во С.А. Фалькинера, 1920. – 164 с. С.10
95. Иллюстрированный каталог машин и орудий механического и чугуно-литейного завода Лепп и Вальман в с.Хортице, Екатеринославской губернии, и его отделения в г. Александровске, Екатериносл.губ., № 15, 1889. Екатеринослав, 1889).
96. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции. - Харьков: Нацмен, 1927. – 123 с.
97. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.). Под редакцией Ауман В. И. И Чеботарева В. Г. - Москва 1993. – 445 с.
98. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах: сборник ст. и док. / Совет немцев Украины и др.; под. ред. А.А. Дынгес. – Донецк: Алекс, - 2007. – 311 с.
99. Історія Слобідської України/ За ред. В.І. Торкатюка, О.Л. Сидоренка – Харків: Основа, 1998. – 180 с.
100. История меннонитских колоний Екатеринославщины/ Бобылева С.И., Безносков А.И., Безносова О.В. и др. Под ред. профессора С.И. Бобылевой. – Днепропетровск, 2006. – 378 с.
101. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности

Министерства государственных имуществ. 1837-1887. Ч. II, отд. I. - Санкт-Петербург, 1888. – 122 с.

102. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX в./ В.М. Кабузан // . – Москва, Наука, 1976. – 273 с.

103. Кабузан В. М. Немецкоязычное население в Российской империи и СССР (1719-1989 гг) / В.М. Кабузан // . – М. – 2003. – 218 с.

104. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение? К вопросу об иностранных поселениях на юге России/ П.В. Каменский - Москва, 1895. – 270с.

105. Карпов М. - Барвінківський зошит, / М. Карпов - Харків: Прапор. - 1971. – 175с.

106. Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения/ Л.Б. Кафенгауз.- Харьков: Тип. Ю.М. Беркмана, 1910. - 60 с. С.16

107. Кауфман А.А. По новым местам. Очерки и путевые заметки 1901-1903. / Кауфман А.А. - СПб. 1905. – 320с.

108. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний России / А. Клаус.// СПб.: Тип В. Нусвальта, 1869. – 1869. – 455с.

109. Клибанов, А. И. Меннониты./ А. И. Клибанов – М.: Московский рабочий, 1931. - 110 с

110. Ключевые проблемы истории немцев/ материалы X международной научной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры немцев. – М. 2003 . – С196

111. Коваленко Н.Н. Сельскохозяйственное машиностроение / Технічний прогресс в машинобудівництві УРСР. – К., 1967. – С. 208-228

112. Корнис И. О состоянии хозяйства в Молочанских менонитских

округах в 1843 году/ И. О. Корнис // Журн. Мин-ва гос. имуществ. – СПб, 1844. – Ч. XI. – С. 142.

113. Корнис И. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1847 г./ И. О. Корнис // ЖМГИ.- 1848. - № 10. - С.124-133

114. Красюк А.И. Из прошлого немецких колоний Украины / А.И. Красюк, Г.Ф. Кязымова, И.П. Серов, Э.Г. Плесская. – Одесса: Б.и., 1994. – Ч. 1. – 53 с

115. Кривоший Г. Ф. Етносоціальна база української революції (березень 1917 - лютий 1918 р.): Дис. канд. істор. наук. /Г. Ф. Кривоший. - Запоріжжя, 1997. - 180 с.

116. Кригер В. Российские немцы вчера и сегодня. Народ в пути; перевод с нем. И. - 7 - Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung Черемушкинского. – М.: АИРО-XXI, 2010. – 104 с.

117. Крылова А.Н. Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (19-21 вв) Материалы XI международной научной конференции: М. 2006 – 480с. С 78.

118. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. - 1917)/ І.М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. - №9. – С. 18-30.

119. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995 – 345с.

120. Линдеман К. Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние южной России. Критический разбор/ К. Э. Линдеман. – М.,1916. - 233 с.

121. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян- собственников. Указы 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России/ К. Э. Линдеман – М., 1917. - 384 с.

122. Липранди А.П. Германия в России./ А.П. Липранди - Харьков, 1911. - 148 с.
123. Липранди А.П. Как остановить мирное завоевание наших окраин? Немецкий вопрос, его сущность и значение для Юго-Западной России/ А.П. Липранди - Киев, 1890 . – 22 с.
124. Лутай М.Є. До історії німецьких поселень в Україні і на Волині / М.Є. Лутай //Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. - Новоград-Волинський, 1995. -С 177-179.
125. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – на початку ХХ ст.): Дис. канд.іст.наук./ К.С. Лях–Донецьк, 2005. – 268 с.
126. Лященко П.И. Мукомольная промышленность России и иностранные потребительные рынки. СПб. Тип.. Мин. финатсов 1909. -
127. Малиновский Л.В. История немцев в России. - Барнаул, 1966. 186 С.
128. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой деревни в России 1762- 1871 гг. Барнаул 1982. 274 С.
129. Матеріали науково-практичної конференції "Німецькі поселення в Україні II пол. XVIII – I пол. ХХ ст.", присвяченої 240-ій річниці від часу заснування Біловезької німецької колонії (18-19 вересня 2007 р.) / Бахмац. район. іст. музей ; [за ред. : Т. М. Стрикун]. – Бахмач : Бахмац. ра-йон. іст. музей, 2008. – 125 с.
130. Мармон, Огюст Фредерик Луи. Путешествия маршала Мармона, герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет /Пер. с франц., изданный Кс. Полевым в 4 т. — М., 1840. Т. 1. – 256 с.; Т. 2. – 331 с.; Т. 3. – 312 с.; Т. 4. – 254 с.
131. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в ХІХ столітті/ Л.Г. Мельник– К., 1972. – 240 с.

132. Мінін П.И. История плуга в России / П.И. Мінін// Праці інститута історії природознавства та техніки. Т. 8: История машиностроения и транспорта. – М.: Вид. Академії наук СРСР, 1956. – 260 с.
133. Мухіна, І. Г. Поява різних етнічних груп і їхня роль на території Харківської губернії (XVIII – поч. XX ст.) / І. Г. Мухіна // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 594: Історія. – Вип. 35. – С. 187-195.
134. Наказанный народ: Репрессии против российских немцев: По материалам конф. «Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики», проведенной Немецким культ. Центром им. Гёте в Москве - 8 - Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung совместно с О-вом «Мемориал», 18–20 ноября 1998 г./ Goethe-Inst., Moskau; О-во «Мемориал». М.: Звенья, 1999. – 286 с.
135. Нейфельд П. Я. Материалы по истории «Красной Немки» на реке Молочной в XIX веке в XX веке/ Нейфельд П. Я. - Молочанск, 1927. - 62 С.
136. Немецкое зло. Сборник статей посвященных вопросу о борьбе с нашей „внутренней Германией". Изд. М.В Муравьев. М. 1915. 107 С.; М. 1917.
137. Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население. Справочник. Сост. В.Ф. Дизендорф. М.: Общественная академия наук российских немцев. - 2006. - 664 с.
138. Німці в Україні, 20-30ті рр. XX ст.: Зб. документів держ. Архівів України/ Ін-т. нац.. відносин і політології НАН України та ін.: (Упорядник Л.В. Яковлева та ін.). – К.: Ін-т історії України, 1994. – 244 с.
139. Немцы – колонисты в век Екатерины. / Составители Е.Е. Лыкова, М.И. Осекина. М.: Древлехранилище; Общественная академия наук российских немцев, 2004. – 340 с.
140. Немцы в истории России (Россия. XX век. Документы)/ сост. В.Ф. Дизендорф. – М., 2006. – 280 с.
141. Немцы России: энциклопедия: Т. 1 (А-И) / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.- Москва, ЭРН, 1999. 832 стр.

142. Немцы России: энциклопедия: Т. 2 (К-О) / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.- Москва, ЭРН, 2004. 747 стр.
143. Немцы России: энциклопедия: Т. 3 (П-Я) / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.- Москва, ЭРН, 2006. 896 стр.
144. Неручев, М.В. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии на основании собранных Губернской земской управой материалов. Симфирополь 1907.
145. Новоросійський календар на 1848 рік. – Одеса, 1846. – 390с.
146. Нусов Н. И. Аулие-Атинский скот/ Нусов Н. И. – Фрунзе: Киргосиздат 1936. - 126 с.
147. Одесская Контора иностранных поселенцев 1805-1806, 1814-1833. Анотированная опись документов. Т 7. Одесса: Астропринт, 2003. — 432 с.
148. Одеський вісник. – 1830. Вип. – 4 травня. – 6 с.
149. Одеський вісник. –1830. Вип. 7 травня. – 6 с.
150. Одеський вісник. –1830. Вип. 18 червня. – 6 с.
151. Одеський вісник. –1830. Вип. 9 серпня. – 6 с.
152. Одеський вісник. –1830. Вип. 20 серпня. – 6 с.
153. Одеський вісник. –1830. Вип. 30 серпня. – 6 с.
154. Одеський вісник. – 1852. – 26 січня. – 6 с.
155. Осташева Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг./ Осташева Н.В. – М.: Готика, 1998 - 253 с.
156. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / С.И.Бобылева, Н.В.Бочарова, О.В.Безносова, Л.С.Тутик, Н.В.Осташева, С.В.Атаманенко: Под ред. С.И.Бобылевой.- Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999 231 С.
157. Палімпсестов І.У. Обзорение различных отраслей сельского хозяйства Юга России / Палімпсестов І.У. // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России. Одеса, 1885. - 63. С.

158. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г.П. Писаревский – М, 1909.- 246с.

159. Писаревский Г.Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. / Писаревский Г.Г. - Ростов на Дону: тип. т-ва С.С. Сивожелезов и К°, 1917. - 68 с.

160. Писаревский Г.Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / Подготовка текста, составление, редактирование, комментарии И.В. Черказыановой. – М. : МСНК , 2011. – 224 с.,

161. Письма герцога Армана Еммануила де Ришелье к Самуилу Христиановичу Контениусу 1803–1814 гг. /Ред. О. В. Коновалова. - Одесса Astroprint 2003.

162. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799- 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1799-1818 гг. Том 1. /Ред. О. В. Коновалова. — Одесса: ОКФА ; издательство „ТЭС" 1998.— 364 с.

163. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799- 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1819-1826 гг. Том 2. /Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: издательство "ТЭС" 1999. - 242 с.

164. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России, 1799-1876 Аннотированная опись дел, 1827-1833. Т. 3. – 289 с.

165. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799- 1876. Аннотированная опись дел 1834-1835 гг. Том 4. Одесса 'Астропринт" 2001- 307 с.

166. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799- 1876. Аннотированная опись дел 1836-1839 гг. Том 5. Одесса «Астропринт» 2002-354 с.

167. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799-1876. Аннотированная опись дел 1840-1841 гг. Том 6. Одесса 'Астропринт' 2005- 360 с.

168. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР / П.М. Василенко, Н.П. Барабан, І.А.Коваль та інші// АН УРСР– К.: Наук. думка, 1988. – 472 с.
169. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ століття: Іст. Нарис/ Рафальський О.О. // Ін-т політ. І етнонац. Досліджень НАН України./ О.О. Рафальський– К.: Полнос. – 2000 – 448 с.
170. Російський державний історичний архів Ф. 733, Оп. 1, спр. 161. – 10 арк.
171. РДІА . Ф. 766, Оп. 1. Спр. 194. – 5 арк.
172. РДІА Ф. 592. Оп. 42. Спр. 1786. – 67 арк.
173. РДІА Ф. 1291. Оп. 54. Спр. 12. – 44. Арк..
174. РДІА Ф. 1425, оп 2, спр 83 арк. – 21
175. .
176. Сергійчук В. Німці в Україні / В. Сергійчук // Український світ. – 1993. - 340с.
177. Скальковський А. А Опыт статистического описания Новороссийского края. 1730 – 1823/ А. А.Скальковский. – Одесса, 1850. – 389 с.
178. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края/ А. А. Скальковский -Т. 2.. Одесса 1853. 552 С.
179. Скорняков С.М. От шумеров до наших дней: очерк истории развития земледелия/ Скорняков С.М. – М.: Россельхозиздат, 1977. – 271 с.
180. Список земельных владений Екатеринославской губернии Александровского уезда. - Екатеринослав, 1901. – 37 с.
181. Таврійські губернські відомості .- 1847. – Вип. 11 березня. - 4 с
182. Таврійські губернські відомості .- 1847. – Вип. 18 березня. - 4 с.
183. Таврійські губернські відомості .- 1851. – Вип. 12 лютого. – 4 с.
184. Таврійські губернські відомості .- 1863. – Вип. 2 березня. – 4с.
185. Таврійські губернські відомості .- 1860. – Вип. 7 січня. - 4с.

186. Таврійські губернські відомості .- 1861. – Вип. 20 травня. – 4с.
187. Таврійські губернські відомості .- 1864. – Вип. 21 листопада . – 4с.
188. Темна І.О. Економічний розвиток німецьких колоній на Півдні України та в Ізюмському повіті Харківської губернії в XIX - на початку XX століття / І.О. Темна. Збірник наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету. Харків: -2013 . –Вип. 4. – С. 95-100.
189. Темна І.О. Поселення колоністів на території Барвінківщини (кінець XIX – 20ті роки XX століття)/ І.О. Темна. Збірник наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету. Харків: – 2011. – Вип.2 . С 97-102.
190. Торговопромышленное общество "Лепп и Вальман". Правление в Александровске (Шенвизе) Екатериносл. губ. Механические и чугунолитейные заводы. Иллюстрированный каталог № 49, 1909 г. Александровск. 1909. – 45 с.
191. Фадеев А. М. Воспоминания А. М. Фадеева 1790-1867/ А. М. Фадеев– Одесса: типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1897. – 256 с.
192. Чеботарева В.Г. Немецкие колонии Российской империи- “государства в государстве”/ В.Г. Чеботарева // Этнографическое обозрение. - 1997. -№1., С. 129-144.
193. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е- 1930-е годы/ Ченцов В.В. – М.: Готика, 1998. – 234 с.
194. Черныш И.А. Обзор деятельности агрономической организации Екатеринославского уезда за 1909-1910 гг./ И.А. Черныш - Екатеринослав, 1910. – 152 с.
195. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы / Н. Шаховской.- М.: тип. И.Д. Сытина, 1896. - 253 с. С.160

196. Швайка І.О. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина XIX – початок XX століття)/ І.О. Швайка // Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія та політологія: МДУ , 2016. Вип. 16. - С. 155-160
197. Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті / І.О. Швайка //Історія та географія/ Збірник наукових праць. Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 53. - С. 16-21.
198. Швайка І.О. Еміграція німецьких колоністів з України до країн Північної Америки як наслідок складних взаємовідносин з владою (кінець XIX — 20ті роки XX століття) / І.О. Швайка // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна - 2016. Вип. 19. - С.88 -95.
199. Шевелева Т. Южнорусское немецкое общество/ Т. Шевелева // Немцы Украины. - М., 2002. - С. 206-207
200. Шиндлер К.Г. Машины – орудия современного сельского хозяйства./ К.Г. Шиндлер– К.: Друкарня С.П.Яковлева, 1904. – 279 с.
201. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов/ Я. Штах– М.:Изд-во типографии Мамонтова, 1916.– 266 с
202. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України) Ф. 413. Оп. 1. Спр. 130. – 126 арк.
203. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр. 91. – 79 арк.
204. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр. 130. – 143 Арк.
205. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр. 199. – 27 арк.
206. ЦДАВО України - Ф. 413. Оп. 1. Спр 252. – 47 арк.
207. Центральний державний архів державних об'єднань України (далі ЦДАДО України) Ф. 1. Оп. 1. Спр. 517. – 154 арк.
208. ЦДАДО України - Ф. 1. Оп. 1. Спр.526. – 411 арк.
209. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербургу (далі

ЦДІА СПб) Ф. 977 Оп. 1 Спр. 365. – 76 арк.

210. ЦДІА СПб- Ф. 977 Оп. 1 Спр. 371.- 45 Арк.
211. ЦДІА СПб- Ф. 977 Оп. 1 Спр. 344. – 93 арк.
212. ЦДІА СПб) Ф. 977 Оп. 1 Спр.387. – 56 арк.
213. ЦДІА СПб - Ф. 977 Оп. 1 Спр.401. – 12 арк.
214. ЦДІА СПб - Ф. 977 Оп. 1 Спр. 458. – 31 арк.
215. ЦДІА СПб - Ф. 977 Оп. 1 Спр.484.- 11 арк.
216. Халанський В.М. Екскурсія за плугом/ В.М. Халанський– М.: Колос, 1974. – 208 с.
217. Южно-Русская Областная Сельскохозяйственная, Промышленная и Кустарная Выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А. Ф. Родзевича-Белевича. Екатеринослав. 1912. – 76 с.
218. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). / Л. Д. Якубова – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 456 с.
219. Bartlett R. P. Human Capital. The settlement offoreigners in Russia, 1762-1804/ R. P. Bartlett. - New York: Cambridge University Press, 1979. – 198p.
220. Bergen H. Chortitza Colongy atlas: Altkolonie Mennonite Old Colony/ H. Bergen.- Saskatoon, SK: Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004. - 116 p.
221. Chipman J. The Mennonite Selbstschutz in the Ukraine: 1918- 1919/ Chipman J. Thesis (M.A.), 1988. - 217 p.
222. Driedger L. Mennonites in the Global Village/ L. Driedger Toronto: University of Toronto Press, 2000. - 264 p.
223. Epp H. Johann Cornies/ Epp H. - Winnipeg: Published jointly by CMBC Publications and Manitoba Mennonite Historical Society, Band 3 von Echo Historical Series. Verlag CMBC Publications, 1995. - 137 p.

224. Fehderau N. A Mennonite estate family in southern Ukraine, 1904-1924/ Fehderau N. Translated by Margaret Harder and Elenore Fehderau Fast; edited by Anne Konrad. (Tsarist and Soviet Mennonite studies) Kitchener, ON: Pandora Press, 2013. - 340 p.
225. Friesen J. Against the Wind: The Story of Four Mennonite Villages. (Gnadental, - 7 - Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung Gruenfeld, Neu-Chortitza and Steinfeld) in Southern Ukraine, 1872-1943/ Friesen J. Winnipeg, Manitoba: Henderson Books, 1994. - 165 p.
226. Hildebrand P. From Danzig to Russia: The Emigration of Mennonites from the Danzig Region to Southern Russia/ P. Hildebrand Translated by Walter E. Toews and Adolf Ens. Winnipeg: published jointly by CMBC Publications and Mantioba Mennonite Historical Society, 2000. - 224 p.
227. Friesen J. Mennonites in Russia, 1788-1988: Essays in Honour of Gerhard Lohrenz / J. Friesen. - Winnipeg, Man.: CMBC Publications, 1989. - 159 p.
228. Huebert H. 1937 - Stalin's year of terror/ H. Huebert.- Springfield Publishers, 2009. - 281 p.
229. Janzen W. Interest in Foreign Missions Among the Mennonites in Russia Before World War I. / W. Janzen. - Chicago: Bethany Biblical Seminary, 1956. 20 p.
230. Keller C. The German Colonies in South Russia, 1804-1904/ C. Keller. - Lincoln, Nebraska, 1980. - 380 p.
231. Kroeker N. First Mennonite Villages in Russia, 1789-1943: Khortitsa, Rosental / N. Kroeker. - Vancouver, B.C.: N.J. Kroeker, 1981. - 136 p.
232. Neufeld D. A Russian Dance of Death: Revolution and Civil War in the Ukraine / D. Neufeld Winnipeg: Hyperion Press, 1977. - 142 p.
233. Neufeld E. Half in the sun: anthology of Mennonite writing / E. Neufeld Vancouver: Ronsdale Press, 2006. - 113p.

234. Matthäi F. Die deutschen Ansiedlungen in Russland. Ihre Geschichte und ihre volkswirtschaftliche Bedeutung für die Vergangenheit und Zukunft / Matthäi F. Gera, 1866. – 271 p.

235. Peter G. Agatchen. A Russian Mennonite Mother's Story/ Peter G. - Winnipeg, Manitoba. - Canada. : Hyperion Press Limited. – 100p.

236. Reimer I. The Old Colony: The Village of Einlage in South Russia, 1789-1945/ Translated into English by Esther Patkau. Saskatoon, Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2009. - 483 p.

237. T.Friesen, E.Dyck (Peters), G.Bergen. Memories of Grigorievka. - CMBC Publications. - Winnipeg, Manitoba. - 1998. – 100 c.

Література до розділу 3

1. Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні/ М.О. Авдієнко– Харків: ЦСУ, 1927. -101с.
2. Афанасьев-Чужбинский. А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский.– СПб., 1861 – 29 с.
3. Безносова О. В. Екатеринославская губерния – Terra Incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в. – 1917 г.)/ О. В. Безносова; (ред.). Фаст В. - Samenscorn, 2014. - 544 с.
4. 7. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01/ М. В. Белікова – Запоріжжя, – 2005.- 20с.
5. Бендин Ю. Веротерпимость и проблемы национальной политики Российской империи (вторая половина XIX – начало XX века) / Ю. Бендин. – Минск, 2005. – 468 с.
6. Бочарова Н.В., Бобылева С.И Восточная Европа - регион взаимодействия культур/ Н.В. Бочарова, С.И Бобылева // Взаимодействие культур Восточной Европы и Востока в переломные эпохи.- Д., 1995.- С.73-74.
7. Бодарь С.Д. Секта меннонитов в Росии/ С.Д. Бондарь . – Пг., 1916. – 170 с.
8. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860-1890 гг./ Я.В. Бойко– Черкасы: «Сіяч», 1993. – 256с.
9. Брандес Д. Защита и сопротивление российских немцев/ Д. Брандес // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев. М.: Звенья, 1999. С. 26-34.
10. . Брандес Д. История успеха: немецкие колонисты в «Новороссии» и Бессарабии (1787-1914)/ Д. Брандес // Вопросы Германской истории: Украинско-немецкие связи. Днепропетровск, 1998. С. 44-92.
11. Браун П. Я. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк /

Браун П. Я. - Гальбштадт: Радуга, 1915. - 147 с.

12. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність/ В.М. Васильчук// Національний лінгвістичний ун-т. – К. Вид. центр КНПУ. – 2004. - 340 с.

13. Васильчук В.М. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII- на початку XX ст./ В.М Васильчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - 2001. - Т. 5. - С179-189.

14. Винниченко І. Німці в Україні: біо-бібліогр. Довідник / Ігор Винниченко; Ін-т дослідження діаспори. – К.: Геопринт, - 2011. – 352 с.

15. Велицын А. Иностранная колонизация в России/ А. Велицын // Русский вестник. – 1889. - №3 – С. 100 – 120.

16. Велицын А.А. (Палтов А.) Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. Велицын // Русский вестник. –1893. - 280 с.

17. Волинец А. Немецкое завоевание на юго-западе России/ А. Волинец// [Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» \(1880—1918\)](#) / - Харьков, - 26 февраля. 1891. С.3

18. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепропетр. нац. ун-т им. О. Гончара, Ин-т укр.-нем. исслед. ; [редкол. : С. И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. –Днепропетровск : ДНУ, 2008. – 289 с.

19. Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – СПб., 1880. – 123 с.

20. Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / Август фон Гакстгаузен. – (Ганновер, 1846-1852 гг.) / [перев. с нем. и из-во Л.И. Рагозина]. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1870. – Т. 1. – 490 с

21. Глинский А.Б. Досягнення и хибі в роботі серед національних меншостей/ А.Б Глинский– Видавництво «Пролетар», 1931. – 78 с.

22. Глинский А.Б. Национальные меньшиства на Украине/ А.Б Глинский– Харьков: Центриздат, 1931. – 78с.

23. Гордієнко В.Я. Німецькі колоністи на Україні у XVIII – XIX ст. / В.Я. Гордієнко // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1992.– Вип. 28.- 167с.

24. Державний архів Дніпропетровської області (Далі ДАДО).- Ф.134, Оп. 1, спр.151, арк. 282;

25. ДАДО - Ф.134, Оп. 1, спр д.187, - 296 арк.

26. ДАДО - Ф.134, Оп. 1, спр д.223, - 8 арк.

27. ДАДО – Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 102 - 235 арк.

28. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 538 – 65 арк.

29. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 46. – 40 арк.

30. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 62. – 121 арк.

31. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 99.- 107 арк.

32. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 117. – 19 арк.

33. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 100 .- 83 арк.

34. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 253 . – 7 арк.

35. ДАДО - Ф. 134 Оп. 1. – Спр. 82 . – 79 арк.

36. Державний архів Запорізької області (Далі ДАЗО). – Ф. 24 Оп. 1. Спр. 839– 38 арк.

37. ДАЗО. – Ф. 112. Оп. 1. Спр.1 . -39 арк.

38. Державний архів Одеської області (далі ДАОО).- Ф.93, Оп.1, Спр.184-а. - 43 арк.

39. ДАОО.- Ф.93, оп.1 спр.184. – 34 арк.

40. ДАОО.- Ф. 42. Оп. 35. Спр. 711. – 17 арк.

41. ДАОО.- Ф. 42. Оп. 35. Спр. 761. – 11 арк.

42. ДАОО.- Ф. 42. Оп. 35. Спр. 900. – 37 арк.

43. ДАОО.- Ф. 42. Оп. 35. Спр. 3473. – 24 арк.

44. ДАОО.- Ф. 42. Оп. 35. Спр. 5178. – 89 арк.

45. ДАОО Ф 733, оп 156, с308, арк. 162-163
46. ДАОО Ф ф733, оп 196 спр. 882 арк 31).
47. ДАДО ф 733, оп 196 спр 882, арк. 20
48. ДАХО.– Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 797. – 29 арк.
49. ДАХО. – Ф. 304. – Оп.1. – Спр. 3066. – 197 арк.
50. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст./ Н. Діанова // Етнічна історія народів Європи: німці в етнокультурному просторі України. – 2004. – Вип.16.- С.56-59.
51. Дизендорф В.Ф. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917. Издательство: Материк. 2006. 784 стр.
52. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг./ Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1959. -277 с.
53. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг./ Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. - 387 с.
54. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.) / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. - 392 с.
55. Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Асоц. німців України ; [редкол.: А.Г.Слюсаренко (голова) та ін.]. – Київ : УНІСЕРВ, 2004. –175 с.
56. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-1990-і роки)/ В. Б. Євтух, Б. В Чирко. - К.: Інтел, 1994. - С. 3
57. Завьялов А. С. Цивилизационные аспекты истории немецких колоний в Украине/ А.С.Завьялов // Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы украино-германской научной конференции.- Д., 1995.- С. 7-4:

58. .Задерейчук І.П. Правове регулювання розвитку освіти в німців Півдня України наприкінці XVIII – на початку XX ст./ І.П. Задерейчук. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. - №2. – С. 42-51.
59. Задерейчук І. П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор наук: спец. 07.00.01/ І.П. Задерейчук – Харків. – 2005. – 19 с.
60. . Замуруйцев Олексій Вікторович. Німецькі колонії Півдня України в другій половині XIX - на початку XX ст: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Олексій Вікторович Замуруйцев; Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009– 30 с.
61. Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю.В. Иванова// Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М. : Наука, 1979.- С. 76 -77.
62. Івчик Н.С. Етноконфесійний ракурс зміни стратегії розвитку держави: дилеми сприйняття іншості / Наталія Степанівна Івчик // Панорама політичних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2012. – Вип. 9. – С. 225–232.
63. Ипатов А.И. Меннониты: вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности/ А.И. Ипатов. – М.: Мысль, 1978. - 213 с.
64. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд.4. Чугуевские полки военного поселения. – Харьков, 1857. – 170с.
65. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах: сборник ст. и док. / Совет немцев Украины и др.; под. ред. А.А. Дынгес. – Донецк: Алекс, - 2007. – 311 с.
66. Історія Слобідської України/ За ред. В.І. Торкатюка, О.Л. Сидоренка – Харків: Основа, 1998. – 180 с.
67. История меннонитских колоний Екатеринославщины/ Бобылева С.И., Безносков А.И., Безносова О.В. и др. Под ред. профессора С.И.

Бобылевой. – Днепропетровск, 2006. – 378 с.

68. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837-1887. Ч. II, отд. I. - Санкт-Петербург, 1888. – 347 с.

69. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции. - Харьков: Нацмен, 1927. – 123 с.

70. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.). Под редакцией Ауман В. И. И Чеботарева В. Г. - Москва 1993. – 135 с.

71. К вопросу о происхождении меннонитов. Материалы, собранные Д.Г. Эппом и членом Государственной думы Г.А. Бергманом. – Петроград, 1915/1916. - 34 С.

72. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX в./ В.М Кабузан – М.: Наука, 1976. – 305 с.

73. Кабузан В. М. Немецкоязычное население в Российской империи и СССР (1719-1989 гг) / В.М. Кабузан // . – М. – 2003. – 218 с.

74. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение? К вопросу об иностранных поселениях на юге России/ П.В. Каменский - Москва, 1895. – 270с.

75. . Карпов М. - Барвінківський зошит, / М. Карпов - Харків: Прапор. - 1971. – 175с.

76. Кауфман А.А. По новым местам. Очерки и путевые заметки 1901-1903/ А.А. Кауфман.- СПб, 1905. – 320с.

77. Клаус А.: Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России./ А. Клаус.- Вып. 1. - Спб.: Изд-во типографии Нусвальта, 1869. – 586 с.

78. Клибанов А. И. Меннониты./ А. И. Клибанов – М.: Московский рабочий, 1931. - 110 с.

79. Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем./ А. И. Клибанов.- М.: 1973. - 256 С.
80. Клибанов А.И. Из мира религиозного сектанства. Встречи, беседы, наблюдения./ А. И. Клибанов.- М.: Политиздат, 1974. – 225 с.
81. Клибанов А. И. Меннониты / А.И. Клибанов // Огиз. – Ленинград. – 1934. – 96 с.
82. Клаус А.А. Духовенство и школы в наших немецких колониях/ А.А. Клаус // Вестник Европы. 1869. N 1. С.138-174, N 2. С.235-274.
83. Князева О. Евангелистическо-лютеранские церкви и приходы на Украине./ О. Князева. - СПб.,2002. – 240 с.
84. Колесніков. Г.І. Культурное хазяйство в некультурном крае/ Колесніков. Г.І. - Саратов – 1908 – 59 с.
85. Конквест Р. Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом./ Р. Конквест - Лондон, 1988. – 284с.
86. Контениус С. Х. Об иностранной колонизации южной России. Сборник документов. 1801-1829 гг. / Контениус С. Х. – Одесса: Astroprint, 2003. - 370 с.
87. Корнис И. О состоянии хозяйства в Молочанских менонитских округах в 1843 году // Журн. Мин-ва гос. имуществ. – СПб, 1844. – Ч. XI. – С. 142.
88. Короткий исторический очерк торговли в Харьковском крае в XVII и XVIII столетиях //Харьковский сборник. – Харьков, - 1888. Вып.2. – 190с.
89. Красюк А.И. Из прошлого немецких колоний Украины / А.И. Красюк, Г.Ф. Кязымова, И.П. Серов, Э.Г. Плесская. – Одесса: Б.и., 1994. – Ч. 1. – 53 с
90. Кремзер Э. М. Последователи менно (О религиозной секте менонитов)/ Э. М. Кремзер.- Пермь: Кн. изд-во, 1960. - 32 с.
91. Крестьянинов В. Ф. Меннониты. (Б-ка "Современной религии")/ В.

Ф. Крестьянинов. - Москва: Политиздат, 1967. - 223 с.

92. Кригер В. Российские немцы вчера и сегодня. Народ в пути/ В. Кригер .-перевод с нем. И. Черемушкинского. – М.: АИРО-XXI, 2010. – 104 с.

93. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. - 1917)/ І.М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. - №9. – С. 18-30.

94. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995 – 345с.

95. Курило О.В. Лютеране в Росии (XVI - XX): Дис.канд.ист.наук./ О.В. Курило. – М.,1995. – 255 с.

96. Лебсак Г. И. Адвентистское движение и адвентисты седьмого дня в России по 1917 г./ Г. И. Лебсак.- Киев, 1918. – 267 с.

97. Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь и Советское государство (1917-1938)./ О. А Лиценбергер// М.: Готика, 1999. – 258 с

98. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні/ В. Любашенко. – Львів: Просвіта, 1995. – 291 с.

99. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – на початку XX ст.): Дис. канд.іст.наук./ К.С. Лях–Донецьк, 2005. – 268 с

100. Малиновский Л.В. История немцев в России./ Л.В. Малиновский - Барнаул, 1966. - 186 с.

101. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой деревни в России 1762- 1871 гг./ Л.В. Малиновский.- Барнаул 1982. - 274 с.

102. Малиновский Л.В. Община немецких колонистов в России и ее региональные особенности в XIX – начале XX веков/ Л.В. Малиновский // История СССР. 1990. N2. С. 177-202.

103. Матеріали науково-практичної конференції "Німецькі поселення в Україні II пол. XVIII – I пол. XX ст.", присвяченої 240-ій річниці від часу

заснування Біловезької німецької колонії (18-19 вересня 2007 р.) / Бахмац. район. іст. музей ; [за ред. : Т. М. Стрикун]. – Бахмач : Бахмац. ра-йон. іст. музей, 2008. – 125 с.

104. Мармон Огюст Фредерик Луи. Путешествия маршала Мармона, герцога Рагузского, в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет /Пер. с франц., изданный Кс. Полевым в 4 т. — М., 1840. Т. 1. – 256 с.; Т. 2. – 331 с.; Т. 3. – 312 с.; Т. 4. – 254 с.

105. Медицинский и санитарный отчет по Одесскому уезду за 1892 г. земского санитарного врача Караманенко. Одесса, 1893. – С. 50.

106. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.)./ Б.Н. Миронов - СПб.: Дмитрий Буланин. - Т.1. – 444 с.

107. Міронова І. С. Національні меншини України./ І. С. Міронова. - Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2006. - С. 393-394.

108. Мухіна, І. Г. Поява різних етнічних груп і їхня роль на території Харківської губернії (XVIII – поч. XX ст.) / І. Г. Мухіна // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 594: Історія. – Вип. 35. – С. 187-195.

109. Наказанный народ: Репрессии против российских немцев: По материалам конф. «Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики», проведенной Немецким культ. Центром им. Гёте в Москве - 8 - Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung совместно с О-вом «Мемориал», 18–20 ноября 1998 г./ Goethe-Inst., Moskau; О-во «Мемориал». М.: Звенья, 1999. – 286 с.

110. Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население. Справочник. Сост. В.Ф. Дизендорф. М.: Общественная академия наук российских немцев. - 2006. - 664 с.

111. Німці в Україні, 20-30ті рр. XX ст.: 3б. документів держ. Архівів України/ Ін-т. нац.. відносин і політології НАН України та ін.: (Упорядник Л.В. Яковлева та ін.). – К.: Ін-т історії України, 1994. – 244 с.

112. Немцы – колонисты в век Екатерины. / Составители Е.Е. Лыкова, М.И. Осекина. М.: Древлехранилище; Общественная академия наук российских немцев, 2004. – 340 с.
113. Немцы России: энциклопедия: Т. 1 (А-И) / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.- Москва, ЭРН, 1999. - 832 с.
114. Немцы России: энциклопедия: Т. 2 (К-О) / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.- Москва, ЭРН, 2004. - 747 с.
115. Немцы России: энциклопедия: Т. 3 (П-Я) / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.- Москва, ЭРН, 2006. - 896 с.
116. Одесская Контора иностранных поселенцев 1805-1806, 1814-1833. Анотированная опись документов. Т 7. Одесса: Астропринт, 2003. — 432 с.
117. Осташева Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. / Н.В. Осташева.– М.: Готика, 1998 - 253 с.
118. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / С.И.Бобылева, Н.В.Бочарова, О.В.Безносова, Л.С.Тутик, Н.В.Осташева, С.В.Атаманенко: Под ред. С.И.Бобылевой.- Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. - 231 с.
119. Павлюк Г.В. Особливості функціонування протестантських шкіл на Волині в першій половині XIX ст. / Г. В. Павлюк // Історичні студії. – 2009. – С. 33-39.
120. Палімпсестов І. записки императорского общества сельского хозяйства южной России/ І. Палімпсестов.- Одеса .- 1857. – 32 с.
121. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г.П. Писаревский – М, 1909.- 246с.
122. Писаревский Г.Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. / Писаревский Г.Г. - Ростов на Дону: тип. т-ва С.С. Сивожелезов и К°, 1917. - 68 с.
123. Писаревский Г.Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / Подготовка текста, составление,

редактирование, комментарии И.В. Черказьяновой. – М. : МСНК , 2011. – 224 с.,

124. Письма герцога Армана Еммануила де Ришелье к Самуилу Христиановичу Контениусу 1803–1814 гг. /Ред. О. В. Коновалова. - Одесса Astroprint 2003. – 90 с.

125. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 1-е С 1649 по 12 декабря 1825г. СПб., 1830. Т. 1-45. Т. 16 № 11880

126. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 1-е С 1649 по 12 декабря 1825г. СПб., 1830. Т. 1-45. Т. 16 № 12095

127. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799- 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1799-1818 гг. Том 1. /Ред. О. В. Коновалова. — Одесса: ТЭС, 1998.— 364 с.

128. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799- 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1819-1826 гг. Том 2. /Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: ТЭС, 1999. - 242 с.

129. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России, 1799-1876 Аннотированная опись дел, 1827-1833. Т. 3. /Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: ТЭС, 1999. - 263 с.

130. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799- 1876. Аннотированная опись дел 1834-1835 гг. Том 4. Одесса: Астропринт, 2001- 307 с.

131. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799- 1876. Аннотированная опись дел 1836-1839 гг. Том 5. Одесса: Астропринт, 2002-354 с.

132. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799-1876. Аннотированная опись дел 1840-1841 гг. Том 6. Одесса: Астропринт 2005- 360 с.

133. Прицкау Й. История баптистов в Южной России/ Й. Прицкау.- Одесса: Венске и Любек, 1914 – 221с.

134. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ століття: Іст. Нарис/ Ін-т політ. І етнонац. Досліджень НАН України./ О.О. Рафальський– К.: Полнос. – 2000 – 448 с.
135. Російський Державний історичний архів (Далі РДІА). Ф.383. Оп.29. спр. 1138. - 30 арк
136. РДІА – Ф. 487. Оп. 2. Спр 902. - 19 арк.
137. РДІА – Ф. 383. Оп. 29. Спр. 1170. - 55 арк.
138. РДІА – Ф. 383. Оп. 29. Спр. 1138. - 145 арк.
139. РДІА – Ф. 821. Оп. 19. Спр. 786. – 78 арк.
140. РДІА – Ф. 1263. Оп. 1. Спр. 183. – 21 арк
141. РДІА – Ф. 1589. Оп. 2. Спр. 372. 35 арк.
142. РДІА – Ф. 1589. Оп. 2. Спр. 336. - 20 арк.
143. РДІА – Ф. 1291. Оп. 66. Спр. 61. - 121 арк.
144. Рейнгард, Ф. О. Розенштраух Иоанн Амброзий, пастор г. Харькова в 20–30-х годах XIX в. : [Харьков 20-х гг. XIX в. Жизнь лютеран. общины] / Ф. О. Рейнгард // Харьковский сборник. – Харьков, 1887. – Вып 1. – С.151-155.
145. Романюк М.В. Демографічні та соціально-побутові аспекти життя населення менонітських колоній Півдня України / М.В. Романюк // Повідомлення. <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/329.pdf>
146. Семакин С.И. Колонистское движение и немецкая миграция в Российской империи и СССР./ С.И. Семакин.- М.: Университет и школа, 2003. - 314 с.
147. Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами./ Сергеев И.И. - Петроград, 1917. – 54 с.
148. Сергійчук В. Німці в Україні / В. Сергійчук // Український світ. – 1993. - 340с.
149. Скальковський А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. 1730 – 1823/ А. Скальковский. – Одесса, 1850. – 389 с.
150. Скальковский А. А. Опыт статистического описания

Новороссийского края. / А. А. Скальковский.- Т. 2. Одесса, 1853. - 552 с.

151. Таврійські губернські відомості .- 1847. – Вип. 11 березня. - 4 с
152. Таврійські губернські відомості .- 1847. – Вип. 18 березня. - 4 с.
153. Таврійські губернські відомості .- 1863. – Вип. 2 березня. – 4с.
154. Таврійські губернські відомості .- 1861. – Вип. 20 травня. – 4с.
155. Таврійські губернські відомості .- 1864. – Вип. 21 листопада . – 4с.
156. Темна І.О. Внесок німців в освіту України/ І.О. Темна // Історія та географія/ Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 52. - С. 8-11.
157. Темна І.О. Розвиток освіти в німецьких колоніях на території Ізюмського повіту Харківської губернії (кінець XIX – початок XX століття) І.О. Темна // Історія та географія/ Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. — Харків: Колегіум, 2012. – Вип. 45. – С.109-111
158. Фадеев А. М. Воспоминания А. М. Фадеева 1790-1867./ Фадеев А. М. – Одесса: типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1897. – 256с.
159. [Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» \(1880—1918\)](#) . - Харьков, - 31 июля. 1896. – 4с.
160. [Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» \(1880—1918\)](#) . - Харьков, - 16-18 июля. 1915. – 8с.
161. Хрящевська Л.М. Культурні традиції німецького населення Південної України у XIX – початку XX ст./ Л.М. Хрящевська // Науковий вісник Одеського економічного університету. – 2009 . –С.60-72
162. Чеботарева В.Г. Немецкие колонии Российской империи- “государства в государстве”/ В.Г. Чеботарева // Этнографическое обозрение. - 1997. -№1., С. 129-144.
163. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е- 1930-е годы/ В.В. Ченцов. – М.: Готика, 1998.- 167 с.

164. Черказьянова И.В. Передача немецких школ в Министерство народного просвещения: проблема взаимоотношений государства, церкви и общества / И.В. Черказьянова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.sgu.ru/files/nodes/14829/12.pdf>

165. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України) Ф. 413. Оп. 1. Спр. 130. – 126 арк.

166. ЦДАВО України. – Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3. – 88 арк.

167. ЦДАВО України. – Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2. – 32 арк.

168. ЦДАВО України. – Ф. 8. Оп. 1. Спр. 5. – 54 арк.

169. ЦДАВО України. – Ф. 166. Оп. 1. Спр. 8. – 19 арк.

170. ЦДАВО України. – Ф. 258. Оп. 1. Спр. 1. – 45 арк.

171. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербургу (далі ЦДІА СПб) Ф. 981. Оп. 1. Спр. 292.

172. ЦДІА СПб Ф. 977. Оп. 1. Спр. 83

173. ЦДІА СПб Ф. 981. Оп. 1. Спр. 457

174. ЦДІА СПб Ф. 981. Оп. 1. Спр. 293

175. ЦДІА СПб Ф. 981. Оп. 1. Спр. 177

176. ЦДІА СПб Ф. 981. Оп. 1. Спр. 344

177. Шандра В. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в XIX – на початку XX ст./ Шандра В. // Старожитності.- 1994. - №7-8. – С.5-6.

178. Швайка І.О. Заснування менонітського села Григорівка, як приклад взаємозв'язку українського та німецького етносів (кінець XIX – 20-ті роки XX ст.) / І.О. Швайка // Переяславський літопис: збірник наукових статей, 2017. Вип. 11 - С.28-33.

179. Швайка І.О. Порівняльний аналіз святкування основних християнських свят німецькими колоністами та українським населенням (кінець XVIII- початок XX століття) / І.О. Швайка // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: просвіт, 2017. Вип №3 . - С 30-36.

180. Швайка І.О. Русифікація в німецьких колоніях на території України у XIX – на початку XX століття / І.О. Швайка // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: Домбровська А.Я., 2017. - Вип 41. - С. 33-37
181. Шишкин Н. П. Немецкие поселения на юго-востоке Украины: история, культура, судьбы 1823–1941/ Н. П. Шишкин– Донецк: Промінь, 2009. – 112 с.
182. Шишкина – Фишер Е. М. Немецкие народные обряды и песни в Германии и России/ Е.М. Шишкина – Фишер // М., 2002. – 38 с.
183. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов./ Штах Я. – М.: типография Мамонтова, 1916.– 266 с.
184. Эпп Д. Г. К вопросу о происхождении менонитов: Материалы, собр. Д.Г. Эпп и чл. Гос. Думы Г.А. Бергманом./ Эпп Д. Г. - Петроград : Г.А. Бергман, 1915. - 34 с.
185. Эпп П. 100 лет под кровом Всевышнего. История Омских общин ЕХБ и их объединения./ Эпп П. Verlag: Samenkorn, 2007. - 864 с.
186. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.)/ Л. Д. Якубова– К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 456 с.
187. Abe J. Moving beyond secession: defining Russian Mennonite Brethren mission and identity, 1872-1922. Ausgabe 13 von Perspectives on Mennonite life and thought./ J. Abe.- Kindred Productions, 1997. - 179 p.
188. Bergen P. History of the Sommerfeld Mennonite Church: that is the background and first hundred years of the Sommerfeld Mennonite Church. / P. Bergen.- Altona, MB: Sommerfeld Mennonite Church ; Altona, MB: Friesens Corp., 2001.- 308 p.
189. Bekker J. P. Origin of the Mennonite Brethren Church Übers.v. D.E. Pauls und A.E. Janzen. Hillsboro/ J. P. Bekker.- Hillsboro, Kansas, 1973. - 215 p.
190. Braun F. The History of Winkler/ F. Braun.-Altona 1973. – 191 p.

191. Breneman J. Guatemalan Mennonite women at prayer: religious heritages and Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung social circumstances shape the prayers of Ladina and Q'eqchi' women/ J. Breneman.- Lancaster Theological Seminary, 2004. - 279 p.
192. Church book of the Alexanderwohl Mennonite Church: in the Molotschna Colony of South Russia. Verlag Mennonite Immigrant Historical Foundation, 1987. – 149 p.
193. Dick N. Church, state and schismatics: Molotschna, 1860./ N. Dick.- Veröffentlicht 1959. - 34 p.
194. Dyck H. L. ,Epp I. I. Recovering an Inheritance: The Peter J. Braun Russian Mennonite Archive, 1803-1920./ H. L. Dyck, I. I. Epp.- Toronto: Conrad Grebel College/University of Toronto Research Program in Russian Mennonite Studies, 1993. - 277 p.
195. Ens A. Mennonite Education in Russia in John Friesen, ed. Mennonites in Russia./ A. Ens.- Winnipeg, 1989, pp.83-84.
196. Friesen A. Religious policy in the Russian borderlands: the 1860s Mennonite schism./ A. Friesen Thesis.- University of Alberta, 2007.- 113. P.
197. T.Friesen, E.Dyck (Peters), G.Bergen. Memories of Grigorievka. - CMBC Publications. - Winnipeg, Manitoba. - 1998. – 100 c.
198. Friesen R. P. Building on the past: Mennonite architecture, landscape and settlements in Russia/Ukraine./ Edith Elisabeth Friesen.- Winnipeg: Raduga Publications, 2004. - 752 p.
199. Harms William, Dyck John, Martens Martha, Penner John, Reinländer (Old Colony) Gemeinde Buch: 1880-1903, Manitoba, Canada. Band 5 von West Reserve historical series. Verlag Manitoba Mennonite Historical Society, 2006. Pp. 502.

200. Huebert H. T. Hierschau: An Example of Russian Mennonite Life in a small 19th century Mennonite village./ H. T. Huebert.- Winnipeg: Springfield Publishers, 1986. - 70 p.
201. Huebert H. T. Molotschna historical atlas./ H. T. Huebert.- Winnipeg: Springfield Publishers, 2003.- 222 p.
202. Huebert H. Mennonite Estates in Imperial Russia/ H. Huebert.- Springfield Publishers, 2005. - 415 Pp.
203. Huebert H. T. Mennonites in the cities of imperial Russia./ H. T. Huebert // Vol. 1: Barvenkovo, Berdyansk, Melitopol, Millerovo, Orechov, Pologi, Sevastopol, Simferopol. Winnipeg: Springfield Publishers, 2006. – 456 p.
204. Huebert H. T. Mennonites in the Cities of Imperial Russia./ H. T. Huebert // Volume II: Alexandrovsk, Ekaterinoslav, Kharkov, Moscow, Nikopol, Odessa, Omsk, St. Petersburg, Tokmak. Springfield Publishers, 2008. - 430 p.
205. Huebert H.T. Mennonite medicine in Russia, 1800 to 1930.\ H. T. Huebert .-Winnipeg, MB: Springfield Publishers, 2011.- 178 p.
206. Janzen R., Janzen J. M.Mennonite furniture: a migrant tradition, 1766-1910. / R. Janzen, J. Janzen.- Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung Books, 1991. - 231 p.
207. Klassen D. H. Singing Mennonite: Low German songs Among the Mennonites./ D. H. Klassen.- Winnipeg: University of Manitoba Press, 1989. - 330 p.
208. Klippenstein L. Mennonite Pacifism and State Service in Russia, A Case Study in Church-State Relations: 1789-1936./ L. Klippenstein.- Unveröffentlichte Dissertation, Minneapolis, 1984. - 403 p.
209. Koolman J., Doornkaat D. P. Friend and Colleague of Menno Simons ./ J. Koolman, D. P. - Pandora Press, 1998. - 236 p.
210. Krahn C. From the steppes to the prairies, 1874-1949. / C. Krahn // Band 1 von Mennonite historical series. Mennonite Publication Office, 1949. - 115 p.

211. Martin T. The Mennonites and the Russian State Duma, 1905-1914./ T. Martin.- Henry M. Jackson School of International Studies, Univ. of Washington, 1996. - 77 p.
212. Martin T. The Russian Mennonite encounter with the Soviet State, 1917-1955. / T. Martin.- Waterloo: Conrad Grebel College, University of Waterloo, 2001. - 69 p.
213. Mennonites in — Russia 1788-1988 Essays in Honour of Gerhard Lohrenz Edited by John Friesen CMBC Publications Winnipeg, Manitoba 1989, 386 S.
214. . Nickel, Katharine, See From the Ukraine. New York: Pageant Press. (1953) 113 pp.
215. Plett D. F. Leaders of the Mennonite Kleine Gemeinde in Russia, 1812 to 1874. /Plett D. F. - Steinbach, Canada. 1993. - 932 p.
216. Peter G. E. A Russian Mennonite Mother's Story. / Peter G. E. - Winnipeg, Manitoba. - Canada. : Hyperion Press Limited. – 100p.
217. Reimer G. E. - Gaeddert Gustave Raymond Exiled by the Czar. Cornelius Jansen and the Great Mennonite Migration, 1874./ G. E. Reimer// Ausgabe 3 von Mennonite historical series. Newton, Kansas 1956. - 205 p.
218. Rempel D. G. The Mennonite Colonies in New Russia: A Study of Their Settlement and Economic Development from 1789 to 1914. (Unpublished doctoral dissertation, Stanford University, 1933; available in microfilm at Bethel College Historical Library, North Newton, Kansas CA 1933.). Pp. 666.
219. Rempel P. Mennonite Migration to Russia, 1788-1828. Edited by Alfred H. Redekopp and Richard D. Thiessen./ P. Rempel.- Winnipeg: Manitoba ennonite Historical Society, 2000. - 249 p.
220. Rempel P. Forever Summer, Forever Sunday: Peter Gerhard Rempel's Photographs of Mennonites in Russia, 1890-1917. / Rempel P. - St. Jacobs, ON: Sand Hill Books, 1981. - 142 p.

221. Schroeder C. 1835 Molotschna census. Cindy Schroeder, 1995
Schroeder, Gerhard P.: Miracles of grace and judgement: a brief account of the personal contacts and experiences with some of the leaders and followers of the notorious Makhnovshchina during the civil war in the Ukraine, 1914-1923. Ed. by David G. Rempel, G. Ginn, and J.P. Rowe, Eds.). Lodi, 1974. - 266 p.
222. Schroeder W. The Bergthal Colony./ W. Schroeder.- Winnipeg, Man.: CMBC Publications, 1974. - 101 p.
223. Smissen J. The History of the Church in Chortitza: Towards an Understanding of the History of the Church in the Mennonite Colonies in South Russia./ J. Smissen.- Winnipeg: A. D. Schroeder Typesetting, 1992. - 177 p.
224. Stoesz D. E. A history of the Chortitzer Mennonite Church of Manitoba, 1874-1914. / D. E. // Stoesz Department of History, University of Manitoba. Winnipeg, Manitoba, 1987. - 292 p.
225. Stoesz D. E. A history of the Chortitzer Mennonite Church of Manitoba, 1874-1914./ D. E. Stoesz.- Winnipeg: Manitoba Mennonite Historical Society, 2011. - 110 p.
226. Wiebe D. V. They Seek a Country: A Survey of Mennonite Migrations./ D. V. Wiebe. - Freeman, SD: Pine Hill Press, 1974. - 188 p.
227. Wiebe D. V. The story of Gnadenau and it's first elder./ D. V. Wiebe.- Kans.: Hillsboro, 1967. - 96 p.
228. Wiebe G. Causes and History of the Emigration of the Mennonites from Russia to America./ Wiebe G. // Trans. by Helen Janzen. Winnipeg, Manitoba, Canada: Manitoba Mennonite Historical Society, 1981. - 73p.
229. Brons A. Ursprung, Entwicklung und Schicksale der Altevangelischen Taufgesinnten oder Mennonieten in kurzen Zügen übersichtlich dargestellt, Norden 1884./ A. Brons.- Emden: Aufl., 1912. - 403 p.
230. Gerlach H. Bildband zur Geschichte der Mennoniten./ H. Gerlach Oldenstadt, 1980. - 216 S.
231. Gerlach H. Die Rußlandmennoniten. Ein Volk unterwegs./ Gerlach H.

Kirchheimbolanden: Auflage 1992. - 184 S.

232. Krahn C. Menno Simons (1496-1561). Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der Taufgesinnten, 1936./ C. Krahn . – Newton, 1972. - 192 S.

233. Georg H. Wieso lebst du noch? - Ein deutscher im GULag/ H. Georg.- Paperback – December 10, 2007- 120 p.

234. Hildebrandt Julia, Klassen Heinrich, Wölk Gerhard, eds. Aber wo sollen wir hin: Briefe von Russlandmenoniten aus den Jahren ihrer Gefangenschaft, Verbannung und Lagerhaft in der Sowjetunion. Hrsg. Vom Verein zur Erforschung und Pflege des russlandmennonitischen Kulturerbes; Göttingen: Verlag Hirtenstimme, 1998. - 298 p.

235. Höhn R. Aspekte der Sozialgeschichte aus den Anfängen des russlanddeutschen Mennonitentums. Diplomarbeit./ R. Höhn.- Erziehungswissenschaftliche Hochschule Rheinland-Pfalz Abteilung Koblenz 1990. - 127 S.

236. Hofer D. M. Die Hungersnot in Russland und Unsere Reise um die Welt. / D. M. Hofer.- Chicago: K.M.B. Publishing House, 1924. - 575 p.

237. Hummel T. 100 Jahre Erbhofrecht der deutschen Kolonisten in Russland. / Hummel T. - Amsterdam: Rapport Russische Mennoniten. 1946. - 10 p.

238. Isaak J. F. Aus Schwerer Zeit, Aus der Russischen Revolution 1917-1920/ Isaak J. F. - Selbsterlebtes. Muenster, Sask. 1929. - 29 p.

239. Klassen H. Ein Volk im Wandel der Zeit: der Integrationsprozess Russlanddeutscher Christen in der Bundesrepublik Deutschland./ H. Klassen .- Mennonite Brethren Biblical Seminary, 1990. - 122 p.

240. Klassen I. P. Die Insel Chortitza: Stimmungsbilder, Gedanken, und Erinnerungen./ I. P. Klassen Manitoba: Steinbach, 1979. - 126 p.

241. Matthäi F. Die deutschen Ansiedlungen in Russland. Ihre Geschichte und ihre volkswirtschaftliche Bedeutung für die Vergangenheit und Zukunft. / F. Matthäi. - Gera, 1866. – 188 p.